Universitat Rovira i Virgili

LA NOSTRA GRAN IL·LUSIÓ

Els inicis del cinema als pobles del Montsià

Pedro Nogales Cárdenas

José Carlos Suárez Fernández

[publicacions] urv

LA NOSTRA GRAN IL·LUSIÓ
Els inicis del cinema als pobles del Montsià

Pedro Nogales Cárdenas

José Carlos Suárez Fernández

[publicacions]
urv

Tarragona, 2018

Publicacions de la Universitat Rovira i Virgili
Av. Catalunya, 35 · 43002 Tarragona
Tel. 977 558 474 · publicacions@urv.cat
www.publicacions.urv.cat

1a edició: abril de 2018
ISBN (paper): 978-84-8424-617-6
ISBN (PDF): 978-84-8424-618-3

DOI: 10.17345/9788484246176
Dipòsit legal: T 457-2018

Fotografia de la coberta: autor desconegut, 1916. MTTE.
Fotografia de la contracoberta: autor desconegut, 1935. MTTE.

Aquesta investigació ha estat possible gràcies a l'ajut concedit
per la Diputació de Tarragona.

Publicacions de la Universitat Rovira i Virgili és membre de la Unión de Editoriales Universitarias Españolas i de la Xarxa Vives, fet que garanteix la difusió i comercialització de les seves publicacions a nivell nacional i internacional.

A la memoria de José María Caparrós Lera

ÍNDEX

JUSTIFICACIÓ I AGRAÏMENTS

La gran il·lusió és un film mut francès de 1937 de Jean Renoir. L'argument no té res a veure amb el món del cinema, ja que gira al voltant de les peripècies de dos oficials francesos presoners en un camp de concentració alemany durant la Primera Guerra Mundial. Considerada una obra mestra del cinema mundial de tots els temps, el seu missatge central parla de pau i convivència de les persones. Però més que l'argument, o aquest missatge pacifista, a nosaltres ens interessa el significat del títol i la cronologia, tant del film com de l'argument. Estrenada el 1937, es desenvolupa entre 1914 i 1919, i en aquest binomi veiem reflectides dues dècades del segle xx marcades per sengles guerres mundials, la dels anys deu i la dels trenta. Per a nosaltres, que desitgem, en aquesta ocasió, explicar la història del cinema a la comarca del Montsià, aquestes dues dècades en representen un període cronològic bàsic. En aquesta comarca no tenim una gran ciutat que ens situï a finals del segle xix, sinó uns pocs pobles que comencen la seva història cinematogràfica a les acaballes de la primera dècada del segle xx, la qual es va engrandint, progressivament, en les dècades següents (anys deu i vint), per arribar al seu màxim esplendor en els anys trenta, just abans de l'estrena del film de Jean Renoir i de l'esclat de la Guerra Civil Espanyola el 1936. Però, sobretot, ens agradava el títol: *La gran il·lusió*. Una frase que defineix, perfectament, una època del cinema en aquesta comarca. Aquella gran il·lusió de milers d'espectadors que assisteixen per primera vegada al cinema i que, a poc a poc, l'acaben convertint en part de les seves vides, i la il·lusió de desenes de persones que posen en marxa un nou espectacle i un art com és el cinema. Ens encantava la idea de poder posar noms i cognoms a aquesta gran il·lusió i entendre aquest procés a la comarca de més al sud de Catalunya. A més, el títol també mostra la nostra gran il·lusió per descobrir aquestes petites empremtes del nostre passat cinematogràfic, i poder-les explicar a la gent d'aquests pobles i de tots els pobles de Catalunya, ja que tots tenen moltes connexions i semblances en

relació amb aquesta història cinematogràfica oblidada. En essència, per a molts pobles de Catalunya, el cinema va ser *la gran il·lusió* que els feia entrar en la modernitat del segle xx.

Però, per complir aquesta il·lusió, hem necessitat l'ajuda de moltes persones que l'han compartida amb nosaltres per uns instants, o que en tenen una altra de molt important, que és conservar la memòria i el passat dels seus pobles. Sense elles, el nostre treball no hauria estat possible, i per tant és just que retem un petit homenatge d'agraïment a la seva feina. Hem tingut l'ajuda del personal de l'Arxiu Històric de Tarragona, que ha estat fonamental en el nostre estudi i que posa molta il·lusió en la conservació de la memòria de les comarques de tarragonines. També hem de fer extensiu aquest agraïment al personal dels arxius comarcals consultats: especialment a la Montse Matamoros, directora de l'Arxiu Comarcal del Montsià, que, amb molta il·lusió i pocs recursos, intenta tirar endavant aquest jove arxiu, i a l'Albert Curto, director de l'Arxiu Comarcal del Baix Ebre. A més, volem donar les gràcies a les persones que ens van obrir els arxius municipals i ens van ajudar a consultar-los. Així, agraïm la seva dedicació al Jordi Enfedaque, arxiver de Sant Carles de la Ràpita, al Joaquim Virgili, arxiver jubilat d'Ulldecona, i a l'Olga Ralda, responsable del Centre d'Interpretació de la Terrissa de la Galera. Quant a Freginals, Godall i la Sénia, hem d'agrair al personal dels diferents ajuntaments les facilitats que ens han donat per consultar la documentació dels seus arxius. A alguns d'ells, a més, els hem d'agrair molt les aportacions que ens van fer més enllà de la pura i simple consulta, com en els casos del Joaquim Virgili, el Jordi Enfedaque, l'alcalde de Freginals —el Josep Roncero— i la Montse Matamoros, les quals han enriquit la nostra investigació i que es veuen reflectides en el nostre treball.

Un agraïment que també és extensible a altres persones com l'Antoni Cartes, col·laborador tècnic, i l'Àlex Farnós, director del Museu de les Terres de l'Ebre, per les apreciacions i correccions que han fet a aquesta investigació. A més, donem les gràcies al personal de l'Hemeroteca Fundació Catalunya-La Pedrera per la seva tasca de custodis del patrimoni hemerogràfic de les comarques de Tarragona.

Però tot el nostre esforç en aquesta investigació no hauria arribat a bon port sense l'ajuda i el suport de la Universitat Rovira i Virgili i de la Diputació de Tarragona —especialment de la Pilar Casas, la directora de l'Àrea d'Assistència al Ciutadà—. Ells han fet possible que aquesta il·lusió que nosaltres hem posat per recuperar la història dels inicis del cinema

als pobles del Montsià la puguem compartir amb la resta de la gent mitjançant aquest llibre. Sense la dedicació d'aquestes institucions, mai no haurien vist la llum treballs d'història local i microhistòria, com és aquest. Gràcies de tot cor.

I, des del cor, només ens queda agrair a la família —especialment als nostres pares, tot i que alguns d'ells ja no siguin entre nosaltres— i als amics la paciència que han demostrat, durant aquest últim any llarg d'investigació que hem portat a terme amb la intenció d'aconseguir un treball amb la màxima qualitat possible. A ells, els donem les gràcies per haver compartit amb nosaltres les alegries dels resultats de tots els nostres esforços a fi de donar a conèixer la història del nostre cinema. Així doncs, desitgem que el nostre objectiu inicial de recuperació d'aquesta il·lusió, que és el cinema, posi en valor el treball de moltes persones que treballen per conservar la memòria històrica. També pretenem recuperar de l'oblit la tasca de moltes d'altres que van veure en el cinema alguna cosa més que un simple entreteniment. Disposeu-vos, per tant, com a lectors, a descobrir persones, noms i espais, o locals, que en moltes ocasions s'han deixat de banda perquè van estar dedicats a una cosa tan poc important com era el cinema, i animeu-vos a compartir amb ells aquella gran il·lusió pels inicis del cinema als pobles del Montsià.

INTRODUCCIÓ

1. L'entorn geogràfic

Jon Letamendi i Jean-Claude Seguin (2004: p. 342-347), en el seu estudi sobre els inicis del cinema a Catalunya, posen de manifest la importància del ferrocarril i la influència del nombre d'habitants en la difusió de les primeres projeccions cinematogràfiques a Catalunya. Per aquest motiu creiem que per entendre la difusió del cinema, especialment en els primers anys, és important tenir present determinats aspectes geogràfics. Per tant, pensem que cal fer una breu introducció al medi geogràfic i a la història del territori on se circumscriu aquest estudi, perquè, si no, difícilment podrem entendre com el cinema va anar penetrant als pobles i quan i com es va anar assentant fins a convertir-se en el gran fenomen lúdic del segle xx.

1.1 Medi físic

La comarca del Montsià[1] està formada per 12 municipis, amb una superfície de 708,73 km^2 i una població de 68.524 persones el 2015. És la quarta comarca en extensió de la província de Tarragona, darrera del Baix Ebre, la Ribera d'Ebre i la Terra Alta, i la 18à de tot Catalunya. En canvi, pel que fa a la població, és la 20à de Catalunya i la 5a de la província de Tarragona darrera del Tarragonès, el Baix Camp, el Baix Penedès i el Baix Ebre.

1 No creiem que sigui aquí qüestió de donar una extensa bibliografia de llibres de referència sobre la geografia i la composició de la comarca del Tarragonès. Per tant, hem optat simplement per donar una referència general que ens ha servit de base per redactar aquesta breu introducció geogràfica, una referència de professors de la Universitat Rovira i Virgili que, a més, conté una bibliografia amb d'altres llibres destacats. Aquest llibre és: Roquer, Santiago (coord.) (1993): *Comarques de Tarragona*. Tarragona: Diari de Tarragona, Diputació de Tarragona. Concretament, el capítol de Joan Vicenç Sanz i Sancho, i Agustí Bel i Beltrán dedicat a la comarca del Montsià (p. 73-96).

Un dels trets definitoris és que es tracta de la comarca situada més al sud de Catalunya i l'única que limita amb el País Valencià. Si donem un cop d'ull a un mapa orogràfic de la comarca, veiem tres planes marcades per tres serralades en el seu eix horitzontal (d'oest a est), tot i que en aquest eix podem dividir, essencialment, la comarca en quatre parts ben diferenciades:

1. La zona dels ports amb les estivacions de la serralada de la Falconeres. És l'àrea més a l'oest i la més muntanyosa de la comarca amb un pic de més de 1.100 m d'altitud. Ocupa bona part dels termes municipals de la Sénia i Mas de Barberans.
2. La zona de les planes. Entre les dues zones muntanyoses, en una mena de trànsit descendent, hi ha el pla de la Galera i la foia d'Ulldecona. Terreny pla travessat per barrancs que configuren eixos verticals clars de trànsit. La majoria de municipis de la comarca tenen part del seu terme municipal en aquestes planes: els de Mas de Barberans, la Sénia, Santa Bàrbara, Masdenverge, la Galera, Godall i Ulldecona en el pla de la Galera, i Freginals, Godall i Ulldecona a la foia d'Ulldecona.
3. La zona de la serralada del Montsià. És l'altra àrea muntanyosa de la comarca amb altituds de més de 700 m que, juntament amb la serra Grossa, d'uns 400 m, separa les planes de la zona costanera. Aquesta serralada delimita els termes d'Alcanar i Sant Carles de la Ràpita dels d'Ulldecona i Freginals. Aquest últims inclouen part de la serra Grossa, juntament amb el terme de Godall.
4. La zona costanera i del Delta. Després de la serralada del Montsià, tant a l'est com al nord, ve la zona de la costa i del delta del riu Ebre. El riu Ebre ha configurat un espai, al llarg dels anys, únic en tota la costa catalana. El delta de l'Ebre és un parc natural protegit dividit entre dues comarques (Montsià i Baix Ebre), on la llera del riu fa de frontera. El Delta ocupa uns 200 km^2 de tota la superfície de la comarca. En aquesta part sud, el Delta té una configuració especial amb la barra del Trabucador, l'illa de Buda i la punta de la Banya, que crea un port natural únic de 60 km^2, de gran importància històrica: el port dels Alfacs. Amb aquesta configuració del Delta i del port dels Alfacs, la línia de mar té una morfologia particular, on la part més turística de sol i platja es concentra a la part més al sud des de la desembocadura del riu Sénia fins a

> Sant Carles de la Ràpita, amb un continuo de platges d'arena o de codolars només separades per petits barrancs o rieres. Tot aquest espai s'ha dividit entre quatre termes municipals: Alcanar, Sant Carles de la Ràpita, Sant Jaume d'Enveja i Amposta.

En canvi, de nord a sud, la característica que més destaca són els límits dels rius Ebre i Sénia. El riu Ebre és un tret comú i diferenciador, a la vegada, amb la resta de comarques del voltant. Acabem de veure que el riu Ebre és un element essencial de la comarca, ja que bona part d'aquesta s'ha format gràcies a la configuració del delta de l'Ebre, que és part fonamental de tres municipis de la comarca: Sant Jaume d'Enveja, Amposta i Sant Carles de la Ràpita. A la vegada, aquest riu és el nexe d'unió amb la resta de les comarques de la vegueria de l'Ebre: Baix Ebre i Ribera d'Ebre. Però, també, el riu és un tret diferenciador, atès que geogràficament el separa de la resta de Catalunya. El Montsià és la comarca que se situa més enllà de l'Ebre, i això l'aproxima més al País Valencià que a Catalunya. Però, precisament per diferenciar-la del País Valencià, hi ha el riu de la Sénia, que marca el límit sud de la comarca, tot i no ser un gran riu com l'Ebre. Així, la comarca queda ben definida en els seus límits pel mar, el riu Ebre, els ports i el riu de la Sénia, els quals són molt clars i fan d'aquesta zona una de les comarques més clares i més ben definides, geogràficament, de totes les de la província de Tarragona.

A causa d'aquesta configuració geogràfica, no podem parlar de pobles de muntanya i de plana, sinó, més aviat, de pobles d'interior (Mas de Barberans, la Sénia, Santa Bàrbara, la Galera, Godall, Ulldecona, Masdenverge, Freginals i Amposta) i de costa (Sant Jaume d'Enveja, Sant Carles de la Ràpita i Alcanar). Però, encara podríem fer un altre grup amb els pobles que voregen el riu Ebre (Sant Jaume d'Enveja i Amposta), perquè el riu també marca una diferència molt important a la zona costanera que hi ha entre el Delta i el sud. Ja hem dit abans que el Delta ocupa una part molt important de la superfície de la comarca, la projecta i la dóna a conèixer a la resta de Catalunya, turísticament parlant, i a més marca la seva activitat econòmica i política. La situació del Delta, amb la pèrdua d'aportació de sediments, ja que el cabal del riu ha disminuït a la part baixa a causa de la construcció dels embassaments, ha fet que estigui en retrocés i en perill. A això se sumen els constants plans de transvasaments d'aigua del riu. Tot junt fa que la defensa del Delta sigui un eix fonamental de la política de la comarca.

La defensa de l'Ebre i del Delta fa que el Montsià comparteixi una gran part dels objectius i les accions amb la seva comarca fronterera, el Baix Ebre. Tot i les rancúnies o les picabaralles històriques entre les seves capitals (Amposta i Tortosa), com n'hi ha en molts altres llocs de Catalunya, la ciutat de Tortosa té molt a veure amb la configuració final d'aquesta comarca, tal com avui la coneixem. L'única alteració substancial en la seva composició municipal ha estat la creació del municipi de Sant Jaume d'Enveja el 1978, després que se segregués de Tortosa. Quan es va crear per primer cop la comarca, el 1936, no hi figurava aquest municipi, ni tampoc el 1979 amb la nova divisió comarcal de Catalunya una vegada es va recuperar l'autogovern, tot i que Sant Jaume d'Enveja ja era un municipi independent. La incorporació de Sant Jaume d'Enveja a la comarca del Montsià es fa el 1990, i és llavors quan la comarca acaba tenint la configuració actual, amb els 12 municipis que hem estudiat per a aquest treball sobre els inicis del cinema a la comarca del Montsià. Aquesta divisió municipal, així com les característiques geogràfiques que hem comentat i les de comunicacions, de les quals parlarem tot seguit, la podem veure en el mapa següent:

Aquesta breu descripció geogràfica no és gratuïta, perquè la geografia determina tant les comunicacions com el desenvolupament econòmic de cadascun dels municipis, especialment a principis del segle xx. Per tant, veiem com aquest marc ajuda a entendre el desenvolupament del cinema en aquests municipis.

1.2 Comunicacions

Un dels aspectes geogràfics que destacàvem al principi com a element important a tenir en compte a l'hora d'entendre el desenvolupament dels inicis del cinema, era el de les infraestructures de comunicació del territori que volem estudiar. El Montsià és una comarca de trànsit entre el País Valencià i Catalunya i, per tant, un eix de comunicació terrestre fonamental. Llevat d'aquest eix terrestre, no tenen cap més importància la resta de vies de comunicació. Les vies aèries són inexistents i els aeroports més propers se situen a uns 70-90 km (aeroports de Reus i de Castelló) de la capital de la comarca. A més, un d'aquests és un absolut desastre, fruit dels anys de l'especulació (aeroport de Castelló). D'altra banda, les vies fluvials han anant perdent importància al llarg dels segles i tant la via que comunicava amb l'interior del país, que era el riu Ebre, com la que ho feia amb l'exterior, que era el port dels Alfacs, han perdut vigència fins a la seva total desaparició com a referents de comunicació de la comarca.

Pel que fa a les vies terrestres, l'orografia de la comarca n'ha condicionat el desenvolupament i l'evolució. A la plana de la Galera s'han desenvolupat carreteres comarcals i locals, la qual té un paper secundari enfront de l'eix marítim i de la foia d'Ulldecona, tot i ser la zona natural de comunicació amb Tortosa vorejant el riu Ebre. En canvi, per la costa, hi passen els principals eixos viaris. Hi transcórre l'N-340, una de les vies de més volum de trànsit de tot Espanya. L'N-340 té un recorregut per la comarca de 24 km i, encara que ara oficialment s'anomeni A-7, no té res d'autovia en el seu pas pel Montsià, ja que és una carretera d'un carril per a cada sentit. Alcanar, Sant Carles de la Ràpita i Amposta són els municipis que aquesta carretera travessa. L'N-340 és l'alternativa gratuïta a l'AP-7, l'autopista de peatge que transcorre per la foia d'Ulldecona i travessa els municipis d'Amposta, Masdenverge, Freginals i Ulldecona. El seu recorregut per la comarca és de 30 km. Aquesta autopista nomes té dues sortides relacionades amb la comarca i cap d'aquestes es troben en el seu territori. La sortida 41, que és la d'Amposta / Sant Carles de la Ràpita, se situa uns metres abans de creuar el riu Ebre i la sortida 42, que és la de Vinaròs/ Ulldecona, se situa al polígon Planes Altes, un cop ja hem creuat la frontera del País Valencià.

A Amposta conflueixen l'N-340 (o A-7), l'autopista AP-7 i la C-12 (l'antiga N-230). La C-12 és l'eix de l'Ebre que va paral·lel al riu i connecta totes les poblacions de la seva riba. En el primer terç del segle xx, l'N-340

i l'N-230 eren les principals vies de comunicació de la comarca. A aquestes dues vies de comunicació s'havia d'unir el ferrocarril, que connectava Tortosa amb Ulldecona per la foia d'Ulldecona. Actualment, el ferrocarril, en bona part, va en paral·lel a l'autopista AP-7 i uneix Tarragona amb València, amb uns 30 km de recorregut per la comarca. Aquesta línia forma par de l'eix ferroviari del Corredor del Mediterrani, que ha de connectar la frontera de França amb Andalusia. Però, en aquests moments, és un eix mancat de les millores necessàries per convertir-se en una estructura moderna, tal com exigeix la seva importància pel que fa al tràfic de mercaderies i passatgers per tota la costa mediterrània. I és aquest un dels problemes essencials de la comarca en relació amb les infraestructures de comunicació: les millores en la xarxa. Si bé és cert que l'autopista és una infraestructura moderna i amb un manteniment constant, també ho és que les millores que s'estan fent en altres indrets del territori espanyol en autovies gratuïtes no han arribat en aquesta comarca. Els quilòmetres que hi ha entre l'aeroport de Castelló i l'Hospitalet de l'Infant són un dels forats negres en la construcció de la nova autovia A-7, que ha de convertir l'N-340 en una estructura viària moderna i ràpida. A això s'ha d'afegir el retard en l'adequació de la línia fèrria a les noves necessitats d'un tren ràpid i d'alta velocitat en el Corredor del Mediterrani. Unes millores ferroviàries que queden tan lluny de la comarca com són les estacions de València o Tarragona. En aquest sentit, l'allunyament del tren d'alta velocitat de la comarca se suma a alguns projectes oblidats en el temps, però que, de manera recorrent, han format part de la política i de les il·lusions d'aquestes contrades. El projecte més important era el ferrocarril de la Val de Zafán, que havia d'unir Terol amb el port de Sant Carles de la Ràpita per donar sortida als productes d'aquesta província pel litoral del Montsià. El projecte es va començar el 1891 i el 1942 va arribar a Tortosa. Aquí havia de connectar amb la línia ja existent de Tortosa a Ulldecona i s'havia de separar a Vinallop per anar cap a Sant Carles de la Ràpita. Tot i que bona part del terreny fins a Sant Carles de la Ràpita ja estava preparat, aquest tren mai no va arribar en aquesta població i el 1973 va ser, definitivament, abandonat en tot el seu traçat. Aquest projecte mai finalitzat i la posterior construcció de l'AP-7, al seu pas per la comarca, l'any 1977, serien els canvis fonamentals en les vies de comunicacions actuals respecte a principis de segle. A més, va caure en desús el tram ferroviari entre Tortosa i Ulldecona, que era el traçat original de la línia fèrria entre Tarragona i Valencia construït el 1865. Un cop el tren arribava a l'Aldea, anava cap

a Camp-redó i Tortosa, on creuava l'Ebre per anar cap a Ulldecona. Més tard, es va construir un nou pont sobre l'Ebre, prop d'Amposta, que va eliminar aquest tram.

Si ens fixem bé en aquesta configuració de les comunicacions, veiem que Amposta es converteix en l'eix principal de les grans comunicacions de la zona i el punt essencial per creuar l'Ebre. Hi passa el ferrocarril, l'autopista i la carretera nacional principal, que després es diversifica. És, a més, un punt essencial de comunicació de la comarca amb Tortosa, fet que reforça el seu paper de capital. Per tant, aquest mapa dóna més rellevància a una població per damunt de les altres, tot i que no es tracti d'una gran ciutat. El mateix passa al Tarragonès amb Tarragona, al Baix Camp amb Reus o al Baix Ebre amb Tortosa.

1.3 Economia

El nivell de desenvolupament econòmic és, precisament, un dels temes que també s'ha de tenir en compte per a l'estudi dels inicis del cinema, perquè determina l'evolució demogràfica dels pobles i la importància que la burgesia hi té en la composició social. Aquest són elements bàsics per comprendre el fenomen cinematogràfic en el primer terç del segle XX

Actualment (el 2012)[2] les dades per sectors del producte interior brut del Montsià ens diuen que els serveis és el sector més important (60,6%) enfront a la indústria i la construcció (33,1%), i que el sector primari és, pràcticament, testimonial (6,3%). En canvi, si utilitzem xifres d'ocupació, el sector primari duplica el seu percentatge (15,4%), sobretot a costa del sector secundari (27,8%) i una mica del sector terciari (56,8%). Això últim reflecteix el fet que l'agricultura té i ha tingut una gran importància a la comarca. Aquesta activitat agrícola està marcada per l'orografia del territori. Així a l'interior predomina el cultiu de l'olivera i la producció d'oli, mentre que a la costa i vora el riu Ebre hi ha els cultius de regadiu. L'agricultura és especialment important al delta de l'Ebre, que, amb la dessecació dels aiguamolls al segle XIX i la construcció de canals, es va especialitzar en el cultiu de l'arròs, cosa que va convertir el Delta en el principal productor d'arròs de tot Catalunya i de tot Espanya. A aquest important cultiu de

2 Les dades s'han extret de l'Institut d'Estadística de Catalunya, que es poden consultar en la web següent: <http://www.idescat.cat/>.

l'arròs s'hi ha d'afegir el cultiu dels cítrics a la zona sud de la costa, que és de gran importància per a l'economia de la comarca. Més enllà dels cultius dels cítrics i de l'arròs, també destaca el cultiu de les hortalisses a la vora del riu Ebre, però són els cítrics i l'arròs el tret diferenciador i fonamental de l'agricultura d'aquesta comarca.

En aquest sector primari, l'altra activitat important és la pesca, ja que el sector ramader és, gairebé, testimonial. No obstant això, hi ha una presència important de granges de pollastre i, en menor mesura, de porcines. Quant a la pesca, també té uns petits trets diferenciador en relació amb la resta de Catalunya. Dels dos únics ports de la comarca, el més destacat és el de Sant Carles de la Ràpita, que, per captures, està a l'altura del de Tarragona. A més, la comarca, en el seu conjunt (Sant Carles de la Ràpita i Alcanar), és la segona de Catalunya —per darrera de l'Alt Empordà– en volum d'ingressos generats per la pesca. Tot i que el pes del peix (seitó, sardina, lluç, moll, congre, orada, llobarro, etc.) és més important –pot suposar més de la meitat de les captures de l'any—, són les captures de crustacis (galeres, crancs i llagostí, que només representen una quarta part de les captures) les que més valor econòmic i més projecció donen a la pesca d'aquesta comarca. Enmig queden els mol·luscos (polp, caragol punxent…) amb una mica més d'un quart de les captures.

A començaments de segle, la situació del sector primari no era gaire diferent de l'actual quant als tipus de conreus i les captures de la pesca, però si que ho era pel que fa al seu pes específic en l'economia del territori. Llavors, l'agricultura i la pesca eren els motors econòmics principals de la comarca i l'especialització agrícola en l'arròs i la importància de la pesca de mol·luscos i crustacis feien, d'aquesta, una comarca rica.

En el sector secundari hi ha tres grups destacats d'indústria: l'agrícola, la metàl·lica i la del moble. La resta de sectors són poc importants: tèxtil, fabricació de mosaics, extracció d'àrids, drassanes i fabricació d'articles de nacre. En una comarca amb una gran importància de l'agricultura de regadiu i una destacada especialització en l'arròs i els cítrics, les indústries de transformació de productes agrícoles tenen i han tingut un gran pes en la seva economia. Però, sobretot, les indústries relacionades amb l'arròs han estat fonamentals en la seva història, en especial al delta de l'Ebre. I, també, relacionades amb l'agricultura estan les indústries metàl·liques, amb la maquinària agrícola. En canvi, a l'interior, al sud, es va apostar fort per les indústries del moble que, en els anys cinquanta del segle xx, van aparèixer a la Sénia i es van estendre a Ulldecona. Però aquesta indústria

ha entrat en un profund procés de crisi en l'última dècada, encara que hagi estat un dels trets diferenciadors de la comarca. A aquestes indústries, hi hem d'afegir unes de molt peculiars i particulars. Una d'aquestes va ser l'extracció de petroli davant la costa del delta de l'Ebre, que va començar a principis de la dècada dels anys setanta. Malgrat les expectatives generades, i que és una de les zones de major reserva de petroli de l'Estat espanyol, el jaciment no té una gran importància i no ha canviat la fisonomia de la comarca com és deia a començaments dels anys setanta. Una altra indústria particular és la cimentera d'Alcanar. És una de les més importants de la zona i es va crear cap a mitjan anys seixanta. També s'han de destacar les indústries pesqueres de la badia dels Alfacs, on es cultiven, en vivers o safates, el musclo i l'ostra i és una indústria en progressió. Les últimes indústries que hem d'esmentar són les extractives, com els àrids a Masdenverge, les pedreres a Ulldecona i, especialment, les antigues salines del delta de l'Ebre. Aquestes darrera, la de la sal, era una de les més antigues de la zona i encara tenia una gran importància al començaments del segle xx, tot i el retrocés que estava patint per l'extensió del cultiu de l'arròs al Delta. Ara només resten les salines de la Trinitat a la punta de la Banya.

En aquell començament del segle xx, el sector terciari hi estava poc desenvolupat. El turisme, de Barcelona al Delta, era molt puntual i es dedicava a l'esport de la caça. Ara el sector turístic és molt important a tota la costa, sobretot el de platja. A partir dels anys seixanta, les segones residències han tingut un pes important, principalment a Alcanar i Sant Carles de la Ràpita. Malgrat tot, aquí no s'ha produït una massificació del litoral, com en altres indrets. Cap a finals del segle xx, s'ha desenvolupat un nou turisme ecològic, en especial al Delta i, una mica menys, a l'interior amb les cases rurals. El Parc Natural del Delta de l'Ebre, creat el 1983 com a espai protegit, ha estat en aquestes dècades un punt d'atracció turística creixent que ha permès visitar els seus indrets naturals i gaudir-ne. A més, ha suposat un punt essencial en el creixement del turisme a la comarca i del sector serveis a la zona. El sector serveis i de comerç es concentra molt a la part de la costa i a la vora del riu Ebre, i té un punt destacat, per damunt de la resta, en la seva capital, Amposta. Una ciutat que, mica en mica, intenta arrabassar l'atractiu comercial a Vinaròs i Tortosa.

Així doncs, a començaments del segle xx, la indústria i el comerç eren molt febles en una comarca eminentment agrícola i pesquera, amb uns cultius i unes captures molt rendibles (arròs i crustacis i mol·luscos). Només la construcció i l'explotació de les salines feien ombra a l'agricultura i

eren font d'atracció de mà d'obra procedent del País Valencià. El port dels Alfacs i la navegabilitat de l'Ebre eren els altres puntals de la comarca. Però, tot i aquesta dependència econòmica de l'agricultura, era una comarca rica en relació amb altres comarques catalanes eminentment agràries. No obstant això, hi havia notables diferències entre els pobles més propers a la costa, o al riu Ebre, i els de l'interior.

Una vegada més, com passa en altres comarques costaneres tarragonines, aquest repàs econòmic posa de manifest una transformació de l'estructura econòmica de la comarca al llarg del segle XX, que va ser menys accentuada que en altres indrets, com el Tarragonès; però, a la fi, una transformació que hem de tenir present per entendre la implantació del cinema en aquests pobles, ja que la seva estructura social i econòmica era diferent de l'actual.

1.4 Evolució de la població

Finalment, l'aspecte més important de tots per al desenvolupament del cinema és l'evolució demogràfica. El nombre d'habitants determina el potencial d'espectadors i la rendibilitat del negoci de l'exhibició cinematogràfica, encara que hem de veure si, al final, és un factor fonamental o no, i si podem establir una relació tan senzilla com seria la de a més quantitat de població major activitat cinematogràfica.

La comarca entrava al segle XX amb poc més de 33.000 habitants[3] (33.027, en concret), una mica menys de la meitat dels que té actualment i menys habitants dels que tindrà Tarragona l'any 1940. Quan acabi el període que estem estudiant s'estarà molt a prop dels 40.000 habitants, xifra que només superarà, puntualment, als anys vint i el 1936. Estem parlant, per tant, d'una comarca amb poca població, bastant homogènia en el tipus de pobles, ja que no hi ha una gran ciutat que en destaqui. L'any 1900, Ulldecona és el municipi més poblat de la comarca amb 6.593 habitants i, el 1949, ho és Amposta, amb 8.444 habitants, xifres que representen una quarta part de la població que, en aquests mateixos anys, tenia la capital de la província, Tarragona. El resultat, al final del període, és un lleuger augment d'uns 4.500 habitants, però durant aquestes primeres dècades s'han produït petites fluctuacions. Així, el creixement és constant fins al 1920,

3 S'ha de tenir present en totes les dades de xifres globals de la comarca, i en tot el que comentarem sobre la població del primer terç del segle XX, que no hem comptat Sant Jaume d'Enveja que, llavors, formava part del municipi de Tortosa.

quan es va arribar als 40.000 habitants. Després d'una lleugera baixada als anys trenta a causa de la crisi econòmica mundial, s'arribà a un nou pic el 1936, amb uns 41.000 habitants, per tornar a caure com a conseqüència de la Guerra Civil. Aquestes petites fluctuacions no són igual en tots els pobles de la comarca i, a més, ens trobem diferents casuístiques, que es poden agrupar en tres tendències diferents.

En primer lloc, hem d'esmentar que només Amposta segueix les mateixes pautes poblacionals que el conjunt de la comarca. A més, el seu cas és important perquè, als anys deu, en duplicarà la població i la seva evolució marcarà el total de la comarca. Al final, als anys quaranta, s'acabarà convertint en la ciutat més poblada de la comarca, ja que haurà passat dels 4.226 habitants el 1900 als 8.983 del 1936. Les causes que expliquen aquest augment de població són les millores de la situació econòmica de la zona, gràcies a l'explotació de l'arròs i de les comunicacions viàries (nou pont sobre l'Ebre). Després ens trobem amb pobles amb constant creixement de població, com Alcanar, que va passar dels 4.998 habitants de l'any 1900 als 6.450 del 1936. Masdenverge va passar dels 759 el 1900 als 914 el 1936. Santa Bàrbara, l'any 1900 tenia 3.384 habitants i el 1936 havien arribat als 4.303. La població de Sant Carles de la Ràpita va augmentar dels 3.901 habitants, l'any 1900, als 6.482 el 1936. A més, aquest és un dels pocs pobles que després de la Guerra Civil guanya població en lloc de perdre-la. Finalment, hi ha els pobles en decadència, com Freginals, la Galera, Godall, Mas de Barberans, la Sénia i Ulldecona. En aquest grup trobem una curiosa casualitat: la majoria d'aquests pobles arriben al seu màxim de població el 1910 per iniciar, després, una lenta davallada. El cas més destacat és el d'Ulldecona que, de ser el municipi més poblat el 1900 amb 6.593 habitants, acaba el període en el quart lloc amb 5.475 persones el 1940. Així doncs, aquestes xifres donen una curiosa plasmació sobre el terreny: els pobles de costa i propers al riu Ebre, o dins de l'eix de l'Ebre, creixen, mentre que el pobles de l'interior decreixen.

La taula següent ens resumeix aquesta evolució demogràfica, especialment la de les primeres dècades del segle xx, on hem ressaltat l'inici de la Guerra Civil per poder veure'n, si comparem les columnes de 1936 i 1940, les conseqüències humanes que va tenir. A més, també hi hem anotant la població actual a fi d'entendre l'evolució final de la comarca i poder comparar la situació d'ara amb la de principis del segle xx[4]:

4 Aquestes dades de població es poden consultar i extreure de la pàgina web de l'Institut d'Estadística de Catalunya: <http://www.idescat.cat>.

MUNICIPI	1900	1910	1920	1930	1936	1940	2015
Alcanar	4.998	5.446	5.609	6.131	6.450	6.087	9.603
Amposta	4.226	4.959	8.983	8.174	8.983	8.444	20.952
Freginals	758	781	748	660	621	507	399
la Galera	1.462	1.517	1.422	1.263	1.215	1.145	770
Godall	1.884	1.868	1.715	1.731	1.620	1.468	632
Mas de Barberans	1.610	1.569	1.410	1.334	1.288	1.237	604
Masdenverge	759	886	886	929	914	828	1.096
Sant Carles de la Ràpita	3.901	4.592	5.462	6.039	6.482	7.176	14.760
Sant Jaume d'Enveja[1]							3.538
Santa Bàrbara	3.384	3.809	3.772	4.056	4.303	4.028	3.734
la Sénia	3.452	3.362	3.305	3.295	3.343	3.120	5.799
Ulldecona	6.593	7.011	6.782	6.027	6.084	5.475	6.637
TOTAL	33.027	35.800	40.094	39.639	41.303	39.515	68.524

Però, d'aquesta evolució demogràfica, un dels aspectes que més ens interessa és l'ordinalitat dels municipis en relació amb la seva població, perquè un petit estudi comparatiu d'aquesta ordinalitat ens pot evitar errors en les conclusions. De vegades, es pot tendir a extreure conclusions sobre l'arribada i l'evolució del cinema en funció de la població actual. Si fem això en el cas del Montsià, tindríem que l'ordre dels municipis, pel que fa a la seva població (el 2015), seria el següent:

1r	Amposta	(20.952 h.)
2n	Sant Carles de la Ràpita	(14.760 h.)
3r	Alcanar	(9.603 h.)
4t	Ulldecona	(6.637 h.)
5è	La Sénia	(5.799 h.)
6è	Santa Bàrbara	(3.734 h.)
7è	Sant Jaume d'Enveja	(3.538 h.)
8è	Masdenverge	(1.096 h.)
9è	La Galera	(770 h.)
10è	Godall	(632 h.)
11è	Mas de Barberans	(604 h.)
12è	Freginals	(399 h.)

Si traslladem aquesta ordinalitat al primer terç del segle xx, podem apreciar alguns petits canvis, com es pot veure en la taula següent de les quatre primeres dècades del segle xx[5]:

	1900	1910	1920	1930	1940
1r	Ulldecona	Ulldecona	Amposta	Amposta	Amposta
2n	Alcanar	Alcanar	Ulldecona	Alcanar	Sant Carles de la Ràpita
3r	Amposta	Amposta	Alcanar	Sant Carles de la Ràpita	Alcanar
4t	Sant Carles de la Ràpita	Sant Carles de la Ràpita	Sant Carles de la Ràpita	Ulldecona	Ulldecona
5è	La Sénia	Santa Bàrbara	Santa Bàrbara	Santa Bàrbara	Santa Bàrbara
6è	Santa Bàrbara	La Sénia	La Sénia	La Sénia	La Sénia
7è	Godall	Godall	Godall	Godall	Godall
8è	Mas de Barberans	Mas de Barberans	La Galera	Mas de Barberans	Mas de Barberans
9è	La Galera	La Galera	Mas de Barberans	La Galera	La Galera
10è	Masdenverge	Masdenverge	Masdenverge	Masdenverge	Masdenverge
11è	Freginals	Freginals	Freginals	Freginals	Freginals

Un dels primers petits canvis que trobem és la pèrdua del primer lloc d'Ulldecona en favor d'Amposta. Però, a més, apreciem com la decadència d'Ulldecona es va accentuant al llarg d'aquestes primeres dècades per acabar en quart lloc el 1940, darrera de poblacions com Sant Carles de la Ràpita i Alcanar, que, mica en mica, li han anat prenen el lloc. El creixement del pes a la comarca, a més d'Amposta, també és destacable en Sant Carles de la Ràpita, que puja fins al segon lloc el 1940, partint del quart. Aquest ascens el fa a costa d'Alcanar, que fluctua al llarg dels anys entre el segon i el tercer.

Per sota d'aquests quatre primers llocs, la situació és molt més estable amb petites variacions entre la Sénia i Santa Bàrbara, que ocupen el cinquè i el sisè llocs. També es produeix un canvi de llocs, el 1920, entre la Galera i Mas de Barberans, en el vuitè i novè llocs.

Aquests canvis al llarg del primer terç del segle xx acaben consolidant-se i configurant la situació actual amb petites modificacions, com la

5 Només figuren 11 municipis perquè, en aquests anys, Sant Jaume d'Enveja pertanyia al municipi de Tortosa. No va obtenir la segregació fins al 1978 i, fins al 1990, no es va incorporar a la comarca del Montsià.

pujada de Masdenverge i la Galera a costa de Godall i Mas de Barberans, o la irrupció de Sant Jaume d'Enveja al setè lloc i l'intercanvi de posicions entre la Sénia i Santa Bàrbara en el cinquè i sisè lloc. Per tant, la situació actual no s'assembla a la de principis del segle xx, però sí que és més semblant a la dels anys quaranta, cosa que no ens passa en altres comarques estudiades.

Només ens queda afegir que, a principis del segle xx, podríem agrupar els pobles de la comarca del Montsià en els tipus grups següents:

1. Pobles de més de 5.000 habitants o a prop. Tres serien els pobles d'aquest grup: Ulldecona, Alcanar i Amposta. Només Ulldecona supera els 5.000 habitants, amb 6.593, i Alcanar només li falten 2 habitants per arribar a aquesta xifra. Amposta es mantindrà per sota dels 5.000 fins al 1920, quan donarà un espectacular salt de població duplicant el seu nombre d'habitants. Podem considerar aquests tres municipis com a pobles grans i els més importants de la comarca.
2. Pobles de més de 3.000 habitants. Hi ha un altre conjunt de tres pobles (Sant Carles de la Ràpita, la Sénia i Santa Bàrbara) que se situen per damunt dels 3.000 habitants, però sense arribar-ne als 4.000. Dos d'aquests superaran els 4.000 habitants en les pròximes dècades. Santa Bàrbara ho farà tímidament i Sant Carles de la Ràpita els superarà, de manera ràpida, a la dècada següent per continuar creixent i sobrepassar els 7.000 l'any 1940. La Sénia en canvi —com hem vist abans—, anirà perdent població, però mai no baixarà dels 3.000 habitants. Són encara pobles grans, però sense la importància, en aquest començament de segle, dels que hem vist abans.
3. Pobles de més de 1.000 habitants. De nou tres pobles formen aquest grup: Godall, Mas de Barberans i la Galera. Amb una població entre els 1.462 i els 1.884 habitants, aquests pobles tindran una evolució molt semblant quant a pèrdua de població, però sense baixar dels 1.000 habitants.
4. Pobles de menys de 1.000 habitants. Finalment, només ens queden dos pobles que estan per sota dels 1.000 habitants i mai, durant aquests primers quaranta anys del segle xx, passaran la barrera dels 1.000 habitants. Així doncs, Freginals i Masdenverge, que a començaments del segle tenen una població similar prope-

ra als 760 habitants, al llarg d'aquest període tindran un comportament diferent. Freginals perdrà població fins a arribar als 507 habitants, mentre que Masdenverge n'anirà guanyant per acabar, el 1940, amb 828 habitants.

En resum, són aquestes les característiques del territori que rep el cinema a principis del segle XX i que, actualment, correspon a la comarca del Montsià. Ara hem de veure si tots aquests trets, pel que fa a la població, la industrialització i les comunicacions, van afectar la implantació del cinema i com es va desenvolupar aquest fenomen. A més, cal saber si tot això va ser semblant en altres zones o si, al contrari, el Montsià és un cas singular, i buscar les raons de totes aquestes semblances o diferències.

2. Vicissituds històriques

En aquest breu repàs que hem fet de determinats aspectes geogràfics, ens hem referit constantment al primer terç del segle XX com a marc de l'estudi. Creiem necessari, ara, delimitar aquest marc històric, relacionar-lo amb el cinema i justificar les raons d'aquesta elecció.

Hi ha un ampli consens[6] que estableix una etapa inicial del cinema entre el seu naixement[7] i la primera dècada del segle XX (1910). Els anys vint van ser ja com una etapa de consolidació de la indústria i els anys trenta van representar una etapa de transició del mut al sonor. Sense deixar de ser cert això, especialment pel que fa a l'exhibició a les ciutats i en relació amb la indústria cinematogràfica de producció i distribució, la qüestió que ens plantegem és si aquest esquema cronològic es pot aplicar al desenvolupament que el cinema va tenir als pobles. La comarca del Montsià és un perfecte exemple per estudiar-ho, ja que no té grans ciutats. Aquest és un dels interrogants de l'estudi. Per això, hem ampliat el marc cronològic fins al final de la Guerra Civil Espanyola. Així la recerca comprèn tot el primer terç del segle XX, entre 1897 i 1939. La raó de la data d'inici d'aquest període és molt clara: la primera projecció a les comarques de l'Ebre. En canvi,

6 Vegeu, només com a exemple, el títol de l'article de Pedro Ballesteros Torres "Per a una bibliografia sobre els primers anys del cinema a Espanya: 1895-1910" (2009: p. 1-38), o l'estudi de José Antonio Bello Cuevas (2010), que comprèn des de 1896 a 1920.

7 Un naixement que, atenent la primera projecció, bé seria el 1895 per a l'oficial al món, o bé el 1896 per a la primera projecció a Espanya, a Madrid.

la del final del període no ho sembla tant, ja que —tècnicament parlant— una data que marcaria profundament la indústria cinematogràfica seria la de 1930 i no la de 1939, perquè va suposar el pas del cinema mut al sonor. Tanmateix, nosaltres hem escollit una data de caràcter sociohistòric, com va ser el final de la Guerra Civil Espanyola, perquè va suposar, en essència, un gran daltabaix en tots els aspectes de la vida política, econòmica i social de Catalunya i d'Espanya. També podrem veure com aquest esdeveniment va marcar un profund canvi en l'exhibició cinematogràfica en molts dels pobles de les comarques tarragonines. En fi, que la raó d'aquesta periodització és que pretenem explicar, en un marc geogràfic concret (la comarca del Montsià), no només quan es van fer les primeres exhibicions cinematogràfiques i quines persones en van prendre part, sinó que també volem veure si aquelles exhibicions es van consolidar en forma de projeccions habituals o, simplement, van ser projeccions puntuals. En resum, la nostra finalitat és estudiar les formes i el procés d'assentament del cinema als pobles. També ens agradaria veure si aquest fenomen —estudiat a petita escala— és comparable amb altres comarques tarragonines i extrapolable a la resta de Catalunya.

Com que una de les dates que marca la periodització és de tipus sociohistòric, estaria bé fer unes breus pinzellades de l'evolució històrica de Catalunya i Espanya durant aquest primer terç del segle XX[8] i relacionar-les amb el cinema, perquè els esdeveniments històrics, en molts llocs i en alguns moments concrets, marcarien o determinarien algun dels aspecte del desenvolupament del cinema en aquesta comarca.

Aquesta evolució històrica va ser la d'un país que va passar d'un estat amb estructures de poder vuitcentistes i antiquades a un estat modern i en vies d'evolució progressista, que es veurien truncades per una guerra civil i una dura postguerra. No va ser la primera guerra que afrontava el poble espanyol des de la Restauració borbònica. L'esmentat conflicte havia estat precedit de diverses guerres colonials a Cuba i el Marroc. Aquest últim

8 Igual que en el cas anterior sobre la geografia de la comarca del Montsià, no creiem que calgui donar aquí una relació detallada de la bibliografia necessària per explicar l'esdevenir històric d'Espanya i Catalunya en les quatre primeres dècades del segle XX, i més tenint en compte que, atenent tant les obres generals com les d'àmbit local, aquesta bibliografia ocuparia més pàgines que tot aquest estudi en el seu conjunt. Per això, hem optat per donar algunes poques obres de tipus general a la bibliografia final, a les quals ens remetem com a obres de consulta utilitzades per a aquest breu esbós que fem aquí de la història d'Espanya i Catalunya en els primers quaranta anys del segle XX.

conflicte al Marroc va donar lloc a una dictadura militar durant els anys vint que enfonsarà la monarquia, fet que induirà que el país es transformi en una república efímera, de forts contrastos i disputes polítiques. Una república que acabarà tràgicament en una guerra civil, de la qual surt triomfant una dictadura militar.

Espanya i Catalunya havien entrat al segle xx amb profunds contrastos entre si, agreujats per una gran crisi política que va sorgir arran de la derrota militar del 1898 davant els Estats Units i la conseqüent pèrdua de les últimes colònies a Amèrica (Cuba i Puerto Rico) i Àsia (Filipines). Aquestes guerres colonials eren els darrers conflictes bèlics del segle xix que impregnaven l'inconscient col·lectiu del poble català, però, a la comarca del Montsià, el final del segle xix encara estava marcat pels diversos enfrontaments carlistes que s'havien viscut a tot al llarg del segle. Aquestes guerres carlines marcaran la política de la comarca fins a la Guerra Civil.

D'altra banda, mentre que Espanya era un país eminentment agrícola, exceptuant-ne el País Basc, Catalunya era una important zona industrial basada en el tèxtil. Si bé podem considerar que la resta d'Espanya anava endarrerida en tots els índexs de desenvolupament respecte als països europeus més propers, en canvi Catalunya era la zona més europeïtzada de la península Ibèrica, tot i tenir els seus propis problemes. A Espanya la crisi del 1998 va fer ressorgir el nacionalisme centralitzador latent durant tot el segle xix, que s'emmarcava en un desig de regeneració d'un país ofegat per l'oligarquia i el caciquisme. A Catalunya, però, es desenvolupava i s'organitzava políticament un fort nacionalisme identitari propi que anava adquirint, a poc a poc, quotes de poder més grans. A aquesta situació s'havia de sumar la sempre important presència del republicanisme, que no havia estat esborrat del mapa polític espanyol després de la fi de la Primera República, el 1874, i un incipient moviment obrer en vies de consolidació, amb la peculiaritat que a Espanya l'anarquisme estava més implantat que el socialisme. Fou en aquella societat endarrerida respecte a altres països europeus, més rural que urbana, on el cinema va iniciar els seus primers passos. La situació sociopolítica que hem descrit va fer molt difícil la consolidació d'una indústria cinematogràfica a Espanya i, per aquest motiu, el desenvolupament de la indústria de l'exhibició fou molt lent en tot el país.

En aquella Espanya, la màxima autoritat era el rei Alfons xiii, que, a poc a poc, s'aniria fent gran i es convertiria en el primer rei que utilitzaria el cinema com a element de propaganda del seu regnat. La seva monarquia era el cim d'un sistema polític liberal conservador que alternava els

partits que s'havien implantat després de l'experiència de la Primera República, el 1874. Aquest sistema estava en ple procés de crisi per la manca de líders i per les lluites internes dels partits Conservador i Liberal, els quals s'alternaven el govern en un sistema que caminava cap al seu total desmantellament i cap al final de la monarquia. Els tres grans problemes que havia d'afrontar el govern de Madrid, en aquells anys, eren l'auge del nacionalisme —especialment el català—, la recuperació del republicanisme i el ressorgiment d'un nou colonialisme. El primer va acabar esclatant en els esdeveniments de la Setmana Tràgica de 1909, que, amb prou feines, el govern central va aconseguir controlar. El segon va caminar cap a una unificació de les forces republicanes. I el tercer marcaria la vida de milers d'espanyols i tot el rumb polític de les dues primeres dècades del segle xx. L'ocupació de l'escàs territori del nord del Marroc va portar els desastres de 1909 al barranc del Llop o el d'Annual, de 1921.

Aquells esdeveniments es van veure reflectits en el cinema que van veure els habitants dels pobles del Montsià. D'una banda, els desastres del Marroc van comportar àmplies onades de fervor patriòtic i mostres de suport als soldats, a les quals no van ser aliens els empresaris dels primers cinematògrafs, que van donar suport a sessions de cinema a favor dels soldats. D'altra, moltes de les associacions recreatives que van acollir, en el seu si, el cinema tenien un clar caràcter polític. A més, el creixement de les forces catalanistes o republicanes va afavorir el sorgiment d'associacions més progressistes, que entenien el cinema com un element que facilitava el desenvolupament de les petites poblacions rurals. Per exemple, la difusió del republicanisme va fer que s'estenguessin pel territori centres, ateneus i cases del poble que van crear diverses entitats politicoculturals, les quals van jugar un paper important en el desenvolupament del cinema en molts pobles de Catalunya.

Als anys deu els problemes continuaven sent els mateixos. El nacionalisme català va donar alguns petits passos cap a un autogovern, com la creació de la Mancomunitat de Catalunya el 1914, que va impulsar el primer estatut d'autonomia de Catalunya el 1919. El Marroc va entrar en un període d'impàs com a conseqüència de la Primera Guerra Mundial, en què Espanya es va mantenir neutral, no sense les tensions internes entre partidaris dels aliats o dels alemanys. La Primera Guerra Mundial va suposar una certa prosperitat econòmica. Aquesta prosperitat va portar a certes reformes davant la creixent pressió dels sindicats i els partits obrers, especialment el Partit Socialista, que estava assentat en zones obreres ur-

banes i que seguia una via reformista. A aquesta pressió, també s'hi va afegir l'anarquisme de la CNT, que s'havia implantat en zones camperoles i industrials importants, com Catalunya, i que seguia la via revolucionària. Una situació que al Montsià s'agreujava a causa d'una forta presència de grups i elements carlins.

L'auge d'aquests grups obrers va augmentar la conflictivitat obrera, que va empitjorar amb la crisi econòmica produïda després de la fi de la Primera Guerra Mundial, la qual va donar lloc al pistolerisme, que eren grups armats obrers que s'enfrontaven obertament als carrers amb grups de pistolers que contractaven els patrons, cosa que produïa una espiral d'acció terrorista-reacció. I, a això s'hi ha de sumar la forta implantació del caciquisme, especialment a les zones rurals com el Montsià, on hi va haver un clar exemple a Amposta. Tota aquella situació, agreujada amb la crisi del Marroc que el desastre d'Annual havia causat, va portar a l'exèrcit a fer un cop d'estat i implantar la Dictadura de Primo de Rivera el 1923.

La Dictadura, per mitjà d'una forta repressió,va acabar amb la conflictivitat obrera i el nacionalisme català. D'altra banda, una política d'obres públiques va donar lloc a un període de bonança econòmica i a una millora de les condicions laborals dels obrers. També es va acabar amb el problema del Marroc, gràcies a l'ajuda de França, però el destí de la monarquia va quedar definitivament vinculat al de la Dictadura, que, amb el pas dels anys, va pretendre imitar el model feixista que Mussolini havia implantat a Itàlia mitjançant la creació d'un partit únic i d'una forta repressió de l'oposició. Aquella repressió fou molt important en l'esdevenir de la història del cinema als pobles, perquè determinades associacions van tenir problemes per seguir amb la seva activitat, ja que el desig de controlar la societat que imposava la Dictadura també es va implantar en el cinema.

A més, la repressió va portar a l'oposició a unir-se al voltant del republicanisme. Primo de Rivera va deixar el poder el 1930 i el rei va intentar salvar la monarquia tornant a la llera democràtica. Però ja era tard, i la victòria de les forces republicanes en les eleccions municipals del 12 d'abril de 1931 va precipitar la fi de la monarquia i la proclamació de la República el 14 d'abril de 1931.

En plena crisi econòmica, arribava una república que va ser un breu període d'esperança i il·lusió no exempt de contradiccions, grans tensions i greus conflictes. Els cinc anys de règim republicà es poden dividir en quatre períodes: període constituent (1931), bienni reformista (1931-1933), bienni conservador (1934-1936) i etapa del Front Popular (1936),

amb l'epíleg de la Guerra Civil fins al 1939. En el primer període es va crear l'estructura política de l'Estat i va estar marcat per la discussió de la Constitució, que, finalment, es va aprovar el 1931. Després d'aprovar-se la Constitució, es va escollir, com a president de la República, Niceto Alcalà-Zamora i es va nomenar un nou govern, que va presidir Manuel Azaña. S'iniciava, llavors, el bienni reformista, en què el govern es va dedicar, íntegrament, a aprofundir en les reformes empreses, que van afectar l'estructura de l'Estat, les relacions laborals, la situació del camp i l'església. Els grups afectats per aquelles reformes van començar a organitzar-se contra la nova República i el 1933 la CEDA –una coalició de grups de dreta– va guanyar les eleccions. S'iniciava el bienni conservador. Malgrat que, encara, no governés la CEDA, aquesta el marcaria pel fet de donar el seu suport als diversos governs. El programa bàsic del nou govern va consistir a rectificar tota la política del període anterior: canviant, reformant o derogant pràcticament tot allò que s'havia aprovat en el bienni precedent. Després del fracàs de l'aixecament, de 1934, a Astúries i Catalunya, les forces d'esquerres es van aliar en el Front Popular per derrotar la CEDA. Això va passar el 1936, però el nou govern va durar pocs mesos. La majoria de les forces oposades a la República (monàrquics, catòlics, falangistes i carlins) es van aliar amb sectors conservadors de l'exèrcit per fer un cop d'estat que acabés amb la República. Aquest va esclatar el 18 de juliol de 1936 i el seu fracàs va abocar el país a una guerra civil de tres anys de duració.

Durant aquells anys, el cinema estigué immers en els seus propis problemes, causats per l'aparició del cinema sonor i la crisi que va provocar a les sales d'exhibició el 1930, cosa a la qual es va unir la crisi de l'economia mundial, que van coincidir més o menys amb la crisi de la monarquia i la proclamació de la República. En veritat, l'esdeveniment polític que més marcaria la història del cinema als pobles del Montsià seria la Guerra Civil Espanyola i les seves conseqüències.

La Guerra Civil va dividir el país en dues zones. En una zona l'exèrcit prengué el control absolut i va imposar la seva llei comptant amb el suport de grups carlistes, falangistes i catòlics, els quals es van unificar en un sol partit i amb un sol cap, Francisco Franco. En l'altre bàndol les lluites internes entre els diferents partits, especialment entre anarquistes i comunistes, van dividir les forces i van anar minant, a poc a poc, la resistència de la República. Mentre que uns, els revoltats, van rebre el suport de les grans potències europees, com Alemanya i Itàlia, els republicans van ser sotmesos a un bloqueig, en què només la URSS es va negar a participar. Això

va provocar que, gradualment, el territori que controlaven els republicans comencés a minvar. Si en un principi s'havien imposat a les grans zones industrials i al llevant espanyol, l'avançament de l'exèrcit des del Marroc va fer que la ciutat de Madrid es veiés assetjada, que la meitat d'Andalusia es perdés, que, l'any 1937, tot el nord espanyol (País Basc, Santander i Astúries) passés a l'altre bàndol i que els primers pobles de Catalunya caiguessin en mans dels revoltats el 1938. El 15 d'abril de 1938 cauen Amposta i tota la comarca del Montsià. Un territori que mai no tornarà a mans republicanes, tot i la contraofensiva republicana al juliol del 1938 a la batalla de l'Ebre. Amb un territori republicà de nou dividit entre Catalunya i la zona centre, la derrota dels republicans a la batalla de l'Ebre va fer que es perdés, definitivament, Catalunya el 1939. En aquesta evolució dels fets, si bé les forces republicanes pensaven imposar una revolució proletària –bé durant la guerra o bé quan aquesta acabés–, a la zona revoltada es va imposar una dictadura de tall feixista, que l'1 d'abril de 1939 va obtenir la victòria definitiva sobre les forces republicanes.

Després de la Guerra Civil, ja res seria igual. No hi hauria monarquia ni república, sinó una llarga dictadura militar feixista al principi i tecnòcrata liberal després, encara que conservadora i ultraconfessional catòlica sempre. Aquell règim va canviar completament la vida i la fisonomia d'Espanya mitjançant una molt dura repressió social, política i policial. Per això, tanquem, cronològicament, el nostre estudi dels inicis del cinema als pobles del Montsià a la fi de la Guerra Civil, perquè, un cop va finalitzar, l'exhibició cinematogràfica seria diferent. Altrament, no ens hem pogut resistir a apuntar els inicis d'aquesta transformació, encara que vagin una mica més enllà de 1940.

3. Estat de la qüestió

Però, abans d'estudiar aquesta transformació poble per poble, hem d'explicar dues qüestions més: primer, l'estat de la qüestió del qual partim, amb l'objectiu de saber si podem comparar la situació que reflecteix aquest estudi amb el que s'ha esdevingut en alguna altra zona de Catalunya, i, després, les fonts que hem utilitzat i les dificultats amb què ens hem trobat per entendre millor les limitacions de l'estudi.

Moltes vegades partim de conceptes preconcebuts i mitifiquem idees del nostre passat. El cinema contribueix molt a la mitificació d'aquestes idees. Per exemple, el film de Giuseppe Tornatore, *Cinema Paradiso*

(1988), és un perfecte exemple d'aquesta mitificació nostàlgica. En ell s'explica una preciosa història de relació humana entre el projeccionista d'un cinema de poble i un nen. El film ens transporta a la infància i ens porta, pel camí de la nostàlgia, cap a la importància social del cinema. Però, quin cinema, el de principis del segle xx o el dels anys quaranta? Al final de la pel·lícula veiem com aquest cinema desapareix engolit per les conseqüències de l'arribada de la televisió als pobles. Tot i estar ambientat a Itàlia, les imatges del film i la nostàlgia, pràcticament, es poden transportar a Espanya. Per a una generació, aquesta era la història del cinema del seu poble, una història nostàlgica però que s'ha de situar després de la Guerra Civil. Però, i abans, què va passar? Com va arribar el cinema en aquests pobles?

3.1 La investigació a Espanya

Hi ha molt pocs estudis detallats dels inicis del cinema als pobles. En canvi, sí que n'hi ha molts de l'arribada del cinema a les principals ciutats d'Espanya. Això és degut a la facilitat que hi ha per investigar aquest tema mitjançant la premsa local, que és abundant a les ciutats i les capitals de província. La documentació als pobles, però, és més feixuga i difícil de treballar.

El 2009, Pedro Ballesteros Torres feia una extensa relació bibliogràfica sobre els estudis que s'havien dut a terme sobre els primers anys del cinema a Espanya (1895-1910). Durant 38 pàgines donava una bibliografia on, a més de fer un repàs bibliogràfic comunitat per comunitat —que analitzarem breument a continuació—, oferia referències d'obres generals, d'aspectes socioeconòmics i de biografies. En aquesta extensa bibliografia hi ha unes 266 referències d'interès per a aquest estudi, 57 de les quals són de Catalunya. Però el que ens interessa ara és analitzar, a través d'aquesta bibliografia, quin és l'estat de la investigació dels inicis del cinema en cada comunitat a principis del segle xxi:

- A *Andalusia*, la investigació sobre la història del cinema s'ha estès de forma desigual pel territori des d'aquells treballs inicials de Rafael Garófano a Cadis, María Pepa Lara García a Màlaga i Carlos Colom a Sevilla. Són, precisament, Màlaga i Sevilla les que acumulen el major nombre de referències, però, mentre que a Màlaga també s'ha fet investigació en pobles com Antequera, a Sevilla les investigacions continuen concentrant-se a la capital,

amb excel·lents treballs, com els de Mònica Barrientos o Begoña Soto. A més, Sevilla és encara el lloc d'on surten la majoria d'obres que analitzen el conjunt d'Andalusia. Destaca, en aquest sentit, la tasca de Rafael Utrera. D'altra banda, Cadis —amb els estudis de Rafael Garófano— i Granada són dues províncies destacades. Però, en aquest cas, ambdues també sobresurten perquè traspassen els límits de la capital amb estudis sobre el cinema en ciutats pròximes, com Jerez, o en comarques com el Camp de Gibraltar i la de Guadix. Finalment, Almeria, Còrdova i Jaén són províncies poc treballades, on hi ha poques referències i les que hi ha només són de la seva capital.

- A *Aragó*, el pes de la província de Saragossa i la seva capital és molt important, i el seu estudi del cinema continua estant molt centrat en aquesta ciutat. En destaquen els treballs d'Agustín Sánchez Vidal. Tanmateix, en diverses ocasions, algun estudi general, com el d'Amparo Martínez Herranz sobre "Aragó" —en el llibre dirigit per José María Caparrós (1996: p. 45-88)—, fa referència a projeccions en diferents pobles i ciutats fora de les capitals. A la resta de províncies, menys treballades, l'esquema és similar i la capital és el centre de la investigació. Encara que a Terol s'ha de destacar la tesi doctoral d'Ángel Gonzalvo Vallespí, publicada el 1996, en la qual, mitjançant un treball antropològic, recupera la memòria cinematogràfica de l'espectador dels primers cinemes de la província.
- *Astúries* és una comunitat uniprovincial amb una investigació molt interessant sobre la seva història cinematogràfica. Hi destaquen els treballs de Juan Bonifacio, Lorenzo Benavente i Juan Carlos de la Madrid. A més de sobre la ciutat d'Oviedo, hi ha treballs d'investigació destacats de Langreo, Llanes, *concejo* de Mieres i Gijón.
- *Balears*, tot i ser una comunitat uniprovincial, la seva insularitat dóna entitat diferencial a cadascuna de les illes. És, precisament, aquesta insularitat la que proporciona una major amplitud geogràfica als estudis cinematogràfics, ja que permet conèixer la història del cinema en pobles com Maó, Lloseta, Alaior i Montuïri. Tot i així, per al conjunt de les illes, destaquen els treballs de Catalina Aguiló.

- *Canàries*, en canvi, a més de ser un conjunt d'illes, és una comunitat dividida en dues províncies. La producció bibliogràfica sobre la seva història cinematogràfica és àmplia, encara que són escasses les obres específiques i, encara menys, les que van més enllà de les capitals de les dues províncies. No obstant això, s'han d'esmentar els treballs específics sobre el Puerto de la Cruz i la Laguna.
- *Cantàbria* és també una comunitat uniprovincial. Els seus estudis cinematogràfics estan marcats per la figura de José Ramón Saiz Viadero. Si bé aquest autor centra molt el seu treball a Santander, les seves obres generals no deixen de donar referències d'altres llocs de la província. A més, és l'autor de l'única referència sobre un estudi fora de la capital, el de Laredo.
- En canvi, a *Castella i Lleó*, que és una de les comunitats més grans d'Espanya, amb nou províncies, passa una cosa semblant al cas d'Andalusia. Aquí la diversitat d'estudis en cada província és molt variada, tot i que disposa de menys treballs sobre la seva història cinematogràfica que Andalusia. En primer lloc, s'han de destacar els treballs de Fernando González García per al conjunt de la comunitat i, en segon lloc, el major nombre de referències a Palència i Segòvia per sobre de províncies com Burgos, Lleó o Valladolid, que són molt més importants. En tots aquests, s'accentua l'estudi de la capital per sobre de la resta de pobles de la província, encara que, en el cas de Sòria, la referència només sigui un simple article. Tot i això, s'ha de destacar la notable excepció del treball d'Oscar Blanco i Wilfredo Román (2002) sobre la història cinematogràfica del nord de Palència.
- L'altra gran comunitat és *Castella-la Manxa*, amb cinc províncies. El seu cas és similar al de Castella i Lleó, tot i que l'esforç i la tenacitat de José Antonio Ruiz Rojo estan intentant pal·liar aquesta manca d'estudis des de Guadalajara. La importància de la figura d'aquest estudiós destaca més quan veiem que és Guadalajara la província amb més referències, seguida de Toledo, on s'ha de destacar el treball de Rafael Cerro Malagón. Però, més enllà de les capitals, únicament tenim constància d'estudis sobre Almansa a Albacete; Brihuega a Guadalajara, i Talavera a Toledo. Una curiositat final: és una de les dues comunitats on una de les seves províncies –Ciutat Real– no té cap referència.

- El *País Valencià* comprèn tres províncies, les referències d'estudis de les quals sobre la seva història cinematogràfica són molt desiguals i sorprenents. Si ens centrem en cadascuna de les províncies, hem de dir que sobre Castelló només hi ha una referència —i és de Vinaròs i no de la capital. En canvi, hi ha moltes més referències d'Alacant que de València. El motiu és, potser, que la història cinematogràfica de València està més detallada en les obres generals de la comunitat que les de les altres províncies, a causa de la seva importància en la producció cinematogràfica nacional. En ambdues províncies destaquen dos noms propis: Daniel Narváez Torregrosa, per a Alacant, i Juan Ignacio Lahoz Rodrigo, per a València. També és Alacant la província que concentra una major diversitat de pobles que tenen treballs publicats sobre els inicis del cinema, com són els d'Alcoi, Oriola, Petrer, Elda, el Pinós i Dénia. En canvi, de la província de València només se n'esmenta un estudi sobre Quatretonda.
- A *Extremadura,* els treballs sobre les seves dues províncies se centren en la tasca de Catalina Pulido Corrales i Francisco Manuel Sánchez Lomba. Aquests autors han estudiat, bàsicament, el cinema a Badajoz, Càceres i Mèrida, les tres ciutats principals de la comunitat.
- A *Galícia*, en canvi, la producció bibliogràfica és molt més àmplia. Aquí s'han de destacar els noms dels professors Ángel Luis Hueso Montón, José María Folgar de la Calle, José Luis Castro de Paz i Xose Nogueira, els quals tenen una obra destacada sobre el cinema per al conjunt de Galícia i fan aportacions importants per a la província de la Corunya. En canvi, a Lugo, hi destaca la figura de Fernando Arribas Arias i, a Orense, no hi ha estudis específics sobre els inicis del cinema, cosa que no vol dir que no surti referenciat en obres d'àmbit general, entre les quals cal destacar *O cine en Galícia*, de Xosé Nogueira (1998), on s'estudien els primers cinemes de les ciutats principals i de molts pobles de la comunitat. Però, a part dels estudis sobre el conjunt de la comunitat, en la bibliografia de Pedro Ballesteros es donen referències de treballs sobre Santiago de Compostel·la, Carballino, el Ferrol, Betanzos i Vigo.

- *Madrid* és una comunitat autònoma molt particular, perquè engloba la capital de l'Estat. Per aquest motiu, el pes de la seva capital és fonamental, i això fa que hi hagi moltes referències, però, majoritàriament, centrades en la ciutat de Madrid. Cal destacar-ne els treballs de Josefina Martínez. Més enllà de la capital només tenim referències d'Alcalá de Henares.
- *Múrcia* també és una comunitat uniprovincial. En aquest cas, els estudis sobre la capital continuen sent més importants que sobre altres pobles o ciutats de la província. Cal destacar els treballs de Juan Francisco Cerón Gómez. Tanmateix, també hi ha referències d'estudis sobre Lorca i Cartagena.
- *Navarra* és una altra comunitat autònoma uniprovincial. Les referències a la història del cinema, fora de la capital, les trobem, únicament, en obres generals, com en el treball d'Alberto Cañadas Zarranz (1997).
- Quant al *País Basc*, s'han estudiat, àmpliament, les seves tres províncies en aquest període en els treballs d'Alberto López Echevarrieta, Santiago de Pablo Contreras, Txomin Ansola González o Jon Letamenti i Jean-Claude Seguin. En la majoria dels casos, es fan referències generals, bé sobre el conjunt del País Basc o bé sobre una província. Alguns d'aquests estudis generals inclouen referències a altres llocs que no són les tres capitals de província (Sant Sebastià, Bilbao i Vitòria). Únicament, uns pocs estudis de Txomin Ansola González sobre Portugalete, Barakaldo i la ria del Nervión surten esmentats en aquesta extensa bibliografia de Pedro Ballesteros.
- *La Rioja* és una altra de les comunitats uniprovincials. Aquí destaquen els estudis de Bernardo Sánchez sobre el conjunt de la comunitat. Més enllà d'aquests pocs estudis sobre la província, on el pes de Logronyo és molt significatiu, s'ha de destacar la referència que dona Pedro Ballesteros sobre l'estudi de la història del cinema a Calahorra.
- Finalment, els enclavaments africans de *Ceuta* i *Melilla* també tenen estudis sobre la seva història cinematogràfica. Ceuta i Melilla són dues ciutats autònomes amb un territori que no va més enllà de la ciutat mateixa, encara que, en realitat, són places representatives d'un territori colonial espanyol més extens, com era el del

nord del Marroc. Però els estudis d'aquesta zona més àmplia són més aviat escassos, atenent els problemes que suposa una investigació transfronterera. Tot i això, cal destacar el treball conjunt de diversos autors titulat *Memorias del cine. Melilla, Ceuta y el norte de Marruecos*.

Això només és un petit repàs d'una llista bibliogràfica. Segur que en revistes locals, o de centres d'estudi, queden encara moltes més referències. Aquí només hem intentat fer un breu estat de la qüestió. De tots aquests estudis, més enllà de les referències puntuals, creiem que ens han de servir com a inspiració els d'Ángel Gonzalvo Vallespí (1996) sobre la província de Terol, en què treballa molt les fonts orals; el d'Óscar Esteban i Wilfredo Román (2002) sobre la muntanya palentina; el de Xosé Nogueira (1998) sobre Galícia, perquè inclou diversos pobles de la comunitat, i el d'Alberto Cañadas (1997), ja que detalla molt bé l'arribada del cinema a diverses ciutats de la província i el període de l'estudi és molt similar.

3.2 La investigació a Catalunya

Ens queda encara per veure la situació a Catalunya. Aquí el pes de Barcelona és innegable, però, malgrat això, resulta curiós que un dels primers estudis pioners de la història del cinema a Catalunya és sobre Girona. Més enllà d'aquesta obra pionera, el pes de Barcelona s'aprecia, sens dubte, en l'extensa producció d'obres generals que tracten de la història del cinema a Catalunya, de la qual destaquen els treballs de Miquel Porter i Moix i Palmira González López. L'extensió dels estudis universitaris d'història de l'art per la geografia catalana ha permès, al costat del treball dels centres d'estudis i associacions locals, millorar-ne molt el coneixement més enllà de la ciutat de Barcelona. A més, al voltant del centenari del cinema, el 1995, van proliferar estudis locals d'aquest tema en molts pobles i ciutats de Catalunya, bé mitjançant articles en revistes o bé en llibres. Un exemple, més que remarcable, d'aquesta millora en els estudis locals sobre els inicis del cinema és l'estudi que Jon Letamendi i Jean-Claude Seguin (2004) van fer sobre *Los orígenes del cine en Cataluña*, on van investigar les primeres projeccions cinematogràfiques de Barcelona, Lleida, Manresa, Palafrugell, Sabadell, Mataró, Vilanova i la Geltrú, Reus, Tortosa, Tarragona, Valls, Terrassa, Granollers, el Masnou, Arenys de Mar, Calella, Girona, Olot, Sant Feliu de Guíxols, Banyoles, Figueres, Palamós i Badalona. No

pretenem ara ser exhaustius i fer un estudi detallat de la bibliografia que versa sobre la història del cinema local, simplement pretenem fer un breu esbós de la qüestió. Per tant, la situació de la història local del cinema a Catalunya, per províncies, seria la següent:

- A *Barcelona*, deixant de banda la capital, que ha estat àmpliament estudiada tant des del punt de vista general com pel que fa a sales concretes, espais d'oci, rodatges i pioners, tenim estudis publicats en revistes i en llibres sobre Sabadell, Vic, Granollers, Mataró, Sant Joan Despí, l'Hospitalet, Vilafranca del Penedès, Martorell, Terrassa, Gironella, Molins de Rei, Sant Boi del Llobregat, Berga, Borredà, Vilada, Malgrat de Mar, Esparreguera, Argentona, Sant Feliu del Llobregat i Sitges. Com es pot veure, es tracta d'una àmplia extensió geogràfica que comprèn tot tipus de municipis. De tots aquests estudis, en destaquem els de Manuel Cusachs i Corredor sobre Malgrat de Mar (1999) i Mataró (1994), els de Josep Torrella i Pruneda sobre Sabadell (1996), el d'Andreu Calaf i Josep Font sobre Terrassa (1997) i els treballs de Jordina Medalla i Lambert Botey sobre Granollers (1989).
- *Girona* té una joia, que és el llibre de José Grahit Grau, *El cine en Gerona* (1943), a causa de la seva antiguitat, i un gran estudi de Joaquim Romaguera i Ramió (2005) que repassa la història del cinema poble per poble de tota la província de Girona. Però, a més d'això, es disposen d'estudis sobre Olot, Palafrugell, Torroella de Montgrí, Figueres, Sant Feliu de Guíxols, Arbúcies, l'Escala, Blanes, Cassà de la Selva, Banyoles i Palamós.
- A *Lleida* els estudis d'història del cinema s'han prodigat menys, però probablement tinguin un dels millors estudis sobre el precinema de tot Catalunya elaborat per Sandro Machetti Sánchez (1995), que és un dels referents de l'estudi del cinema a la província. Més enllà de la capital, hi ha treballs sobre Cervera, Agramunt, Juneda, Tàrrega i Solsona.
- A *Tarragona*, l'estudi pioner sobre el cinema és el de Bernabé Bernabé i Joan Manel Mallol (1997), un excel·lent treball sobre les sales de cinema de la ciutat de Tarragona, tot i les seves petites errades i mancances quant a les primeres projeccions a la ciutat. Juntament amb aquest treball, n'hi ha d'altres publicats en diverses revistes, alguns d'aquests dels mateixos Bernabé i Mallol. Per a la resta de la província, tres són els punts geogràfics que desta-

quen: Reus amb els estudis de Pedro Nogales i Josep Estivill, Valls amb el treball del seu arxiver Josep Martí i Tortosa amb l'obra de Joan Manel Maigí. En aquests tres casos, els orígens del cinema estan molt ben estudiats i, a més, corresponen a les ciutats més importants de la província. Però, d'aquestes ciutats, només Reus té un llibre publicat que, més que una evolució sobre l'exhibició cinematogràfica, estudia el cinema amateur (Nogales 2006). A banda, hi ha un llibre sobre el cinema Tivoli del Vendrell (Casas 2002), i estudis publicats a revistes[9] sobre el Vendrell, Santa Coloma de Queralt, la Palma d'Ebre, Amposta, la Selva del Camp i Cambrils. A més d'aquests estudis històrics, en els últims anys han sortit publicades dues obres d'obligada referència. La primera és del 2014 i té com a títol *El nostre Cinema Paradís. Els inicis del cinema als pobles del Tarragonès*. Aquest llibre és el clar precedent de l'estudi que estem fent de la comarca del Montsià. Era l'inici d'un projecte per explicar com va començar el cinema, comarca per comarca, a la província de Tarragona. El nostre llibre del Montsià n'és la continuació. S´hi estudien, poble per poble, les dades que es tenen de la implantació del cinema a la comarca del Tarragonès i se cerquen, en fonts noves, d'altres que més endavant explicarem.

L'altre llibre va sortir el 2015 i té com a títol *Historia de los cines tarraconenses. Un viaje de cine por la provincia, desde sus inicios hasta la actualidad*, d'Isaac López Sánchez. És el resultat de la publicació de la seva tesi doctoral llegida i aprovada l'any 2009 (*Cines: espejos socioeconómicos e instrumentos institucionales. Historia de los cines de las comarcas tarraconenses 1956-2009*). En el llibre, respecte a la tesi, hi ha afegitons, modificacions i un ampli desplegament gràfic. La tesi era un excel·lent treball sobre el cinema i el control que l'Estat exercia sobre l'exhibició cinematogràfica, tema que continua sent la base fonamental del llibre, amb l'afegit —que li fa poc favor— de 15 pàgines sobre els inicis del cinema, explicats de forma molt breu, en comparació amb la resta dels anys del segle xx, i molt general, cosa que no permet aprofundir localment. Però això és la meitat del llibre. L'altra meitat és un repàs, poble per poble, de tots els locals cinematogràfics de la província de Tarragona. Aquesta part la comentarem a cada poble utilitzant les referències que dóna de la comarca del Montsià.

9 Vegeu les referències d'aquests estudis en la bibliografia final.

En aquest succint repàs dels estudis sobre els inicis del cinema a Catalunya, hem vist que en el casos de Girona i Tarragona, s'explica la història del seu cinema poble per poble. Quant a Girona el treball de Joaquim Romaguera (2005), titulat *Silenci, rodem!: història del cinema a les comarques de Girona*, no només l'utilitzarem com a font d'inspiració, sinó que, a més, ens servirà per establir, al final, una comparativa entre els pobles del Montsià, el Tarragonès i els de Girona, a fi d'esbrinar si la situació i l'evolució de la història del cinema en aquests pobles del Montsià és similar a la d'altres indrets de Catalunya. Pel que fa a Tarragona, Isaac López afirma que el seu llibre *Historia de los cines tarraconenses* (2015: p. 6) és "una completa guía o inventario de cines de los municipios tarraconenses por comarcas que recoge la historia del cine desde sus inicios 1897 hasta la actualidad en el siglo XXI". Una idea que reafirma en una entrevista publicada en el *Diari de Tarragona*, el 12 de gener de 2016, on afirma que la seva "idea era crear un cens rigorós de cinemes, persones i entitats culturals que van fer projeccions a la província". Llavors, és un llibre que hem de seguir, poble per poble, per veure si les seves dades corresponen a les que nosaltres hem trobat en la nostra investigació. Per aquest motiu, de cadascun dels pobles estudiats, n'hem agafat les dades inicials dels anuaris cinematogràfic i les escrites per Isaac López, i les hem contrastat amb les obtingues amb la nostra investigació. Al final del llibre, farem una valoració del resultat de tot plegat.

Abans d'això, volem dir que aquesta investigació pretén donar un pas més en el coneixement dels inicis del cinema a Espanya i continuar veient i esbrinant quin és el procés d'implantació del cinema als pobles i qui són els agents que ho fan possible. Per això, utilitzem com a exemple els pobles de la comarca del Montsià.

3.3 Dades inicials

Per començar, ens preguntem de quines dades partim. Els primers anuaris cinematogràfics publicats a Espanya, com la *Guía de la industria y el comercio cinematográfico en España e industrias relacionadas con el mismo* (1925: p. 79-85; 1927: p 79-85; 1929: p. 88-95), dels anys vint, ens donen referències d'entre 9 i 16 locals cinematogràfics per al conjunt de la comarca, com es pot veure en el quadre següent:

MUNICIPI	**1925**	**1927**	**1929**
Alcanar	1	1	1
Amposta	2	2	3
Freginals			
La Galera			1
Godall			2
Mas de Barberans			
Masdenverge			
Santa Bàrbara	1	1	2
Sant Carles de la Ràpita	2	2	2
Sant Jaume d'Enveja		1	1
La Sénia	2	2	2
Ulldecona	1	1	2
TOTAL	**9**	**10**	**16**

Concretament, aquests anuaris parlen dels locals i empresaris següents:

- A *Alcanar*, del Gloria-Cine de Miguel Esteller (1925, 1927 i 1929).
- A *Amposta,* del Casino Ampostino (1925, 1927 i 1929), el Sindicato Agrícola (1925, 1927 i 1929) i del Nuevo Teatro Cine (1929).
- A *la Galera,* d'un cinematògraf (1929).
- A *Godall,* del cinema del Centre Liberal Autonomista (1929) i d'un cinematògraf (1929).
- A *Santa Bàrbara,* del Cine Principal de J. Ribas (1925, 1927 i 1929) i del Cine Cataluña (1929).
- A *Sant Carles de la Ràpita,* del Cine Ruso de Lorenzo Gasparín (1925, 1927 i 1929) i del Cine Doré o Suizo de Juan Reverter (1925, 1927 i 1929).
- A *Sant Jaume d'Enveja,* del cinema d'Ángel Riba (1927 i 1929).
- A *la Sénia,* dels cinemes de Juan Estellés (1925, 1927 i 1929) i de José Durán (1925, 1927 i 1929).
- A *Ulldecona,* del Cine Orfeó Montsià (1925, 1927 i 1929) i del Cine Teatro Ateneo (1929).

Com es pot veure són molt poques dades i plantegen més dubtes que certeses. Dubtes com: d'on van sorgir aquests primers locals?; quins eren els seus propietaris?; quins precedents hi ha?; quan van iniciar les seves

activitats locals, que el 1925 ja estaven funcionant a Alcanar, Amposta, Santa Bàrbara, Sant Carles de la Ràpita, la Sénia o Ulldecona?; a la resta de pobles, quines van ser les primeres experiències cinematogràfiques?; quin tipus de programació feien?; quines diferències o relacions hi ha amb altres pobles i ciutats properes?, i quin paper van tenir les societats culturals, agrícoles i religioses en els inicis del cinema als pobles? Totes aquestes preguntes són les que tracta de respondre aquest estudi i, alhora, intenta recuperar la memòria d'un dels fenòmens principals de l'oci al segle XX: el cinema, que és l'origen de totes les indústries posteriors d'entreteniment que es basen en la imatge en moviment (televisió, videojocs...). Per tant, volem aplicar-hi el màxim rigor històric possible pel que fa a les dades, als noms i les dates esmentades.

4. Investigació al Montsià

Abans de respondre a totes aquestes preguntes, és necessari explicar els passos que s'han seguit i les dificultats que ens hem trobat a l'hora de dur a terme la investigació, perquè expliquen les limitacions i les llacunes que, finalment, hi poden haver.

El primer dubte que se'ns plantejava era on buscar. La història del cinema, en especial la del cinema mut, s'ha reconstruït, bàsicament, mitjançant la font hemerogràfica. Sens dubte, l'hemerografia serveix per reconstruir la història dels inicis del cinema a les ciutats, però és poc eficaç com a font per als pobles. Més endavant veurem les limitacions d'aquesta font en el cas del Montsià, però volem anticipar que o bé ens hem trobat amb diaris i setmanaris d'escassa durada, o bé aquests són diaris de partit amb molt poca informació social. Per això, calia buscar fonts alternatives. José-Vidal Peláez López, en el seu estudi sobre el cinema a Palència, ens ofereix una via alternativa a les fonts clàssiques quan ens diu el següent:

> El innegable desarrollo social y económico que la actividad cinematográfica comenzaba a manifestar hizo que el Estado emprendiera su regulación y control administrativo. Los campos en los que el legislador intervino fueron: los impuestos, la seguridad de los cinematógrafos y la censura de las películas. Ello se ha traducido en un amplio abanico de fuentes disponibles para el historiador. (2009: p. 121)

Després, comença a desgranar aquestes fonts dient que són la contribució industrial, l'impost de timbre de l'Estat, l'impost d'utilitats, els aspectes burocràtics de funcionament dels cinemes que, per legislació, eren

sota supervisió del Govern Civil i dels ajuntaments, i el registre mercantil. S'ha d'anar, per tant, als arxius provincials i municipals per complementar l'escassa informació hemerogràfica. A continuació, anirem veient cadascuna d'aquestes fonts i d'aquests arxius amb els seus problemes i el que ens han aportat a la investigació.

4.1 Fonts hemerogràfiques

La premsa diària o setmanal continua sent la font primordial d'investigació sobre els inicis del cinema i de la seva etapa muda. José-Vidal Peláez ens descriu el seu paper de la manera següent:

> La prensa diaria actúa, de alguna manera, como un espejo con relación a la extensión del nuevo fenómeno del entretenimiento. A este respecto hay que afirmar que la información es más rica e interesante para nuestro propósito cuanto más desinteresada. Dicho de otra manera: las informaciones más frescas se encuentran en los momentos iniciales. En cuanto la publicidad va sustituyendo a la información de las redacciones, en lo que al cine se refiere, la prensa pierde ese interés directo e inmediato como fuente.
>
> Aunque el fenómeno de la publicidad es anterior, a partir de 1924 puede decirse que prácticamente toda aparición del cine en la prensa está intoxicada de publicidad y, por tanto, ha de manejarse con otros criterios distintos al análisis de información. (2009: p. 123)

En el cas del Montsià, aquesta afirmació no es pot aplicar de forma tan clara com es diu en la cita. El problema amb la premsa en aquesta comarca és que no hi ha una ciutat amb un diari de llarga durada, sinó uns pocs diaris amb una duració molt concreta. El diari més antic consultat és del 1906 i l'últim d'aquest període data del 1929. En realitat, editats a la comarca, només hem pogut consultar sis diaris publicats a Alcanar, Amposta, Sant Carles de la Ràpita i Ulldecona. Els títols dels quals són els següents:

Eco de la Comarca, *El* (Amposta, 1914-1923)

Faro, *El* (Amposta, 1904-1919)

Liberal, *El* (Amposta, 1906-1910)

Ràpita, *La* (Sant Carles de la Ràpita, 1909-1911)

Terra Nostra (Alcanar, 1928-1929)

Voz de Ulldecona, *La* (Ulldecona, 1916-1917)

Aquesta escassedat d'informació hemerogràfica s'ha hagut de complementar amb diaris i revistes de començaments de segle d'altres ciutats, principalment de Tortosa, però també de Tarragona, Reus, Valls i el Vendrell. També s'ha buidat el diari barcelonès *La Vanguardia*, perquè tenia una interessant secció de notícies comarcals, amb corresponsals en diversos pobles i ciutats de Catalunya: Amposta, Santa Bàrbara i Ulldecona (al Montsià). D'aquesta manera, s'han completat informacions de les quals es tenien referència per altres diaris o fonts. La llista de diaris, setmanaris o revistes mensuals que hem consultat del període 1900-1939 ha estat aquesta:

Acció (Tarragona, 1936-1937)
Antorcha, *La* (Tarragona, 1919)
Anunciador, *El* (Tortosa, 1909)
Apat, *L'* (el Vendrell, 1905-1906)
Atalaya (Tarragona, 1902-1904)
Avançada (Tarragona, 1933)
Avanzada, *La* (Tarragona, 1902-1904)
Bloque, *El* (Tarragona, 1929)
Boletín Oficial de la Provincia de Tarragona (Tarragona, 1900-1920)
Butlletí del Foment de la Sardana l'Harmonia (Tarragona, 1931-1936)
Camp de Tarragona, *Lo* (Tarragona, 1900-1923)
Catalònia (Tarragona, 1935-1936)
Catalunya Nova (Tarragona, 1907-1913)
Ceda, *La* (Tarragona, 1935)
Consecuente, *El* (Reus, 1912-1914)
Correo Ibérico (Tortosa, 1904-1908)
Cruz, *La* (Tarragona, 1902-1936)
Debates, *Los* (Tortosa, 1898-1911)
Diario de Tarragona / Diari de Tarragona / Diario Español (Tarragona, 1900-1940)
Diario de Tortosa (Tortosa, 1898-1919)
Diario del Comercio (Tarragona, 1897-1911)
Dilluns (Tarragona, 1933)
Ebro, *El* (Tortosa, 1900-1907)
Eco de la Fusión, *El* (Tortosa, 1898-1905)
Emancipación (Tortosa, 1933)
Endavant (Tarragona, 1937)
Estandarte Católico, *El* (Tortosa, 1898-1900)

Foment (Reus, 1912-1934)
Fraternidad Republicana (Tarragona, 1903)
Front Antifeixista (Tarragona, 1936)
Front Popular (Tarragona, 1936)
Heraldo de Tarragona (Tarragona, 1903-1910)
Heraldo de Tortosa (Tortosa, 1930)
Heraldo Republicano (Tarragona, 1932)
Ideal, *El* (Tortosa, 1916-1919)
Ideal, *El* (Tarragona, 1912-1914)
Justicia, *La* (Tarragona, 1900-1906)
Libertad, *La* (Tortosa, 1901-1903 / 1909-1915)
Llibertat (Tarragona, 1936-1938)
Lucha, *La* (Reus, 1912-1914)
Lucha, *La* (Tarragona, 1903)
Nuevo Diario, *El* (Tortosa, 1898-1900)
Opinión, *La* (Tarragona, 1900-1904 / 1919-1920)
Polémica, *La* (Tortosa, 1913-1917)
Pueblo, *El* (Tortosa, 1901-1933)
Radical, *El* (Tortosa, 1910-1914)
Radical, *El* (Reus, 1912-1913)
Reconquista, *La* (Tarragona, 1907-1924)
Reforma, *La* (Reus, 1903-1904)
Renovació (Tarragona, 1913-1919)
República (Reus, 1903-1904 / 1914)
Restaurador, *El* (Tortosa, 1908-1920)
Ribera del Ebro, *La* (Tortosa, 1915-1917)
Senyera Federal, *La* (Tarragona, 1908-1909)
Serém (Tarragona, 1905)
Somatent, *Lo* (Reus 1897-1903)
Tarde, *La* (Tarragona, 1927-1930)
Tarraconense, *El* (Tarragona, 1912-1916)
Tarragona (Tarragona, 1917 / 1920-1926)
Tarragona Federal (Tarragona, 1914-1934)
Temps, *El* (Tarragona, 1929)
Tiempo, *El* (Tortosa, 1908-1915)
Tradición, *La* (Tortosa, 1911-1919)
Trompeta, *La* (Tortosa, 1916-1917)
Unión (el Vendrell, 1909)

Vanguardia, *La* (Barcelona, 1900-1940)
Vendrellench, *Lo* (el Vendrell 1900-1904)
Verdad, *La* (Tortosa, 1898-1903)
Veu de la comarca, *La* (Tortosa, 1903-1905)
Veu de Tarragona, *La* (Tarragona, 1913-1935)
Veu de Tortosa, *La* (Tortosa, 1899-1902)
Voz de la Provincia, *La* (Tarragona, 1930-1931)
Voz de Valls, *La* (Valls, 1915-1918)
Voz del Pueblo, *La* (Tarragona, 1911-1932)

Per tant, tenim una llarga llista de 73 diaris o revistes que, indubtablement, no tots han tingut el mateix pes ni han aportar la mateixa informació. En aquest sentit, *El Diario de Tortosa*, per la proximitat, és un dels diaris destacats en la investigació hemerogràfica. A causa de les mancances que hi a la comarca en relació amb les fonts arxivístiques –més endavant les comentarem–, hem hagut de fer el buidatge de tants diaris. La seva diversitat i complexitat ha suposat un enorme treball que, en el cas de la comarca del Montsià, ha estat fonamental per conèixer el desenvolupament del cinema en la primera dècada del segle xx i als anys deu. Sense aquesta informació hemerogràfica, tot i ser esbiaixada, difícilment s'haguessin pogut esbrinar els inicis del cinema a la majoria de pobles de la comarca.

4.2 Fonts orals

Ja al 1997, en un article en *Historia, antropología y fuentes orales* (Mendoza i Nogales 1997: p. 138-139) escrivien que:

> La fuente oral es fundamental para la reconstrucción y compresión de la historia del cine en muchos pueblos de nuestra geografía, faltos de cualquier otra documentación y/o para el conocimiento de la visión del espectador del cine alejada de la pura y fría estadística de espectadores.

El que succeeix és que han passat dinou anys des que escrivien això i aquesta és una font molt sensible al pas del temps. En l'estudi que hem fet, el problema del temps és un gran problema. Si volguéssim conèixer les primeres projeccions mitjançant aquesta font, i pensant que aquestes podrien haver-se fet entre 1900 i 1920, hauríem d'entrevistar persones que haguessin nascut a principis del segle xx, les quals tindrien actualment entre 97 i 117 anys. A aquesta edat, hi hauríem d'afegir uns deu anys si volguéssim que el testimoni fos vàlid, ja que, perquè la informació fos re-

llevant, el testimoni hauria de tenir un cert coneixement i record d'aquell període. Així que, finalment, estem parlant de persones de més de cent anys que són molt difícils de trobar. Possiblement, en les dècades següents (1920-1939) seria més factible poder utilitzar aquesta font, atès que serien persones d'uns noranta anys. Però aquí el problema seria un altre.

Escrivíem en el mateix article, abans esmentat (Mendoza i Nogales 1997: p. 139) que

> Por supuesto no se puede negar el problema de fiabilidad de los datos aportados por los testimonios orales. Para ello es fundamental una contrastación del testimonio oral con otros testimonios orales y, si es posible, con otras fuentes documentales.

Però, més enllà de la fiabilitat, el problema essencial és si aquesta persona té les facultats mentals intactes i no afectades per cap tipus de demència senil. En definitiva, si els seus records són clars i si el que ens explica ens aporta informació d'interès. A més, hem de tenir present el fenomen migratori i que els testimonis siguin del poble que s'investiga. Pensar, per tant, que amb persones d'uns cent anys podrem salvar tots aquests inconvenients per programar un treball exhaustiu de consultes de fonts orals a la comarca del Montsià és, pràcticament, una quimera. Per això no es va considerar programar una investigació amb aquesta font, encara que no es van descartar els testimonis orals si les circumstàncies ens proporcionaven aquesta possibilitat. I, precisament, al poble de Freginals això va ser possible per via indirecta a través de la investigació que el seu batlle, Josep Roncero, va fer entre els veïns sobre el que els havien explicat els seus avantpassats de les primeres projeccions al poble. Però, malgrat els problemes d'aquesta font, continuem pensant que "la fuente oral debe ser para el historiador del cine un elemento más para conocer y entender el fenómeno cinematográfico" (Mendoza i Nogales 1997: p. 139).

4.3 Fonts arxivístiques

Si les fonts hemerogràfiques no són gaire abundants i les fonts orals són poques a causa del problema del temps transcorregut, ens queden les fonts arxivístiques, que, en realitat, són les bàsiques en qualsevol investigació històrica. Com afirma José-Vidal Peláez López:

> La cinematográfica, como empresa que es, ha de mantener relación con la Hacienda del Estado para el pago de los correspondientes impuestos. Esto genera una documentación en las Delegaciones Provinciales de Hacienda, cuyos fondos conservados hoy en día se encuentran en buena medida ubicados en los Archivos Históricos Provinciales. (2009: p. 121)

No és l'única font arxivística. Com ell mateix afirma (Peláez 2009: p. 122), el Govern Civil i els ajuntaments també intervenien en l'obertura dels cinemes, aplicant les lleis de protecció de menors, amb la censura i amb el control de les mesures de seguretat. I ens queda, finalment, el Registre Mercantil per tot el que està relacionat amb la creació de les societats i les empreses de gestió dels cinemes. Però una cosa és la teoria general i una altra és la realitat pròpia de cada territori. Ara repassarem aquesta diferència entre allò previst inicialment i el que hem pogut trobar a l'Arxiu Històric de Tarragona, als diversos arxius municipals i en altres arxius o llocs.

L'Arxiu Històric de Tarragona ens aporta la documentació de l'Administració de l'Estat a la província. En aquest sentit, ens van semblar interessants els fons següents que conservaven:

- El fons de la Delegació Provincial de l'Institut Nacional d'Estadística de 1897 a 1930.
- El fons del Govern Civil de Tarragona de 1897-1930.
- El fons de la Delegació Provincial d'Hisenda de 1897 a 1930.

Encara que el fons de l'Institut Nacional d'Estadística tenia un ventall de dates que comprenia tot el període de l'estudi, pel que fa al tema del cinema a la comarca del Montsià, vam preferir concentrar la investigació en la Delegació Provincial d'Hisenda, ja que la informació era molt més abundat, exhaustiva i important. Segons l'experiència adquirida en la investigació de la comarca del Tarragonès, el fons de l'Institut Nacional d'Estadística aporta molt poca informació rellevant, i correspon, únicament, a dos moments molt concrets: 1927 i 1933. Del primer any, hi ha un cens general de les empreses d'espectacles públics de 1927. Al setembre de 1927, el Ministerio de Trabajo, Comercio e Indústria publica una ordre per crear un cens de les empreses d'espectacles de la província. L'ordre es publica el 2 de setembre. Vuit dies després, el cap provincial d'Estadística envia una carta a tots els alcaldes per fer-la complir, i hi adjunta el model en què, a més del nom de l'empresa o local i el seu domicili, es demana el nom de la persona que és al capdavant d'aquesta empresa, el nombre de funcions, la

capacitat del local, el preu de les entrades i la contribució al tresor públic. No tots els ajuntaments van complir l'ordre de manera adequada o amb totes les dades necessàries. El 1933, el cens és menys complet. En aquell any, es posa en marxa un cens general d'establiments d'ensenyament i institucions culturals. Hi ha un apartat, el vuitè, dedicat a locals d'espectacles públics (teatres, cinematògrafs, camps d'esports, frontons i estudis de radiofonia). Ara bé, es tracta més d'una llista de noms de locals que d'una estadística. A més, de moltes poblacions, no n'apareix cap referència. En tots dos casos, quant a aquestes dues dates, hi havia més informació en el fons Provincial d'Hisenda i, per tant, vam optar per concentrar-hi els esforços.

El segon fons, el del Govern Civil de Tarragona, semblava el més adient per veure la veritable tasca de control que exercia l'Administració perifèrica de l'Estat sobre l'espectacle cinematogràfic. Segons José-Vidal Peláez, el Govern Civil tenia les funcions de controlar la censura de les pel·lícules i protegir els menors, i també "tramitaban los expedientes de apertura y cierre de los cines y eran responsables de la seguidad de las salas" (2009: p. 122). En principi, semblava una font molt prometedora i les seves dates semblaven que acompanyaven aquesta esperança, però, finalment, la documentació real de la província de Tarragona que es conservava d'aquest organisme no va complir les expectatives. En el cas de la província de Tarragona, el fons té dos vessants: el dels expedients i el de les associacions. En el cas dels expedients, hi ha documentació sobre la seguretat als cinemes, la moral i els costum, les multes i infraccions, l'obertura d'establiments públics i l'autorització d'espectacles. Però, desgraciadament, les dates de la documentació eren totes posteriors a la Guerra Civil i, en la majoria de casos es tractava de pobles i ciutats de fora de la comarca, com els expedients d'obertura de cinemes de Tivissa, Tortosa, Reus, el Vendrell, Vila-rodona o Vilavert. Només una única caixa contenia documentació compresa en les dates de l'estudi (1939-1940). S'hi van trobar tres expedients relacionats amb la comarca, però dos eren de 1943 i només un, el de l'obertura del Cinema de la Marina de Sant Carles de la Ràpita, era de 1939. En canvi, en el cas de les associacions, la informació va ser més profitosa. En primer lloc, es va fer una llista de les associacions culturals de cada poble de la comarca, perquè, una vegada se sabessin les que tenien alguna vinculació amb el cinema, es pogués fer un buidatge complet de la informació que contenia l'expedient. El resultat va ser el buidatge i la consulta de 14 expedients d'associacions d'Alcanar, Amposta, Freginals, la Galera, Godall, Mas de Barberans, la Sénia i Ulldecona.

Finalment, hi ha el fons de la Delegació Provincial d'Hisenda. Després de descobrir-ne, en l'anterior investigació que vam fer sobre la comarca del Tarragonès, la seva importància, aquest va passar a ser el nostre objectiu essencial de la investigació a l'Arxiu Històric de Tarragona. José-Vidal Peláez parla de tres impostos essencials que afecten la indústria cinematogràfica i ens explica la seva implantació i importància de la manera següent:

> *Contribución industrial:* El subsidio industrial y de comercio nace con la reforma tributaria de Mon-Santillán plasmada en el R.D. de 13 de mayor de 1845. Después de algunas vacilantes intentonas, los hacendistas españoles, tomando como modelo el francés, crearon un impuesto por el que "estará sujeto al pago de la contribución industrial todo español o extranjero que ejerza en la Península e islas adyacentes cualquier industria, comercio, profesión, arte u oficio". Con abundantes modificaciones y correcciones, el nuevo impuesto acabaría consolidando su presencia en el panorama español de los siglos XIX y XX:
>
> Las empresas cinematográficas debían contribuir a este impuesto en relación con el número de funciones al público, en virtud de lo dispuesto por el artículo 127 del Reglamento industrial de 28 de mayo de 1896.
>
> *Impuesto del Timbre del Estado*. Existía un impuesto pagado en función de las localidades expendidas en cada sesión. Gracias a la documentación generada podemos incluso determinar el número y tipo de las entradas vendidas (palco, butaca de patio, galería, gradas, paraíso).
>
> Y otro, llamado "timbre de anuncios", que gravaba los carteles y programas de mano que ponía en circulación la empresa. Se regía por la Ley del Timbre de 30 de agosto de 1896 y sus posteriores modificaciones, como la de 18 de abril de 1932.
>
> *Impuesto de utilidades:* la reforma fiscal de Villaverde de 1899-1900 se proponía captar fiscalmente la revolución industrial, esto es, procurar que los frutos de la misma colaboraran también en la financiación del Estado. Para ello construyó, por ley de 27 de marzo de 1900, un nuevo impuesto: la contribución sobre utilidades de la riqueza mobiliaria, que se mantendrá sin demasiadas modificaciones a lo largo del periodo que abarcamos [1897-1939]. Este impuesto permite seguir la trayectoria de las empresas cinematográficas en particular o de espectáculos en general. (2009: p. 121-122)

Amb aquesta explicació de Jose-Vidal Peláez, sembla que puguem fer un perfecte estudi de les empreses cinematogràfiques i les projeccions de cinema en tota la geografia espanyola durant les tres primeres dècades del segle XX; però, en realitat, aquesta és la seva experiència a Palència, i una cosa és la llei i una altra la seva aplicació. A la província de Tarragona,

l'impost del Timbre de l'Estat té poca incidència en qualsevol investigació sobre el cinema del primer terç del segle XX i el d'utilitat no en té cap. En canvi, la matrícula industrial sí que ens aporta una gran quantitat d'informació de caràcter administratiu, amb dades tan destacades com els noms dels locals, els propietaris, la localització, els dies de funció i la rendibilitat de les empreses. Una informació realment molt valuosa. El fons de la Delegació Provincial d'Hisenda de Tarragona conté tres apartats diferents:

- L'inventari dels expedients, on, en el cas de la comarca del Montsià, només l'apartat dedicat als impostos directes té interès. En aquest apartat, trobem dos impostos amb informació remarcable per a l'estudi de la comarca del Montsià:

    1. L'impost sobre els rendiments del treball personal, amb les declaracions trimestrals d'empreses individuals subjectes a l'impost industrial, on apareixen les declaracions jurades de projeccions de pel·lícules. El problema d'aquesta documentació és que, quant a la comarca del Montsià, només hi ha informació dels anys 1932 i 1933.
    2. L'impost sobre activitats i beneficis comercials i industrials, que, en relació amb la llicència fiscal, hi ha dos tipus de documentació:
        - Les declaracions d'alta, on només s'ha trobat informació de la comarca del Montsià, de 1928, de tres pobles: Alcanar, Sant Carles de la Ràpita i Ulldecona.
        - La matrícula industrial, que és la documentació més important consultada. A partir de 1920, es fa obligatori que tots els ajuntament remetin a la Delegació d'Hisenda, juntament amb la llista de la matrícula industrial, una declaració on han de fer constar els locals que es dediquen, en tot o en part, a espectacles públics. El problema a la comarca del Montsià és que no hi ha una sèrie completa en tots els pobles des de 1920 a 1936, ni tampoc es conserven les llistes de la matrícula industrial de tots els pobles d'aquest període. En aquest sentit, l'esperança era trobar la sèrie completa a l'arxiu municipal de cada poble, ja que aquesta era una documentació doble: s'enviava una còpia a la Delegació Provincial

d'Hisenda de Tarragona i una altra còpia es quedava a l'ajuntament de cada poble. De totes maneres, la informació que hi havia a l'Arxiu Històric de Tarragona ens permetia tenir una primera panoràmica de les sales de la comarca en els anys vint i trenta, i aconseguir els primers noms de persones i locals per delimitar la posterior investigació als arxius locals.

- L'inventari dels registres i volums és una extensió i complement de l'inventari d'expedients. Si al primer trobem els expedients, aquí hi trobem els llibres dels tributs. Per això hi tornem a trobar els impostos directes i de la matrícula industrial. En aquest cas, és molt més important, perquè els llibres de registres d'altes i baixes contenen informació dels pobles de la comarca des de 1908 a 1940. Així, tot i haver altres registres, com els de patents ambulants, liquidacions, inspeccions, recursos, comerciants individuals, empreses individuals, renda de societats i altres entitats jurídiques, o dels comptes corrents de contribució d'espectacles públics, la conservació i serialització d'aquests registres no és comparable a la d'altes i baixes de la matrícula industrial. En resum, encara que són similars, aquesta documentació resulta complementària de l'anterior, però molt més àmplia, quant a dates, que la dels expedients. A més, alguns dels buits documentals que teníem en l'anterior apartat s'han pogut omplir amb la consulta d'aquesta documentació.
- El fons del catàleg de la sèrie de l'impost general sobre la renda de societats té menor importància que els anteriors, ja que les dates de la majoria de la documentació són de fora de les de l'estudi. Aquí hi ha la documentació dels impostos indirectes pels quals les empreses havien de presentar declaracions i balanços, però en la majoria de casos la documentació és dels anys quaranta, cinquanta o seixanta.

Només ens queda dir que el volum i la importància d'aquesta documentació és tal que vam organitzar l'estructura de la recerca en funció d'aquesta. Això ens va permetre tenir una primera base amb la qual continuar la investigació en altres arxius i amb una altra documentació. Aquest fons ens va simplificar enormement el treball en altres arxius i en altres aspectes de la recerca.

Un d'aquests altres arxius on investigar va ser l'*Arxiu Comarcal del Montsià* a Amposta. Aquest és un arxiu jove inaugurat el 2010. A la seva pàgina web[10] diu que la "seva funció principal és vetllar per la preservació, la conservació, així com la difusió del patrimoni documental de la comarca per tal de posar-lo al servei de la ciutadania i, en general, de tota la societat". La seva joventut fa que el quadre de fons no sigui gaire ampli i, en la majoria de casos, contingui documentació posterior a la Guerra Civil. Una de les tasques endegades és conservar el fons de l'Administració local, i era aquest fons el que ens interessava, sobretot, per a la nostra investigació. A l'Arxiu es conserva la documentació dels ajuntaments d'Amposta, Santa Bàrbara, Mas de Barberans, Masdenverge i Sant Jaume d'Enveja des de la seva segregació. La consulta d'aquesta documentació presenta totes les característiques de les que hem fet als arxius municipals.

La investigació als *arxius municipals* era molt més complexa, comparativament parlant, com veurem a continuació. En principi, als arxius municipals ens interessaria la documentació següent, segons la numeració del quadre general de classificació establert per la Generalitat de Catalunya:

1. Administració general:

1.2. Òrgans col·lectius de govern. Els òrgans col·lectius de govern, el més representatiu dels quals és el ple de l'Ajuntament, generen unes actes de les sessions que, transcrites als llibres corresponents, ens podrien donar informació sobre les autoritzacions de firaires i la contractació de cineastes. Igualment, les ordenances i els reglaments elaborats i aprovats per l'Ajuntament són d'interès pels temes relacionats amb els locals i els firaires. I, finalment, s'ha de tenir en compte la documentació de les comissions especials, que es constitueixen, puntualment, per a assumptes concrets i específics.

1.3. Alcaldia. La documentació procedent d'alcaldia ens pot permetre conèixer bans, edictes, decrets i pregons específics relacionats amb el cinema.

1.7. Correspondència. Obligatòriament, tots els ajuntaments han de portar un registre de la correspondència d'entrada i sortida. Aquests llibres de registre són una documentació poc agraïda i de difícil consulta, ja que, simplement, s'hi anota un resum ma-

10 <http://xac.gencat.cat/ca/llista_arxius_comarcals/montsia/>.

nuscrit de la carta de poc més d'una línia. Però, a més, hi ha arxius municipals que guarden cartes originals rebudes, que sempre donen molta més informació i és més significativa que la dels llibres. En aquest sentit, la informació està relacionada amb les peticions de permisos per a determinades projeccions o actes, invitacions a l'alcalde o transmissió d'ordres governamentals o municipals de normatives que s'havien d'aplicar als locals cinematogràfics.

2. Hisenda:

2.4. Fiscalitat. Comprèn tota la documentació provinent de la recaptació dels impostos municipal i estatals. Bàsicament, i d'acord amb la normativa legal corresponent, per a cada impost es confeccionaven padrons, relacions, registres i repartiments de les quantitats que s'havien d'abonar. Aquests padrons o registres es formaven o es rectificaven cada any, i donaven lloc a expedients de rectificació on es feien constar les altes i baixes de l'any corresponent. Això ens hauria de proporcionar informació dels propietaris dels locals cinematogràfics i de la vida industrial de les empreses cinematogràfiques. Entre aquest impostos, hi podem trobar:

- la contribució territorial urbana amb fulls declaratoris, registre fiscal de finques, expedients de repartiment de la contribució, expedients de rectificació d'altes i baixes i relacions o llistes de deutors o defraudacions;
- la contribució d'edificis i solars, amb padrons, relacions, registre fiscal de finques i solars, expedients de rectificació del padró d'altes i baixes, i llibretes o llistes de cobraments;
- la contribució industrial i comercial amb declaracions jurades, matrícules, padrons, repartiment general de la contribució, rectificacions del padró d'altes i baixes, llibretes i llistes de cobraments o de deutors.

6. Obres i urbanisme:

6.7. Llicències d'obres particulars. Una de les fonts documentals més interessants que tenen els pobles són aquestes llicències, ja que fan referència als expedients de permisos d'obres particulars. Això ens permet veure les modificacions dels edificis i les façanes dels llocs dedicats al cinema.

6.8. Llicències i inspeccions industrials (llicència d'activitats classificades, obertura d'establiments innocus, primera utilització d'edificis i instal·lacions, obertura de locals recreatius i d'espectacles…). Aquesta secció la formen el conjunt d'expedients tramitats amb l'objectiu de legalitzar la situació de les activitats industrials que podien ocasionar molèsties i, també, els expedients que fan referència als establiments incòmodes, insalubres i perillosos. Amb el pas del temps, mentre s'anaven reglamentant els espectacles, molta de la documentació cinematogràfica s'inclouria en aquest apartat.

12. Cultura:

12.1. Festes. Aquest apartat inclou la documentació que es produïa amb motiu de la celebració de les festes, especialment la Festa Major, que, en molts pobles, podia ser el moment de presència de barraques de fira i de les primeres projeccions cinematogràfiques.

12.4. Relacions amb les entitats culturals i recreatives. Aquí es pot trobar la documentació relativa a les relacions entre les entitats i el municipi. Sovint es troben els reglaments i les memòries anuals d'algunes institucions, juntament amb les sol·licituds per portar a terme actes públics.

Però tot això és en teoria, i el resultat no sempre és el desitjat. L'experiència de l'anterior investigació a la comarca del Tarragonès ha fet que ens concentréssim, en aquesta ocasió, en quatre fons bàsics de documentació dels arxius municipals:

- Les llistes o expedients de la matrícula industrial o contribució industrial.
- La correspondència d'entrada i sortida.
- Els censos d'habitants o padrons de cèdules personals.
- Les llicències d'obres.

Les raons de la concentració en aquesta documentació era d'eficàcia: es tractava de la documentació que més informació ens aportaria. Per començar, dins del fons de l'Administració general, les actes del ple de l'Ajuntament i tota la documentació dels òrgans col·lectius pràcticament no donen resultats rellevants després de moltes hores de feina. Buidar les actes d'un sol poble podia suposar mesos de feia, amb resultats molt

escassos. Dins del fons d'Hisenda, el registre d'edificis i solar requereix altres dades que, en moltes ocasions, no es tenen. A més, la contribució territorial urbana és individual i va a nom del propietari de l'edifici que, de vegades, no té res a veure amb l'activitat que s'hi fa. Llavors, el més sensat era concentrar-se en la contribució industrial, ja que, a partir del 1920, s'exigeix a cada ajuntament un annex en les llistes de la matrícula industrial, en el qual s'ha de certificar el nombre i els dades dels locals del poble que es dediquen a espectacles públics. En el cas del fons d'obres i urbanisme, la documentació, en molts pobles, és essencialment de dates més recents. Dins del període que estem estudiant, a la majoria de pobles no es demanava la llicència d'obres i, moltes vegades, el permís se solucionava mitjançant una carta a l'alcalde que no generava cap expedient. Una cosa similar passa amb les llicències i les inspeccions industrials, que o bé no n'hi havia o no es consideraven els establiments cinematogràfics com a locals especials. Finalment, en el fons de cultura, no hi ha documentació remarcable d'interès en, pràcticament, cap poble, excepte en Ulldecona. En gairebé tots els pobles, la documentació que es conserva d'aquest apartat és molt recent. En realitat, de cada un dels apartats que hem comentat sempre hi ha hagut un dels seus fons, si hi havia documentació anterior a 1940, que hem demanat en tots els arxius municipals de la comarca: la correspondència, dins de l'apartat de l'Administració general, la contribució industrial dins l'apartat d'Hisenda, les llicències d'obres dins l'apartat d'Obres i urbanisme, i en el de Festes dins l'apartat de Cultura. A més, hi hem afegit els censos de població i les cèdules personals de l'apartat de població.

Malgrat que hem concentrat el treball en una documentació que, *a priori*, ja sabíem que ens donaria bon resultat, tot depenia de l'estat en què es trobés cada arxiu municipal en concret. En aquest punt, és on els problemes són molt diversos i la documentació varia molt d'un municipi a un altre, de manera que no en tots els municipis del Montsià hem pogut consultar la mateixa documentació. Podem parlar llavors de quatre aspectes específics dels arxius de la comarca del Montsià pel que fa a la seva consulta:

1. Un dels problemes més greus a l'hora de consultar els arxius municipals ha estat la destrucció de documentació durant la Guerra Civil. Amb la retirada de les tropes republicanes, alguns pobles van patir la crema total o parcial de la documentació munici-

pal, judicial i parroquial. Els casos que més van afectar la nostra investigació van ser els d'Alcanar i Sant Carles de la Ràpita, ja que es va destruir tota la documentació municipal d'abans de la Guerra Civil. Amposta i Freginals també van patir la crema de documentació municipal durant el conflicte bèlic, però la pèrdua, en aquests casos, va ser parcial i va afectar una part de la documentació. També es va incendiar, posteriorment, l'Arxiu Municipal de la Sénia, fet que va comportar la pèrdua de part de la documentació. Un cas semblant pot ser el de Godall, tot i que no vam aclarir si la falta de documentació detectada va ser deguda a un incendi o a la manca d'ordre, cosa que ens va dificultar trobar la documentació més antiga. Això no vol dir que a la resta d'arxius municipals de la comarca hi hagi tota la documentació demanada, ja que una cosa és la destrucció d'un arxiu i una altra és la pèrdua de documentació.

2. Un altre punt important de la consulta dels arxius municipals és el lloc on es troben, perquè això determina altres aspectes sobre la seva situació i la consulta. L'Arxiu Comarcal del Montsià ha tancat acords amb els ajuntaments d'Amposta, la Galera, Mas de Barberans, Masdenverge i Santa Bárbara. L'Arxiu de la Galera, quan el vam consultar, estava pendent de traslladar-ne la documentació a l'Arxiu Comarcal. Per aquest motiu, encara era a les dependències de l'Ajuntament. Els altres eren ja a les dependències de l'Arxiu Comarcal en diferents fases de tractament i classificació. Els arxius d'Alcanar, Freginals, Godall, Sant Carles de la Ràpita, la Sénia i Ulldecona estan instal·lats a les dependències municipals. Aquesta ubicació comporta uns tràmits administratius propis. Cal fer una petició o una instància oficial i el secretari de l'Ajuntament ha de donar el permís corresponent per consultar-los. Això comporta temps, i, en algun cas, superior al previst. A més, cada arxius té una situació ben diferent, que comentarem més endavant, encara que volem remarcar el cas de l'Arxiu Municipal de la Sénia. Quan hi vam anar a fer la consulta, l'estaven traslladant a unes noves dependències millor condicionades per afavorir la conservació de la documentació. Finalment, queda un arxiu municipal a la comarca molt particular: el de Sant Jaume d'Enveja, que, com a municipi segregat el 1978, té la seva docu-

mentació com a ajuntament independent des de 1978 a l'Arxiu Comarcal del Montsià. En canvi, l'anterior, i precisament la que ens interessava d'abans de la Guerra Civil, s'ha de consultar a Tortosa, a l'Arxiu Comarcal del Baix Ebre. Com a ens integrat dins del municipi de Tortosa, tota la documentació que faci referència a aquesta pedania forma part de la documentació municipal del municipi de Tortosa.

3. La ubicació i la població també determinen qui atén la consulta. Segons la llei, tan sols els municipis de més de 10.000 habitants estan obligats a tenir arxiver. Només els municipis d'Amposta i Sant Carles de la Ràpita superen els 10.000 habitants. Però això no ha de ser obstacle per tenir cura de la documentació. En aquest sentit, Santa Bàrbara, Mas de Barberans, Masdenverge i Sant Jaume d'Enveja també tenen un arxiver que cuida de la seva documentació, gràcies a l'acord amb l'Arxiu Comarcal del Montsià. La Galera està en procés de trasllat de la seva documentació, també, a l'Arxiu Comarcal del Montsià. A Freginals, Godall i la Sénia, hi atén la consulta el personal de l'ajuntament. A més, Ulldecona i la Sénia tenen situacions curioses. Ulldecona disposa d'un esplèndid arxiu, que havia organitzat un arxiver que ja s'ha jubilat. Ara bé, per atendre determinades consultes, el personal de l'Ajuntament el sol·licita. A la Sénia, l'arxiu estava en procés de traslladar-se a unes noves i magnífiques instal·lacions, i va ser el personal de la biblioteca qui va atendre la nostra consulta. Haver de consultar documentació en un arxiu que té arxiver és molt més senzill i enriquidor per a un investigador que fer-ho en un que no en té, perquè, moltes vegades, l'arxiver pot orientar la consulta. En els altres casos, la consulta és més lliure i sorprenent. També és més complicat l'accés, però, sobretot, és tota una aventura segons com estigui sistematitzat l'arxiu.
4. Finalment, la ubicació i tenir una persona plenament dedicada a l'arxiu determina la classificació i el ràpid accés a la documentació. Amposta, Santa Bàrbara, Masdenverge, Mas de Barberans, Sant Jaume d'Enveja, Sant Carles de la Ràpita i Ulldecona són els exemples perfectes. Els primers, perquè la documentació està dipositada a l'Arxiu Comarcal del Montsià, i, encara que no tots els municipis tenen finalitzat el seu inventari i quadre de documentació, el coneixement de la seva arxivera responsable va fer que poguéssim

accedir a la documentació que vam demanar ràpidament. A Sant Carles de la Ràpita i Ulldecona, la tasca dels seus arxivers —en actiu o jubilats— de classificar el fons va fer que, fins i tot, consultéssim documentació que, en un principi, no havien previst. A la resta de pobles, no hi ha una catalogació o classificació adequada de la documentació. Només es diposa d'un inventari bàsic. En aquest sentit, el cas més curiós va ser el de la Sénia, on l'inventari és molt general i s'ha guardat en un programa informàtic poc adequat per a la recerca de documentació per dates.

Totes aquestes situacions i problemàtiques et porten a pensar que si bé hi ha municipis que estem totalment segurs que hem consultat tota la documentació possible que buscàvem, en d'altres és molt probable que ens haguem pogut deixar algun document d'interès. També creiem que no podem fer una classificació dels arxius en diferents grups, com havíem fet abans a la comarca del Tarragonès, ja que la varietat de casuístiques en els arxius municipals del Montsià és tan gran, i el nombre d'arxius és tan petit, que és preferible fer un repàs municipi per municipi i veure la documentació que vam poder consultar respecte de la demanada. D'aquesta manera, podem copsar la seva situació. Per fer-ho, hem seguit l'ordre alfabètic del nom del municipi:

- Alcanar. No es va poder consultar l'Arxiu Municipal perquè, després de tres mesos de tràmits administratius, se'ns va comunicar que la documentació d'abans de la Guerra Civil es va cremar durant el conflicte bèl·lic. Les altres fonts han estat, llavors, fonamentals per conèixer la història del cinema a Alcanar.
- Amposta. L'Arxiu Municipal comparteix espai amb l'Arxiu Comarcal del Montsià, tot i que té arxiver propi. Aquest arxiu està afectat parcialment per la destrucció de documentació durant la Guerra Civil, per la qual cosa només es va poder consultar el cens d'habitants a partir de 1925 i les llicències d'obres de 1936 a 1940. Malgrat l'escassa documentació disponible, es va obtenir una mica d'informació que es va completar amb moltes referències bibliogràfiques i hemerogràfiques.
- Freginals. És un altre dels arxius municipal afectat per la pèrdua de documentació durant la Guerra Civil i, per aquesta raó, només vam poder consultar les llistes o els expedients de la matrícula industrial i la correspondència d'entrada i sortida. Però va ser una consulta molt profitosa, perquè vam descobrir un document im-

portant per a la història cinematogràfica del poble, i dels pobles de Godall i Mas de Barberans. A més, la visita ens va permetre entrar en contacte amb el seu alcalde, Josep Roncero, que, com a erudit local, ens va proporcionar una molt valuosa informació sobre la història del cinema al seu poble.

- La Galera. L'Arxiu Municipal estava situat en una habitació de les dependències de l'Ajuntament que semblaven més un traster que un arxiu. En realitat, s'estava pendent del trasllat de la documentació a l'Arxiu Comarcal del Montsià, i la consulta va ser una mica lliure per tot l'arxiu. Aquí es van poder consultar els fons bàsics que vam demanar menys les llicències d'obres. Els llibres de correspondència d'entrada i sortida van ser la clau per entendre la història del cinema en aquest poble.
- Godall. Una situació semblant van viure a la de la Galera. Aquí només vam trobar la documentació de la matrícula industrial, ja que no van saber localitzar els originals ni els llibres de registre de la correspondència d'entrada i sortida dels anys vint i trenta. Llavors, amb la poca informació que teníem, no era necessari consultar els padrons d'habitants ni les llicències d'obres. Això ha fet que la reconstrucció de la història del cinema en aquest poble hagi estat una mica més complicada.
- Mas de Barberans. L'Arxiu Municipal de Mas de Barberans està custodiat a l'Arxiu Comarcal del Montsià. Dels quatre fons bàsics que vam demanar, només n'hi havia els expedients de matrícula industrial i els padrons d'habitants. Com que la investigació de la matrícula industrial va donar negatiu, no va ser necessari consultar els padrons d'habitants. Així doncs, les poques dades que s'han trobat d'aquest poble s'han obtingut d'altres fonts.
- Masdenverge. El seu Arxiu Municipal també es troba custodiat a l'Arxiu Comarcal del Montsià. En aquest cas, només vam poder consultar la matrícula industrial i la correspondència d'entrada i sortida. Després de buidar tota la matrícula industrial des de 1900 fins a 1944, i no tenir cap altra referencia d'activitat cinematogràfica, vam decidir no consultar la correspondència, ja que vam creure que no hi hauria cap canvi substancial.
- Sant Carles de la Ràpita. Té un dels arxius més ben organitzats, juntament amb el d'Amposta. Llàstima que durant la Guerra Civil es va destruir, pràcticament, tota la documentació municipal

d'abans de 1937. Malgrat aquest fet desgraciat, gràcies a l'ajuda del seu arxiver, vam poder obtenir alguna informació rellevant del període 1937-1940. La resta de la història del cinema d'aquest poble s'ha hagut d'extreure d'altres fonts.

- Sant Jaume d'Enveja. Al ser un municipi independent fins al 1978 fa que la consulta de documentació d'abans de la Guerra Civil sigui complexa. A més, la consulta s'ha de fer a l'Arxiu Municipal de Tortosa, que era una entitat municipal amb diversos barris disseminats pel seu terme municipal. Així doncs, aquesta complexitat administrativa es veu també reflectida en la seva documentació. D'altra banda, la documentació municipal de Tortosa té les mateixes complexitats i mancances que les que havíem observat a Tarragona en l'anterior estudi que vam fer sobre la comarca del Tarragonès. A tot això, s'hi ha de sumar la pèrdua de documentació. De totes maneres, després de capbussar-nos en els padrons d'habitants, les comunicacions d'obres públiques, les instàncies per instal·lar motors, les altes de la contribució industrial, el llibre de registre d'altes de la contribució industrial, els expedients d'obres de particulars, els censos de població i la contribució comercial i industrial, no vam trobar res del que cercàvem. Per tant, la investigació a l'Arxiu Municipal d'aquest poble ens va decebre molt.
- Santa Bàrbara. Aquí va passar tot el contrari que a Sant Jaume d'Enveja: la consulta de l'Arxiu Municipal va ser molt profitosa. Vam poder consultar tots els fons que vam demanar i, en tots, vam trobar informació destacada per a la nostra investigació. A més, que la documentació estigués a l'Arxiu Comarcal del Montsià va facilitar molt la consulta.
- La Sénia. Aquest Arxiu tenia un programa molt curiós i difícil d'entendre per classificar la documentació que s'hi conservava. A més, la falta de personal específic per atendre les consultes va fer molt difícil trobar la documentació demanada. Finalment, només vam poder localitzar i consultar la matrícula industrial de 1936 a 1940 i la correspondència d'entrada i sortida de les mateixes dates. Aquest és, també, un altre arxiu municipal afectat per un incendi, en aquesta ocasió després de la Guerra Civil. La pèrdua de documentació, però, va ser tan significativa per al nostre estudi com la dels altres arxius afectats per la Guerra Civil.

- Ulldecona. Té un fantàstic arxiu pel volum de documentació que hi conserva, ordenat i classificat. L'única pega és que no té un arxiver en actiu. Aquesta quantitat de documentació i el treball que s'hi fa per conservar-la i classificar-la fa que sigui —des de la nostra modesta experiència— un dels arxius de referència a la comarca. Gràcies a l'ajuda del seu exarxiver, ara jubilat, no només vam poder consultar una sèrie completa de la matrícula industrial, dates rellevants del padró de cèdules personals, censos d'habitants, correspondència i permisos d'obres, sinó també documentació destacada que conservaven d'altes i baixes de la matrícula industrial, del padró d'edificis i de festes majors, i d'altra de relativa al cinema de després de la Guerra Civil i molts documents digitalitzats. Tota una gran feina de preservació de la memòria històrica d'un poble i un luxe per a la nostra recerca.

Tot i aquest punt positiu, al final, en relació amb l'Arxiu Municipal d'Ulldecona, si traiem una conclusió en conjunt d'aquests arxius municipals és que l'accessibilitat i la consulta, en alguns casos, no es senzilla. Si bé no hi ha problemes per accedir-hi en funció de la llei d'arxius i de transparència, i el personal dels diferents ajuntaments atén molt amablement totes les peticions, els tràmits són feixucs, l'accés és restrictiu i els horaris —en ocasions— són complexos. L'absència d'arxiver se substitueix per l'entusiasme del funcionari encarregat de l'Arxiu, l'accés al qual està en funció d'un tràmit administratiu que, en molts casos, se soluciona amb celeritat i, en d'altres, no tant. A més, la consulta de la documentació pot ser tota una aventura.

Malgrat els problemes, la veritat és que els arxius municipals guarden veritables joies documentals de l'esdevenir diari de l'exhibició cinematogràfica i del control que en feien les autoritats públiques. La recerca que hem fet en aquests arxius, ara a la comarca del Montsià, ens ha refermat en la idea que, encara queda molt per investigar sobre el cinema i que hi ha feina per fer a fi d'explicar plenament la història del cinema a Catalunya i a Espanya. Aquesta tasca d'investigació local creiem que és fonamental per a la història del cinema en general, si més no en el nostre treball ho ha estat.

El buidatge de la documentació a l'Arxiu Històric de Tarragona i als arxius municipals ha estat un dels pilars de la recerca, ja que vam descartar consultar altres arxius que podien oferir-nos dades d'interès, com el *Registre Mercantil* i *l'Arxiu Arquebisbal*, perquè l'experiència de la in-

vestigació anterior, que vam portar a terme a la comarca del Tarragonès, ens deia que el resultat seria negatiu. Al Registre Mercantil, teòricament, s'haurien de poder trobar dades de les empreses que es dedicaven a l'exhibició cinematogràfica, però l'experiència del Tarragonès ens diu que o bé hi ha una llacuna documental a l'Arxiu abans de la Guerra Civil, o bé les empreses s'haurien creat amb un nom diferent del que apareixia en l'altra documentació consultada, o bé s'haurien registrat a Barcelona, cosa que impossibilita localitzar-les al Registre Mercantil de Tarragona. L'Arxiu Arquebisbal semblava interessant per consultar documentació sobre associacions i projeccions cinematogràfiques promogudes des de les parròquies, però aquest arxiu no té, en els seus fons, aquesta documentació.

4.4 Fonts bibliogràfiques

No es tracta d'explicar ara de nou l'extensa bibliografia que hem consultat sobre els inicis del cinema o les referències que hem trobat en diferents llibres d'història local que, en conjunt, podem veure al final d'aquest treball en l'apartat de bibliografia. Tampoc no es tracta de fer un estat de la qüestió sobre aquestes investigacions —que ja ho hem fet—, sinó de posar de manifest l'existència de persones i grups de recerca local que publiquen els seus estudis en revistes pròpies i fer palesa la riquesa hemerogràfica que encara hi ha als pobles en revistes d'informació local. Són unes revistes, en alguna ocasió amb una llarga tradició que arribà fins als anys cinquanta, de poca tirada i d'escassa difusió més enllà del seu àmbit geogràfic, que, en moltes ocasions, passen desapercebudes per a molts investigadors del cinema.

El 1995, durant la celebració del centenari del cinema, moltes d'aquestes revistes no van dubtar a fer algun article sobre el cinema i la seva història, i en alguns casos aquests articles explicaven la història del cinema als seus pobles i recollien testimonis del seu passat cinematogràfic. Testimonis que, de vegades, eren veritables fonts orals que aportaven dades molt destacables, com podrem veure més endavant. Per tant, aquesta ha estat una altra font més per a la nostra investigació, i ens ha permès millorar molt l'estudi que hem fet. Les revistes d'època contemporània que hem consultat de cada poble han estat les següents:

Alcanar:	*Alcanar*. Butlletí informatiu d'Alcanar (1982-2015)
	Lo Rafal. Revista informativa d'Alcanar (1990-2015)
Amposta:	*Amposta*. Circular d'informació local (1958-1963)
	Museu del Montsià. Full informatiu (1985-2001)
	Amposta. Butlletí d'informació local (1975-2015)
Mas de Barberans:	*Favarium*. Publicació independent d'informació local i comarcal (1996-2005)
Masdenverge:	*Masdenverge*. Butlletí informatiu (1988-1996)
Sant Carles de la Ràpita:	*Ràpita*. Revista mensual d'informació
	local d'interès general (1959-2015)
	L'Algadir dels Alfacs (1996-1997)
Sant Jaume d'Enveja:	*Delta: La Veu del Poble* (1990-1991)
Santa Bàrbara:	*Santa Bàrbara*. Revista d'informació local (1998-2002)
	CEP. Publicació del Centre d'Estudis Planers (1998-2002)
La Sénia:	*Lo Senienc*. Butlletí d'informació local (1982-2015)
Ulldecona:	*Ulldecona*. Revista d'información local (1964-2015)
	Raïls. Butlletí del Centre d'Estudis d'Ulldecona (1993-2000)
	CCR (1982-2011)

Aquestes revistes, especialment les dels centres d'estudis, aportaven, a més d'informació sobre la història del cinema, que, de vegades, era ben escassa, dades de les societats recreatives o les persones vinculades a aquests cinemes. En aquest sentit, el suport de contextualització de la informació d'altres fonts ha estat molt important.

Finalment, a tot això, hem de sumar-hi les fonts visuals, especialment les pel·lícules de les quals es tenen noticies —tant si es conserven com si no— que s'han filmat en aquesta comarca en aquells anys. Hi hem dedicat un apartat a fi de donar a conèixer els títols i explicar-ne la història, ja que també ens il·lustren sobre l'evolució del fenomen cinematogràfic en aquesta comarca.

Com es pot veure, es tracta d'un conjunt molt variat i heterogeni de fonts, com correspon a un estudi complex i difícil del fenomen cinematogràfic als pobles abans de la Guerra Civil, les fonts dels quals comencen a escassejar com a conseqüència del pas del temps. Conseqüentment, al final, el treball es converteix en un petit trencaclosques de peces soltes que s'han hagut de reconstruir amb cura. Per tant, el dubte final que ens

queda, després de tot aquest repàs de les fonts, és si hem aconseguit l'objectiu d'obtenir informació suficient per explicar l'evolució del fenomen cinematogràfic a la comarca del Montsià. Això és, precisament, el que podreu jutjar a continuació, perquè explicarem les dades obtingudes poble per poble. Una última cosa prèvia: creiem que hi ha llacunes documentals importants a causa de la pèrdua de documentació que es va produir en la Guerra Civil Espanyola, pèrdua que va ser més gran en uns pobles que en d'altres. Per aquest motiu, pensem que aquest no es tracta d'un treball definitiu sobre el cinema als pobles del Montsià, sinó, més aviat, un treball que es pot veure modificat per l'aparició de nova documentació que ara no es troba disponible. El que a continuació veureu és una aproximació, el més fidel possible, a la realitat de l'evolució del fenomen cinematogràfic als pobles del Montsià, en funció de la documentació que hi ha fins avui en dia.

EL CINEMA ALS POBLES DEL MONTSIÀ (1900-1939)

Hem explicat diverses vegades en les pàgines precedents que els 12 municipis que componen la comarca del Montsià, tot i compartir un territori administratiu comú, tenen notables diferències entre si. Aquestes diferències també es posen de manifest quan veiem quina va ser l'evolució de la seva relació particular amb el cinema en el primer terç del segle xx. Per estudiar aquesta relació, hem decidit seguir un estricte ordre alfabètic dels municipis que hem estudiat i emprar un mateix esquema: començarem amb una breu introducció geogràfica, demogràfica i econòmica; continuarem amb les dades inicials que hi havia, abans d'aquest estudi, en els anuaris cinematogràfics anteriors a la Guerra Civil i en el llibre d'Isaac López *Historia de los cines tarraconenses*, i finalitzarem amb la nostra investigació sobre l'evolució del cinema al poble, repassant tots els llocs on es van fer projeccions fins a la recuperació del cinema després de la Guerra Civil.

1. Alcanar

Aquest municipi, de 47 km^2 d'extensió, està situat a l'extrem sud de la costa del Montsià i de la província de Tarragona, a 29 km de la capital de la comarca, Amposta, i a 107 km de la capital de la província, Tarragona. És el municipi de més al sud de Catalunya, on el riu Sénia, a la seva desembocadura, fa de frontera amb el municipi de Vinaròs, ja a la província de Castelló. El municipi d'Alcanar ocupa una franja de 16 km de costa, dels quals 12 km són de platja. Al nord, la costa continua pel municipi de Sant

Carles de la Ràpita, mentre que, a l'oest, té frontera, principalment, amb Ulldecona. Totes dues poblacions estan separades per la serra del Montsià, que té cims de 600 m i 700 m d'altitud. Aquesta composició orogràfica fa que hi hagi dues zones ben delimitades que condicionen l'economia, les comunicacions i les àrees de poblament d'Alcanar. També hi ha una zona costanera estreta i planera que, ràpidament, es converteix en zona muntanyosa no gaire elevada. A la plana costanera és on se situen les quatre entitats de població que componen el municipi: Alcanar, Alcanar Platja, les Cases d'Alcanar i la Selleta. Dos d'aquestes es troben a la costa i les altres dues, una mica més endins –concretament, el poble d'Alcanar és a 3 km de la costa. És, per tant, un municipi que té una estructura molt similar a la de molts pobles de la costa catalana, amb el nucli central una mica cap a l'interior i un nucli mariner a la costa, on, després del boom del turisme, van aparèixer urbanitzacions escampades pel seu terme municipal. De totes les entitats municipals d'Alcanar, les dues més importants són Alcanar poble i les Cases d'Alcanar. Aquesta última, fins i tot, va estudiar, a finals del segle xx, segragar-se'n, però, per llei, no va ser possible, ja que no complia els requisits necessaris per fer-ho. Aquests nuclis tenen avui dia una població de 9.603 habitants i estan en un període de recessió demogràfica des que, el 2012, van arribar al seu màxim de 10.658 habitants. Fins a aquest 2012, la població del municipi sempre havia anat creixent, exceptuant el període de la Guerra Civil, que hi va haver una davallada de població durant dues dècades. Així, durant el període que ens interessa en aquest estudi, tenim que comença el segle amb prop dels 5.000 habitant (4.998 h.) i que, a la primera dècada, ja s'apropa als 5.500 (5.446 h.), per acabar una mica per sobre del 6.000 habitants l'any 1940, tot i que al començament de la Guerra Civil havia estat a punt d'arribar als 6.500 habitants (6.450 h.). Era, per tant, un poble important de la comarca, sempre entre el segon i el tercer lloc quant a població. Aquesta evolució demogràfica és deguda a la seva evolució econòmica, que —com dèiem abans— ve determinada per l'orografia del municipi i fa que, avui en dia, els seus pilars essencials siguin el cultiu dels cítrics, la pesca, la cimentera i el turisme. Dos d'aquests (la pesca i l'agricultura) eren, també, els pilars bàsics de l'economia del poble a començaments del segle xx, ja que el turisme i la cimentera són indústries que es van desenvolupar a la zona costanera del municipi a partir de finals dels anys seixanta. L'agricultura era l'ocupació essencial dels habitants d'Alcanar, amb els cultius tradicionals de la mediterrània, però als anys vint van patir una gran transformació. Cap a mitjan la dècada, la política

de perforació de pous i extensió de propietats de regadiu, impulsades per les noves comunitats de regants, va fer que el conreu dels tarongers i cítrics s'estengués pel sud del municipi, i es convertís, a partir dels anys seixanta, en el principal conreu d'Alcanar. A més, aquest municipi és el primer productor de cítrics de tot Catalunya i el cultiu de la taronja navaleta ha estat la principal font de riquesa del poble fins a la crisis de preus dels cítrics de l'any 2000. En canvi, la pesca sempre ha estat vinculada a la captura del llagostí i al nucli de les Cases d'Alcanar, que era el barri de pescadors del municipi. A Alcanar la pesca no ha tingut tanta importància com en d'altres pobles de la zona, però sí que ha estat una important font de riquesa. La singularitat de l'economia d'aquest municipi, a començaments del segle xx, va fer que en aquestes primeres dècades fos un poble en expansió, i per això, el 1915, obté el títol de ciutat. L'evolució constant de la seva població fa que durant aquests anys creixi fins a la crisi de la Guerra Civil. Aquest poble dinàmic és el que rebrà el cinema a començaments del segle xx.

Isaac López, en la seva *Historia de los cines tarraconenses* (2015: p. 507-510), esmenta sis locals cinematogràfics a Alcanar durant tot el segle xx: Pedrell (1927-1979), Goya/Alfara (1946-1984), El Almendro (anys seixanta), Cataluña (1970-1983), Pista Carolina (1956-anys vuitanta) i Marina (1964-1985). De tots ells el que ens interessa aquí és el Cinema Pedrell, del qual diu:

> El Cine Pedrell, inaugurado en 1927, fue la primera sala comercial de la ciudad y la que mayor asistencia de público registró. El inmueble estaba emplazado en la c/ Pasaje Español, números: 3 y 5. El propietario del Cine Pedrell fue el empresario barcelonés Miguel Gisbert Padró, que regentó el local hasta el 31 de octubre de 1956. (2015: p. 507)

En canvi, les diverses *Guía de la industria y el comercio cinematográfico en España e industrias relacionadas con el mismo* (1925: p. 79; 1927: p. 79; 1929: p. 88-95) ens parlen del Cine Gloria, que era propietat de Miguel Esteller. Per tant, hi ha alguna cosa que no encaixa, tot i que potser estan parlant del mateix cinema amb noms diferents, però la diferència de noms de persones, de nom del local i de dates és important. La crema de la documentació municipal durant la Guerra Civil ens impedeix disposar d'una sèrie completa de la matrícula industrial per poder aclarir, de forma lineal, la història del cinema a Alcanar. Només tenim petites petjades puntuals que ens han de servir per reconstruir aquesta història i esvair aquest dubtes sobre el cinema Pedrell o Gloria.

La primera notícia sobre cinema a Alcanar ens situa el 1908. A principis del mes d'octubre d'aquell any, el *Diario de Reus* (8 d'octubre de 1908) i el *Diario de Tortosa* (9 d'octubre de 1908) coincideixen a parlar dins les seves col·laboracions firmades per A.S. i A.M.S.S., una en vers i l'altra en prosa, de la vida i la situació d'Alcanar. El *Diario de Reus* diu el següent:

> Aquí hay cronista y geógrafo que escribe en lenguaje métrico; hay aquí un cinematógrafo; hay aquí más de un fonógrafo, y hay aquí alumbrado eléctrico;

mentre que el *Diario de Tortosa* comenta que

> Indiferencia arriba, indiferencia abajo, indiferencia en medio, indiferencia por todos lados, aquí no se vive solo se vejeta. Algunos pinitos de cultura, si no directa indirectamente, se han hecho en el Teatro y se hacen en el Cinematógrafo, pero no pasan de ser pinitos.

Creiem que, sens dubte, ens trobem davant de la primera projecció cinematogràfica a Alcanar, i no fa l'efecte que sigui un cinema itinerant que, de manera puntual, per una festa major, va ser en un poble i s'establís durant un mes com a molt. Sembla que aquest cinematògraf va ser-hi a Alcanar, almenys, durant més de quatre mesos, perquè, al febrer de 1909, els diaris *Diario de Tortosa* (11 de febrer de 1909) i *El Restaurador* (25 de febrer de 1909) tornen a parlar d'un cinematògraf a Alcanar. En el *Diario de Tortosa*, A.S., en la seva línia crítica d'articles anteriors, en signa un titulat "Postal económica de Alcanar. Al calor de la lumbre", on diu:

> Esta vida social, ya lo he dicho otras veces, váse amoldando paulatinamente á las costumbres modernas, vánse desterrando insensiblemente los antiguos sencillos hábitos. El camino de Vinaróz, convertido en paseo los domingos y fiestas de precepto, se vé más concurrido y animado, cada día festivo. El cinematógrafo, no tanto como al principio, pero aún se vé favorecido por numerosa concurrencia. Las funciones dramáticas que se dan entre semana en este teatro, por parte de la excelente compañía que actuó últimamente en ese Principal, se cuentan por llenos.

Per la seva banda, el diari *El Restaurador* fa una crònica d'una excursió escolar del col·legi San Luis Gonzaga, de Tortosa, per la comarca, que visita Ulldecona, Alcanar, Sant Carles de la Ràpita i la Sénia. Tots els pobles visitats es van abocar en la rebuda dels col·legials i van fer diverses activitats culturals en honor dels visitants. El diari ens diu que, a Alcanar, se'ls va obsequiar amb una funció teatral i una altra de cinematògraf, que comenta de la manera següent:

> No desdijo de la celebración en la noche anterior[11], fué notable la ejecución de la Zarzuela «Morirse á tiempo», en la que los mismos actores que en la función anterior se vieron muy aplaudidos.
>
> La compañía del cinematógrafo nos obsequió con 8 hermosas películas, entre ellas, la caza de las focas y el entierro del Cardenal Casañas.

Aquestes dues noves ressenyes periodístiques ens donen més informació que les de 1908, però no ens aclareixen ni el nom del propietari del cinematògraf ni el del local on es van fer les sessions. Només podem fer suposicions a falta d'altres dades. L'any 1909, el *Diari de Tortosa* parla del camí de Vinaròs com al lloc d'esbarjo de la gent d'Alcanar, on anaven a passejar els diumenges i dies festius. Si bé no relaciona, directament, el cinematògraf amb aquest indret, bé podem pensar que en aquell lloc s'havia instal·lat, durant diversos mesos, un barracó de fira, més o menys estable, que feia sessions de cinema. Una altra possibilitat és que les sessions es fessis al teatre del poble, ja que en la ressenya de l'excursió escolar es parla d'una sessió de sarsuela al teatre i, després, de cinema. És cert que l'article no diu, de manera expressa, que les dues funcions es fessin al mateix lloc, però no es descabellat que fos així. A falta de més informació, també podem pensar que aquest teatre sigui el Salón Instructivo, que, a la dècada següent, sabem del cert que va fer sessions de cinema. Però tot això són especulacions, i no sabem on van tenir lloc, qui las va fer, quins films hi van passar, ni quan van durar. El que sí que hem pogut constatar és que no hem trobat cap més referència d'aquest cinematògraf després de finals del febrer de 1909. També hem comprovat, amb aquestes petites referències, que el cinematògraf és entès com un element de progrés per al poble. En els dos articles de 1908, s'utilitza el cinematògraf com a exemple del progrés del poble per comparar aquest amb d'altres de la zona tan importants com Vinaròs. A més, aquests articles també fan referència al cinematògraf com a element de cultura. A diferència del que passava en altres indrets, especialment a les ciutats, on el cinematògraf era considerat un element que estava acabant amb la bona cultura que representava el teatre, aquí es veu com un element de progrés i d'alta cultura. És curiosa aquesta concepció del cinematògraf, ja que els únics títols que tenim d'aquest primer

11 La funció de la nit anterior a la qual es refereix el diari és la que es va fer al Saló Recreatiu d'Alcanar amb la posada en escena de *La redención de un padre*. Després de la funció i del sopar, aquell dia van "apreciar las excelentes cualidades del potente gramóphono de la família Beltrán".

cinematògraf d'Alcanar són les filmacions característiques de principi de segle: films curts (el programa comentat diu que hi havia vuit films), amb imatges d'esdeveniments, com l'enterrament del Cardenal Casañas[12], o de curiositats del món, com la cacera de foques. Eren films qualificats, i no era pas publicitat, com a "hermosas películas". Un altre fet que posa de manifest aquests títols projectats el 1909 és que el cinematògraf renovava les seves pel·lícules i portava títols d'esdeveniments recents. L'enterrament del bisbe Casañas es va projectar, a finals d'octubre de 1908, quan el cinematògraf ja estava en funcionament a Alcanar. Llavors, la filmació projectada el 1909 s'havia d'haver adquirit després de començar a funcionar.

Potser la referència següent que tenim ens pot aclarir una mica més els dubtes sobre aquesta primera projecció, o, potser, no, perquè té 16 anys de diferència. En els diaris *El Eco de la Comarca* (30 de maig de 1915) i *Diario de Tortosa* (31 de maig de 1915), hi ha una petita ressenya de les Festes de Maig que es van fer a Alcanar del 23 al 27 de maig de 1915. De forma resumida, es fa una relació de les activitats que es van desenvolupar durant aquests dies, i es diu que hi van haver "funciones de Teatro-Cine en el Salón Instructivo". Els dos diaris diuen el mateix, la qual cosa ens fa pensar en una nota que va emetre l'Ajuntament per donar publicitat a les activitats que es feien al poble. La informació que ens dóna aquesta breu nota per investigar la història del cinema a Alcanar és més minsa, encara, que la que se'ns donava pel cinematògraf de 1908-1909. Fins i tot, ens pot fer dubtar, tot i la clara aparició de la paraula "Teatro-Cine", que fossin sessions de cinema. El que podem deduir d'aquesta frase és que al Saló Instructiu d'Alcanar es van fer sessions de teatre i de cinema, tal volta els mateixos dies a la tarda i a la nit, o en dies alterns. No ho sabem del cert, com tampoc no sabem res del Saló Instructiu malgrat els nostres esforços per trobar-ne alguna referència. Se'ns fa difícil pensar que aquestes projeccions tinguessin res a veure amb les de 1908-1909, perquè semblen les projeccions contractades habitualment a un empresari itinerant durant les festes del poble. No creiem que siguin projeccions d'una programació habitual de cinema en aquest Saló. Per tant, tot i que no hem trobat cap altra referència posterior, creiem que és possible que aquest tipus de projeccions es repetissin amb posterioritat en altres festes destacades del poble.

12 Salvador Casañas i Pagès va ser bisbe d'Urgell des de 1879 fins al 1901, i per tant copríncep d'Andorra. També va ser senador al parlament espanyol. El 1901 va ser nomenat bisbe de Barcelona, on va morir el 27 d'octubre de 1908.

Fem ara un salt a la dècada següent. Malgrat que hem trobat més dades, els dubtes i les llacunes d'informació encara no desapareixen. La propera referència ens porta al 1925, deu anys després de la projecció al Saló Instructiu. La *Guía de la industria y el comercio cinematográfico en España e industrias relacionadas con el mismo* (1925: p. 79) esmenta un "Cine" a Alcanar propietat de Miguel Esteller. Tot sembla indicar que aquesta és la primera referència que es té del Cine Gloria. Creiem que aquest cinema possiblement no tenia més d'un o dos anys d'existència quan apareix esmentat a la guia. Una primera prova que avala aquesta hipòtesi la trobem en el diari barcelonès *La Vanguardia* del 10 de desembre de 1925. S'hi fa esment de l'última reunió de la Junta Directiva de l'"Asociación de Empresarios de Espectáculos de Cataluña", on s'aproven les altes dels nous socis. Entre diversos assumptes, es fa esment de l'alta de "don Miguel Estella, cine «Gloria», Alcanar". Això ens indicaria que feia poc que funcionava. No tenim la data exacta de la inauguració del Cine Gloria, però ha de ser entre el 1922 i el 1924. Com arribem a aquesa conclusió? En primer lloc, les dades de la guia cinematogràfica han de ser del 1924 perquè es publiquessin el 1925. En segon lloc, per un reportatge de Vicent Matamoros i Ramon Adell en la revista *Lo Rafal*, a l'hivern de 2008 (p. 14-15), sobre Joan Gisbert Sancho titulat "Viure darrera de la barra" (p. 14-15). L'article es un repàs de la vida d'aquest canareu que va néixer el 1919. En un fragment, s'hi diu el següent:

> D'allí es va traslladar al passatge Español. Quan va nàixer Joan, ja era allí. Tothom el coneixia como el "bar de Samuel" i tenia un pati, que després es va convertir en cine. […] Del passatge Español van passar on és ara el bar Caramelo. […] Hi van ser de 1922 a 1937.

Sembla ser que el 1913, l'Ajuntament d'Alcanar dóna permís a Joaquim R. de Suñer per fer obres en un terreny propietat seva prop de l'Ajuntament. L'acord és ratificat el 1917. Les obres no semblen que s'haguessin començat fins després de 1917[13], les qual van comportar la creació d'un nou carrer: el passatge Espanyol. Cap a la meitat d'aquest carrer, Joaquín R. de Suñer va construir un edifici amb pati interior que, el 1919, va ocupar el bar de Samuel Gisbert. Samuel i la seva família van abandonar el bar el 1922 per traslladar-se a un nou indret. És molt probable, tot i el que

13 Vegeu Joan Baptista Beltran: "Cine-Teatre Pedrell. Història del cinema sonor a Alcanar (I)" en la revista *Alcanar*, setembre-octubre 1995, p. 29.

diu Joan Baptista Beltran en un article publicat en la revista *Alcanar*[14], que el local fos llogat o comprat per Miguel Esteller, i que muntés el cinema a partir d'aquesta data, ja que, en totes les referències que tenim entre 1925 i 1927, ell surt com a propietari. A l'octubre de 1927 sembla ser que Miguel Esteller traspassa el cinema a Antonio Ulldemolins Beltran, "germà d'Alfredo Ulldemolins, el de la farmàcia", segons Josep Batista (setembre-octubre 1995: p. 29). A més, diu que "l'any 1933, el cine és adquirit per Joan Gisbert i Padró, i fou batejat amb el nom de CINE-TEATRE PEDRELL" (novembre 1995: p. 31). En canvi, segons la documentació de la contribució industrial, Miguel Esteller va mantenir la propietat del cinema fins al 1938, en què va passar a mans de Francisco Rivera Vilar. Llavors les tropes franquistes ja havien entrat a Alcanar i el cinema va ser donat a una altra persona. L'any següent (1939), però, ja figura com a propietari —en la documentació d'Hisenda— Joan Gisbert i Padró i el seu germà Miquel Gisbert i Padró, com a gerent. El canvi de propietaris va comportar el canvi de nom del cinema i el 1940 ja apareix com a Cinema Pedrell. Segons Joan Baptista Beltran (novembre 1995: p. 31), el nom és "en memòria de l'insigne musicòleg i compositor tortosí Felip Pedrell, de qui Joan Gisbert era el seu marmessor testamentari i amic".

Tornem ara una mica enrere, el Cine Gloria estava ubicat al passatge Espanyol, número 5. Al principi tenia una capacitat de 450 localitats, de les quals 350 eren cadires i 100 entrades generals. El 1927, el propietari Antoni Ulldemolins va reformar el local: en va ampliar la capacitat, va crear llotges, va renovar les butaques i va fer un escenari més gran. La capacitat, per les dades que es tenen de 1933, va passar a ser de 650 localitats: 500 butaques i 150 entrades generals. Aquesta capacitat sembla es va tornar a reduir després de la Guerra Civil a 456 localitats (406 entrades preferents i 50 de generals). La reforma de 1927 és probable que es fes per donar espectacles de teatre, tot i que pesem que els espectacles de varietats ja formaven part de les projeccions cinematogràfiques, perquè en algunes notes de premsa es parla de projeccions que tenen com a complement espectacles de varietats o actuacions musicals. Potser, també es van fer petites obres teatrals amb molt pocs actors i és possible que l'ampliació de l'escenari, l'any 1927, fos per encabir companyies més grans. Així doncs, el local no es dedicava únicament al cinema, i entre 1927 i 1928 hi ha diver-

14 Ibídem.

ses notes de premsa que indiquen que s'hi representaven obres de teatre. Era, a més, un local que apostava pels autor de la terra: a l'abril de 1927 es va estrenar una comèdia de José Rabasa, de Vinaròs; i el 5 de novembre de 1928, es va estrenar "Corazón de madre", de l'autor d'Alcanar Antoni Valls Giménez que, segons la crònica del diari *La Tarde*, del 8 de novembre, va ser un gran èxit. Era, per tant, un local d'espectacles multiusos, com els de la majoria de pobles de començaments de segle, on es combinaven cinema i teatre. El més curiós d'aquest cas és que aquesta combinació va portar a una crítica del cinema. En el diari tarragoní *La Tarde*, on A. Valls Giménez fa de corresponsal teatral d'Amposta, fa esment de la programació teatral del Teatro Cine Gloria amb un to crític. Per començar, el 8 de novembre de 1927, diu que "Alcanar tiene ya su teatro, un puesto predilecto donde se acentúa cada día la arraigada afición que este pueblo siente a Talia y a Euterpe, diosas de la declamación y de la música". És que abans no havia teatre a Alcanar? Un mes després (8 de desembre de 1927), ja és més crític amb el nivell de les obres que s'hi representaven i dóna la culpa al cinema. A finals d'any (30 de desembre de 1927) defensa el teatre amb les paraules següents: "Aducen algunos, que el cine, las revistas, las atracciones, los cafés concierto, y los bailes desviaron de la escena los mejores elementos, lo cual priva de haber buenos cómicos".

Però tornem al cinema, l'entrada costava entre 20 i 30 cèntims el 1926, i el nombre de sessions cinematogràfiques que hem pogut recollir de les declaracions a la Hisenda pública són molt variades, i van de les 10 declarades, el 1939, a les 150 fetes el 1932. Si prenem aquesta última xifra com a referència, podem dir que el cinema funcionava dos dies la setmana, probablement els caps de setmana. Dels títols dels films projectats, poc en podem comentar, ja que només hem trobat dues úniques referències: les projeccions dels films *Currito de la Cruz* (1925), de Fernando Delgado de Lara i Alejandro Pérez Lujin, el 24 de maig de 1928, i *Ben-Hur* (1925), de Fred Niblo, el desembre de 1928. Dos indubtables èxits cinematogràfics del moment que arriben al poble amb una mica de retard respecte de la seva estrena. En canvi, sí que ens agradaria fer esment de dos fets curiosos que hem trobat i que fan referència a la projecció de dos films de títol desconegut. El primer té una data clara, i és a finals de novembre de 1929. L'11 de novembre de 1929 el diari *La Tarde* comenta el següent:

> Ha sido proyectada en el teatro Cine Gloria, la interesante película patriótica que por orden del excelentísimo señor Gobernador de la provincia viene exhibiéndose por los pueblos de la comarca, a fin de dar a conocer la labor meritoria del Gobierno realizada en África.

Llàstima que la notícia no ens doni el títol del film, però sí que ens indica que la utilització del cinema i l'obligatorietat de projecció de determinats films amb finalitats propagandístiques van començar a Espanya molt abans que el NO-DO, amb l'anterior Dictadura, la de Primo de Rivera.

El segon té una data més imprecisa, i ens parla de la por als incendis, que, a la zona, té uns referents diferents dels pobles del Tarragonès. Es tracta de l'incendi del cinema La Luz de Vila-real (Castelló), el 1912. Joan Baptista Beltran explica, en el seu article a la revista *Alcanar*, la història del cinema Pedrell (novembre 1995: p. 31):

> Si d'algun fet singular del Cine Gloria cal fer esment, a cavall entre l'anècdota i la desgràcia, és l'esdevingut el dia en què era projectada la pel·lícula *El terremoto de San Francisco*. Per motius desconeguts una guspira saltà d'un endoll i a algú no se li va ocórrer rés mes que cridar "foc!!". La gent que estava capficada en la pel·lícula, no va espera ni un segon i atemorida i plena de pànic, va intentar sortir al carrer. Tots de cop… Escenes patètiques, gent saltant del "galliner" a baix, empentes… Malgrat tot, i afortunadament, no es produí cap desgràcia personal.

Desgraciadament, no hem trobat cap referència del títol del film esmentat, i en els dos més coneguts relacionats amb el tema no casen les dates possibles de l'incident, que seria abans de 1933. El primer és un film de 1906 titulat *El terremoto de San Francisco*, de 14 minuts de duració, que no té gaire sentit, ja que hauríem de pensar que es projectava molts anys després de la seva estrena. El segon títol és el famós film de W.S. van Dyke, de 1936, *San Francisco,* protagonitzat per Clark Gable que, indubtablement, no es va projectar abans del 1933. En no trobar cap referència del films, es fa difícil datar l'incident.

Deixem un moment la història del Cine Gloria i, abans de passar a la seva continuació, que va ser al cinema Pedrell, ens agradaria comentar un nou misteri que ens hem trobat en la documentació relacionada amb el cinema a Alcanar. En el llibre de registre d'altes de 1933, de la Delegació d'Hisenda de Tarragona[15], apareix una anotació d'un document presentat el 12 de gener de 1933 per Antonio Ulldemolins Beltrán, per 32 funcions de cinema fetes al local Español, que té com a domicili el carrer de Monturiol. Aquesta anotació fa referència a un cinema nou, desconegut

15 AHT. Fons de la Delegació d'Hisenda de Tarragona. Inventari dels registres i volums de la Delegació Provincial d'Hisenda, de la sèrie d'Impostos directes, de l'Impost sobre activitats i beneficis comercials i industrial, el Registre d'Altes de la Llicència Fiscal Quota Fixa. Registre topogràfic 1035 (1933).

i que no apareix en cap altre document ni llibre o article que hem consultat. Es fa molt difícil valorar aquesta única línia anotada en un llibre, i només tenim indicis que ens permeten fer una suposició sense cap prova concloent. Sabem, pels estatuts presentats al Govern Civil el 1930[16], que, al carrer de Monturiol, número 1, es va crear la Sociedad Cultural d'Alcanar. Aquesta societat tenia "por objeto hacer obra cultural y proporcionar recreos y entretenimientos decorosos a sus socios". No sabem si aquesta societat tenia un espai amb possibilitats de fer projeccions cinematogràfiques, o altres activitats teatrals o culturals al carrer de Monturiol, però, amb aquests indicis, podem pensar que la Sociedad Cultural va voler donar esbarjo i entreteniment als seus socis al seu local social i, per tant, va decidir programa una sèrie de sessions cinematogràfiques que va encarregar al propietari del Cine Gloria. Una idea perfectament possible encara que no hi hagi cap document que ho demostri. Però, també pot ser una errada d'anotació del funcionari d'Hisenda de la Delegació Provincial que confongués Gloria amb España, una errada difícil d'entendre en una sola anotació d'un document presentat a la Delegació d'Hisenda i emplenat pel mateix interessat, Antoni Ulldemolins Beltrán. També podria ser que el nom del carrer durant la República es canviés per Monturiol, en lloc de passatge Español. La manca de documentació anterior a la Guerra Civil a l'Arxiu Municipal d'Alcanar, destruïda durant la guerra, fa difícil contrastar la informació i investigar les diverses hipòtesis. En fi, un altre misteri més en aquesta història del cinema a Alcanar, al qual és difícil trobar una resposta clarament incontestable.

Tornant al Cine Gloria, segons la matrícula industrial, el 1939 canvia d'amos i de nom, i passa a anomenar-se Cine Teatre Pedrell. L'Isaac López (2015: p. 507-508) ja explica tota la nova etapa d'aquet cinema, i per això el que ens agradaria ara és comentar la història que narra Joan Baptista Beltran (novembre 1995: p. 31-32) sobre la primera projecció d'un film sonor en aquest cinema el 1939:

> Però tal vegada el fet més significatiu de la història del cinema a Alcanar ve determinat pel dia en què tot el poble assisteix a la primera sessió de cinema sonor.
>
> Efectivament, el dia 29 de setembre, festivitat de Sant Miquel, va tenir lloc el fet cinematogràfic més rellevant de la postguerra a Alcanar, la inauguració de l'equip tècnic de cinema sonor, al Cinema-Teatre Pedrell.

16 AHT. Fons Govern Civil de Tarragona. Registre d'Associacions, núm. 235, 1930-1931.

> L'esdeveniment cinematogràfic fou celebrat, durant els dies 29 i 30 de setembre i 1 d'octubre, amb la projecció de renombrades pel·lícules de l'època […]. Així mateix, foren confeccionats cartells i programes de mà que, a part de la publicitat de les pel·lícules incloïen els preceptius "Saludo a Franco" "¡Arriba España!" […].
>
> No cal dir que el poble d'Alcanar assistí per complert a aquestes projeccions."

Se'ns fa difícil pensar que la primera projecció de cinema sonor a Alcanar fos l'any 1939, nou anys després de l'arribada del cinema sonor a Espanya, i més quan hem vist, al Tarragonès, (Nogales i Suárez 2014) com tots els pobles de la comarca adapten els seus equip de projecció ràpidament al cinema sonor a la primera meitat de la dècada dels anys trenta, i que a la meitat de la dècada (1935) ja hi ha constància documental que es feia cinema sonor a Amposta, Sant Carles de la Ràpita, Santa Bàrbara, la Sénia i Ulldecona. Podem pensar que aquesta inauguració de l'equip tècnic era la d'una nova adquisició que renovava l'antic aparell de projeccions, i no pas el primer equip de cinema sonor del poble. Aquest esdeveniment, l'aprofita, publicitàriament, l'amo del local fent-hi esment en els programes publicitaris. Però, com que no hem trobat cap prova documental anterior sobre projeccions sonores a Alcanar que contradigui la afirmació de Joan Baptista Beltran, ens creurem la seva afirmació i pensarem, fins que no aparegui algun document nou, que és molt possible que el poble d'Alcanar arribés tan tard al cinema sonor i que és perdés tota una dècada de films d'estrena. Això només ens diria que un poble que rebia a començaments de segle el cinema com una eina de modernització i progrés en una data tan primerenca, com 1908, a finals del primer terç del segle xx anava perdent el tren de la modernitat i el 1939 tenia un dels cinemes en actiu més endarrerits de la comarca.

2. Amposta

Amposta és la capital de la comarca del Montsià, amb un terme municipal de 138 km^2. Situat a la part nord-est de la comarca, entre el riu Ebre i la costa. El nucli principal és a l'interior, a la vora del riu, i constitueix un pas important de comunicació del riu per carretera i tren. Aquesta part interior contrasta amb la part de la costa, situada dins del delta de l'Ebre. A més del poble d'Amposta, el terme municipal té quatre entitats més de població: Balada, Eucaliptus, Faveret i el Poblenou del Delta. Balada és, també, una entitat compartida amb el poble veí de Sant Jaume d'Enveja, amb el qual limita al nord. Al sud, per la costa, té el poble de Sant Carles de la Ràpita, mentre que a l'oest limita amb els termes municipals de Freginals i Masdenverge. Al nord, el riu Ebre fa de frontera amb la comarca del Baix Ebre. Situat, per tant, en una zona més aviat plana; només cap al sud, a l'interior trobem els primers estreps de la serra del Montsià. La seva situació fa que sigui el nus principal de comunicació per carretera de tota la comarca, en convertir-se en el punt de pas del riu Ebre de l'N-340 i l'autopista en el seu recorregut entre Barcelona i València. És també el punt de pas del riu per al tren entre Barcelona i València, i el punt on es bifurquen les carreteres de comunicació secundàries de la comarca en els seus tres eixos fonamentals: costa, primera plana interior fins a Ulldecona i segona plana interior fins a la Sénia.

Actualment, com a capital de comarca, és el poble amb més població del Montsià, amb 20.952 habitants, però, a començaments del segle XX, era el tercer en nombre d'habitants, per darrera d'Ulldecona i Alcanar. Als anys deu, té un espectacular creixement demogràfic i, pràcticament, en duplica la població. A partir de llavors, el seu creixement és sostingut i a la dècada dels anys quaranta, tot i estar en plena postguerra, fa un altre salt de població important i supera els 10.000 habitants l'any 1950. Tota la resta del segle XX, el municipi continuarà creixent, i arribarà a superar els 20.000 habitants el 2008.

Tot aquest creixement es fonamenta en la importància del cultiu de l'arròs al seu terme municipal. La situació de bona part del terme municipal al delta de l'Ebre i la construcció dels canals de rec de l'Ebre van fer d'aquesta una terra de cultius de regadiu de gran rendiment econòmic. El cultiu de l'arròs es va diversificar amb el dels cítrics i les hortalisses, tot arraconant els cultius tradicionals de la mediterrània (oliveres i ametllers). Abans d'aquesta diversificació i de la crisi del preu de l'arròs, la Cambra Arrossera del Montsià era una de les cooperatives més grans i importants d'Espanya. Per tant, fins fa poc tota la indústria i la vida del poble girava entorn de l'agricultura i, de mica en mica, es van desenvolupar altres indústries, com la del moble o el metall, i el sector serveis com a centre administratiu de la comarca, i el turisme a la zona del delta de l'Ebre. El creixement constant de la població també va donar certa importància al sector de la construcció.

Tot aquest creixement demogràfic i econòmic que es desenvoluparà al llarg del segle xx —al començament del segle, Amposta lluitava amb Alcanar i Ulldecona per ser el poble més important de la comarca—, farà que tingui una vida social, cultural i cinematogràfica molt destacada durant el primer terç del segle. En relació amb el cinema, ja les diverses *Guía de la industria y el comercio cinematográfico en España e industrias relacionadas con el mismo*, de 1925 a 1929, parlen de tres locals cinematogràfics: el Casino Ampostino (1925, 1927 i 1929), el Sindicato Agrícola (1925, 1927 i 1929) i el Nou Teatre Cinema (1929). Aquest locals, en el llibre de l'Isaac López *Historia de los cines tarraconenses* (2015: p. 492-507), no els trobem tots —almenys amb aquest noms— i, en canvi, n'apareixen d'altres, tant abans com després de la Guerra Civil: Cine Cal Bou (1910-1930), Sala Tívoli (1909-1917), Cine Casino Recreativo e Instructivo (1915-1965), Cine Lira Ampostina (1916-1970), Cine Olympia o Sindicato (1920-1989), Cine Oscar Palace (1950-1984), Cine Bahía (1950-1976), Casal de Acción Católica (1952-1963) i Amposta Onze Sales (2001). En total, l'Isaac López esmenta cinc locals d'abans de la Guerra Civil.

La veritat és que Amposta té dos excel·lents treballs, des d'aproximacions metodològiques diferents, que donen una molt bona visió del cinema en aquesta ciutat. Aquests treballs són la sèrie de set articles que Mario López va publicar el 2001 en la *Revista Amposta*, titulats "Les sales de cinema a Amposta" (núm. 625: p. 10; núm. 626: p. 12; núm. 627: p. 16; núm. 628: p. 14; núm. 629: p. 17; núm. 630: p. 17; núm. 631: p. 16), fets des d'una perspectiva oral, i el capítol que Montserrat Soriano-Montagut dedica als

"Locals amb finalitat lúdica", dins el seu llibre *El llarg camí cap a una ciutat moderna* (2006: p. 347-354), escrit des d'una perspectiva hemerogràfica. Curiosament, cap d'aquests autors dóna la data de la primera projecció de cinema que Manel Maigi, en el seu article "L'arribada del cinema a Tortosa 1897-1907. De les barraques itinerants als cinemes estables" (2008: p. 262), va trobar en el diari *El Faro,* d'Amposta, el 23 d'agost de 1906. El diari *El Liberal*, del 9 de setembre de 1906, ens proporciona més informació d'aquesta primera projecció documentada d'Amposta quan ens diu el següent:

> Las funciones de cinematógrafo en nuestro elegante y espacioso Tívoli, continúan viéndose á diario favorecidas por un numeroso público que no cesa de aplaudir a su simpático propietario el señor Campoamor por la variedad de las películas que se reproducen y el buen gusto y elegante chic que revisten todas las exhibiciones.

Aquest article ens parla del Teatre Tívoli. Ferran Bel, Eduard Blanquet, Àlex Farnós i Maite Subirats (2009: p. 91), en el seu treball sobre l'Amposta, de 1908, també parlen d'aquesta primera projecció cinematogràfica al Teatre Tívoli:

> El Teatre Tívoli, construït a la cantonada del carrer Major i de Sant Josep, amb una sala de funcions i un saló de cafè, va ser inaugurat per festes majors de 1906, mitjançant uns actes en els quals es van passar pel·lícules i es van representar obres de teatre. En aquest saló les sessions de cinema tenien lloc els dijous, els dissabtes i els diumenges, amb passis de pel·lícules amenitzades per música de piano en directe i per cartells i decorats elaborats pel pintor Amor."

Segons Mario López (2001, núm. 625: p. 18), el Teatre Tívoli "eren uns baixos que després van ser la fàbrica de sifons i llimonades de Sagristà". Durant la primera dècada del segle xx, i fins a mitjan anys deu, el Teatre Tívoli va ser un dels referents cinematogràfics importants de la ciutat. Per exemple, durant les festes majors, i en d'altres festes de la ciutat, van ser habituals les notícies, en els diaris, de sessions de cinema, en aquest local (*Diario de Tarragona*, de 21 d'agost de 1907, *Diario de Tortosa* del 17 d'agost de 1908 o *El liberal*, de 25 d'agost de 1908 i de l'11 d'agost de 1910). L'any 1908 els diaris ja parlen de sessions contínues de cinema al Teatre, com en aquesta notícia del diari *El Liberal*, del 6 d'octubre de 1908: "En breve abrirá sus puertas al público, la empresa del Teatro Tívoli de esta población; reanudándose las funciones cinematográficas". Notícies semblants les trobem el 1909 i 1910, i és que, al començament de cada

temporada, quan estava a punt d'obrir el Teatre, anunciaven l'inici de la temporada i donaven una breu llista dels espectacles que s'hi farien. Això també ho feien quan canviaven d'arrendatari, i, gràcies a la documentació de la Delegació Provincial d'Hisenda de Tarragona[17], hem pogut trobar dos d'aquests arrendataris: José Rebull Pastor i Jacinto Jornet Argentó. José Rebull va fer l'alta de la contribució industrial el 1910 i es va donar de baixa el 1911. José Rebull era veí i natural d'Amposta, on havia nascut el 1877. Vivia al carrer de San José, 32 bis, amb la seva dona Remedios Sanchís Carles i els seus fills Remedios, José, Blas i Vicente. Va morir entre el 1925 i 1930. Per la seva banda, en Jacinto Jornet Argentó es va donar d'alta el 1911, i sembla que va substituir José Rebull en el lloguer del Teatre per fer funcions de cinema. No sabem gaire més d'ell en relació amb les seves dades personals, però sí que va tenir problemes amb algun espectador del cinematògraf que va arribar als jutjats. Francisco Borrás, veí d'Amposta, va ser denunciat, el 1912, per Jacinto Jornet per injúries. Jacinto Jornet li demanava sis mesos de desterrament i multa de 125 pessetes. Segons explica el *Diario de Tarragona*, de 18 de juny de 1912, els fets van anar així:

> La noche del 28 de junio del año último, en ocasión en que el Borrás se hallaba en dicho cinematógrafo, infirió frases injuriosas a Jornet sin mediar palabras […].
>
> La defensa, […] alegó que entre el supuesto perjudicado y su representado existían resentimientos anteriores al día de autos, y aquella noche, con motivo de aplaudir a la sección de varietes se dirigió el Jornet al Borrás insultando á éste y que iba á cogerlo del brazo y echarlo á la calle y con este motivo se cruzaron algunas palabras sin que éstas fueran injuriosas por parte de su detenido.

Dos anys després, sembla que Jacinto Jornet Argentó va deixar el cinematògraf, ja que el 20 de maig de 1914 hi ha registrat un document de baixa a la Delegació Provincial d'Hisenda de Tarragona. Després d'això, deixem de trobar notícies o documents relacionats amb el cinema al Teatre Tívoli, i pensem que, el 1914, el cinematògraf va deixar de ser present al Teatre.

17 AHT. Fons de la Delegació d'Hisenda de Tarragona. Inventari dels registres i volums de la Delegació Provincial d'Hisenda, de la sèrie d'Impostos directes, de l'Impost sobre activitats i beneficis comercials i indústrials, el Registre d'Altes del a Llicència Fiscal Quota Fixa. Registres topogràfics 978 (1910), 981 (1911), 1053 (1911) i 1056 (1914).

Juntament amb el Teatre Tívoli, en aquestes primeres dècades del segle XX, hi va haver un altre local que no va tenir tant d'impacte o tanta transcendència al poble, segons es desprèn de la premsa local. Aquest local va ser el Diorama Ampostino al voltant del qual hi ha un petit misteri que no hem sabut resoldre. Mario López, en el primer dels articles que dedica als cinemes de la ciutat, en la *Revista Amposta* (2001, núm. 625: p. 18), parla de dos cinematògrafs al carrer de Tarragona. En relació al primer, diu el següent:

> La nostra informadora Teresa Torrent, va assistí a les sessions de cinema que s'oferien al carrer Tarragona núm. 4 [...] Com a pantalla s'emprava una paret emblanquinada i com a seients es van instal·lar uns banquets de fusta. L'entrada costava 30 cts. Sembla ser que va estar regentat per Enric Sabaté, i tenia per nom el d'una coneguda sala de Barcelona, encara que la informadora, ara mateix, no el recorda.

Quant al segon comenta: "Ens han parlat de la sala que va haver-hi al carrer de Tarragona, núm. 6, «Cal Bou», propietat de Josep Fornós. Sembla ser que tenia a veure amb la Confraria de Sant Lluís". Isaac López (2015: p. 492-493) barreja aquestes dues referències de Mario López en un sol local, el Cine Cal Bou, que ubica al carrer de Tarragona, números 4-6. Ni el cinematògraf d'Enric Sabaté ni el Cinema Cal Bou, de Josep Fornós, surten en els diaris de l'època. Si pensem que Mario López fa el seu relat basant-se en diverses entrevistes a persones del poble —com hem vist abans—, aquestes persones, en lloc de recordar el nom oficial del cinema, recorden la ubicació o el renom del propietari, i això ho repeteix Isaac López, ja que segueix el que va publicar Mario López. Llavors, aquest dos cinemes del carrer de Tarragona són un únic local? És, per tant, aquest el cinema Diorama Ampostino? Intentem respondre a aquests interrogants.

La primera notícia que hem trobat d'aquest cinematògraf és del diari *El Liberal*, del 19 de juny del 1910, i parla del Diorama Cine Ampostino com si ja portés temps fen sessions de cinema. A més, és un cinema que durant una temporada fa la competència al Teatre Tívoli, ja que, de vegades, apareixen esmentats els dos en la premsa, com quan es van organitzar unes sessions benèfiques, el 1912, a favor dels soldats espanyols que lluitaven a la Guerra del Marroc, que es van fer tant al Diorama Ampostino com al Teatre Tívoli (*Diaro de Tortosa*, de 23 de març de 1912). Segons la premsa, sabem que, a mitjan 1912, el Diorama ha de tancar durant un temps per fer millores en les seves condicions de seguretat. Les autoritats

havien fet una inspecció al local i havien obligat el seu amo, Pedro Valls Bagán, a tancar-lo. Pedro Valls va aprofitar les obres per augmentar "la capacidad para las localidades, tanto de preferencia como de las generales" i millorar la projecció "de las películas [...], presentándose el objetivo con tanta precisión, como en los mejores cines de capital" (*Diario de Tortosa*, de 21 d'octubre de 1912). Però després d'aquesta notícia pràcticament no torna a aparèixer. Entorn del 1913 sembla que desaparegui. No sabem què li va passar, però, amb tot el que hem trobat, pensem que el Diorama Ampostino estava ubicat al carrer de Tarragona, i Mario López parla dels inicis del local amb un primer amo, Enric Sabaté. Un local que es va reformar l'any 1912 per raons de seguretat, segons la notícia del diari, i que va ser el cinema d'en Josep Fornós, conegut com Cal Bou. El tema de la ubicació al número 4 o 6 be pot ser una errada de memòria, un canvi de numeració en el carrer o un canvi de local.

Si el Diorama Ampostino —que acabem de veure— presenta alguns interrogants, la història del Cine Moderno[18] —que tot just comentarem ara— és ben curiosa. L'1 de maig de 1915 es va anunciar, en les pàgines del diari *Eco de la Comarca*, la seva inauguració per al dia següent, el diumenge 2 de maig. El cinema es va instal·lar al passeig de l'Alcalde Palau (actual de la Ràpita) i el seu amo era Joaquin Serra. La crònica de la inauguració parla d'un local espaiós, però de construcció senzilla i pantalla petita, per acabar dient que tenia aire d'un "espectáculo de índole familiar" (*Eco de la Comarca*, de 9 de maig de 1915). Al "petril del puente del canal en el Paseo del Alcade Palau de esta ciudad, [va col·locar] una farola eléctrica anunciadora" del cinema (*Eco de la Comarca*, de 9 de maig de 1915) i, al juny, Joaquin Serra va canviar la pantalla per una de més gran, de 12 metres (Eco de la *Comarca*, de 20 de juny de 1915). Segons la premsa, el local estava ple de públic en totes les sessions, però, des de finals de 1915 no torna a aparèixer mai més en els diaris consultats, i és especialment significativa l'absència de notícies en el diari ampostí l'*Eco de la Comarca*. També desapareix dels programes de les Festes Majors de 1916 o 1917, quan, en el programa de 1915, sí que hi havia aparegut. Què va passar amb aquest cinema? Una tragèdia no sembla la hipòtesi més encertada, ja que un incendi o qualsevol tipus d'incident greu hauria sortit en els diaris. Una possible explicació raonable a aquest misteri podria estar en aquesta notícia del 16 de maig de 1915, del diari *Eco de la Comarca*:

18 Les poques referències a aquest cinema també les recull Montserrat Soriano-Montagut i Serra en el seu llibre *El llarg camí cap a una ciutat moderna* (2006: p. 347).

> Nuestro estimado amigo don Alfonso Soriano Montagut ha sido nombrado representante para esta Ciudad y su comarca del cinematógrafo Kok de salón y de enseñanza, nuevo sistema patentado por la casa Pathé Fréres.

Si tenim present que el Cinema Moderno projectava pel·lícules de la casa Pathé (*Eco de la Comarca*, de 18 de juliol de 1915) i que tant Alfonso Soriano com Joaquin Serra, l'amo del cinema, treballaven amb o per la mateixa empresa, ens preguntem si hi va haver alguna desavinença entre Alfonso Soriano i Joquin Serra. És possible que la casa Pathé deixés de subministrar pel·lícules al Cine Moderno? No és molt probable aquesta possibilitat, ja que podria haver continuat amb una altra casa distribuïdora. Tampoc no és probable que fos un cafè convertit en sala de cinema, perquè, normalment, s'acostumava a comentar aquest canvi o aquesta ampliació del negoci en la premsa, i no hi ha cap indici en la bibliografia que confirmi aquest fet. Era, per tant, el Cine Moderno una mena de sala de projeccions de propaganda de la casa Pathé per vendre projectors i pel·lícules? És, possiblement, l'explicació més raonable per entendre'n la desaparició. Una altra possibilitat seria que no s'obtinguessin els permisos corresponents, especialment els de seguretat, i el Cine Moderno fos clausurat o deixés de funcionar per decisió de l'amo. Però, en general, és molt difícil d'entendre aquest tancament si fem cas de les paraules publicades en l'*Eco de la Comarca*, l'1 de maig de 1915, abans de la seva inauguració:

> El Sr. Serra no ha perdonado gestos para montar un cine con los últimos adelantos, habiendo adquirido una máquina del sistema patentado Pathé Koch, que permite proyectar con la mayor perfección y fijeza las películas y sin ninguna de las oscilaciones que tienen las proyecciones con los otros sistemas. Las películas son absolutamente incombustibles.
>
> Estas circunstancias y las buenas condiciones que reúne el local, hace fundadamente creer que merecerá la aceptación del público el nuevo Cine.
>
> Felicitamos al Sr. Serra y le deseamos prosperidades en su nueva empresa.

Aquests primers cinemes d'Amposta que hem vist fins ara no arriben més enllà de mitjans dels anys deu. Cap al 1915, sembla que només hi havia un únic local cinematogràfic en funcionament a Amposta: el Casino Ampostino. El Casino Ampostino va ser un dels primers grans locals on es va fer cinema a Amposta. Del Casino Recreativo e Instructivo es diu el següent:

Fou fundat el 15 de maig de 1871, a iniciativa d'un grup d'ampostins que es reunien en un saló d'espectacles del carrer Cara-sol. La primera seu es va instal·lar al carrer Sant Joan i el primer president va ser Pablo Monner. El nombre de socis va augmentar ràpidament, per la qual cosa la seu es traslladà al carrer Major. Però la necessitat de disposar d'un local propi va provocar que, el 1908, el president Lluís Massot proposés la compra d'un solar propietat del marquès de Villamediana, situat entre els carrers Major i de Sant Josep[19].

Les obres del nou local van començar el 1912 i el 14 d'agost de 1915 s'inaugurava. Tot i que el nou local va suposar un gran impuls al cinema en aquesta entitat, les projeccions van començar abans, en els primers locals socials de l'entitat. Les primeres notícies relacionades amb el cinema al Casino Ampostino les trobem el 1909 i són ben curioses. La primera va aparèixer en *El liberal*, el 28 de març de 1909, i diu:

El último jueves, por la noche, debutó en el teatro del Casino Ampostino, el notabilísimo artista italiano Dr. Arthur, imitador de los célebres *Comediantes de Mephisto*.

Los diversos juegos de prestidigitación, experiencias trascendentales y Cinematógrafo de sombras animadas, que dicho artista presentó al público, fueron muy aplaudidos por su originalidad y limpieza en la ejecución; pasándose una agradable y divertida velada y quedando complacidísimos todos los que asistieron á ella.

Encara que estrictament parlant no sigui aquesta una sessió de cinema, sembla que van utilitzar un cinematògraf per projectar imatges i reforçar l'espectable. Però, si aquesta notícia és curiosa, la segona encara ho és més. El diari *El liberal*, el 31 d'octubre de 1909, fa una ressenya de la boda celebrada a Amposta entre l'industrial reusenc José Juncosa Clargas i Dolores López Pamies, germana del metge d'Amposta Vicente López Pamies. El convit es va fer al Casino Ampostino, i diu el diari:

las seis de la tarde… los invitados abandonaban la mesa para dirigirse al Cinematógrafo, en cuyo salón de espectáculos había dispuesto en obsequio de los mismos el señor López una sesión de Cine.

Més enllà d'aquestes notícies curioses, el Casino feia sessions regulars. L'any 1910 liquiden les sessions dels últims sis mesos a la Hisenda pública

19 Aquesta descripció del Casino Ampostino forma part de la fitxa dedicada a aquesta entitat en la web Oh! Amposta (<http://www.amposta.cat/ohamposta/fitxa.asp?id=16&t=3&i=ca>), que és una mena d'enciclopèdia del patrimoni de la ciutat d'Amposta.

de Tarragona. En aquesta primera etapa, el Casino va tenir la competència d'altres locals i el cinema no era pas la prioritat de l'entitat. La veritat és que les vicissituds del cinema al Casino, en aquests primers anys, van estar molt lligades amb els seus constants canvis de lloc. Ja, en el local definitiu, ens sobta que el cinema s'inaugurés abans que es fes la inauguració oficial de l'edifici. El cinema, al nou local del carrer Major, es va inaugurar el dijous 13 de maig de 1915 a la nit (*Eco de la Comarca* de 16 de maig de 1915) i s'hi van invitar les autoritats, segons explicaven els diaris. Amb aquest nou local, s'estabilitzen les sessions de cinema i es fan habituals durant les pròximes tres dècades. Montserrat Soriano-Montagut (2006: p. 348) descriu el local de la manera següent:

> La sala de projecció, annexa al local social, tenia una superfície de 750 m^2 i un aforament de platea de 280 butaques de fusta entre el centre i les llotges, a preferència de primer pis hi havia 119 localitats i a general del segon pis n'eren 150, aquests seients eren senzillament bancs de fusta. (…) les llotges tenien una petita barana de fusta. Els pilars que sostenien el primer i segon pis eren de ferro, hi havia finestres a nivell de platea a la façana que donava al canal de la Dreta de l'Ebre, que les nits d'estiu s'obrien per refrescar el local. A la boca de l'escenari hi havia una àmplia motllura policromada al seu voltant a l'igual que el sostre. Tot el terra era de fusta. Els llums de la sala recordaven als fanals de gas.

Com totes les associacions, el Casino organitzava moltes activitats i el seu teatre servia per a molts més actes a banda del cinema. Així, es feien balls, conferències, mítings, teatre, concerts, sarsueles… També era el lloc de recepció dels escoltes o col·legis que visitaven la ciutat. Però el que ens interessa aquí és el cinema. Mario López, en el seu treball de recuperació de la memòria dels cinemes d'Amposta, publicat en la *Revista Amposta* (2001, núm. 626: p. 12), recull algunes vivències interessants associades a aquest local, com que la gent dels pisos superiors deixaven "caure, potser amb intenció, crostes de cacaus, pinyons de lledó i altres coses menys nobles, per molestar als de platea". Hi ha altres anècdotes que apareixen en la premsa, com aquesta notícia publicada a l'*Eco de la Comarca*, del 23 de juliol del 1916:

> El miércoles por la noche […] en el teatro del Casino Ampostino […], algunos muchachos mal educados arrojaron piedras al tejado del Casino, habiendo penetrado alguna en la galería del público.
>
> Noticioso de esto el alcalde, se dispuso a practicar inmediata y personalmente averiguaciones para dar con los autores de tan vergonzoso hecho, las

cuales hábilmente secundadas por el alguacil Sr. García dieron por resultado la detención de diez muchachos que acabaron por confesar su culpa y fueron castigados con un día de trabajo en la carretera municipal del ligajo de Solé recogiendo y amontonando piedra para su machaqueo en número de 15 metros cúbicos.

També s'ha de destacar que el local va suspendre les funcions per un temps, a l'octubre de 1918, per ordre de la Junta Local de Sanitat a causa de la greu situació sanitària de la població com a conseqüència de la propagació de la grip espanyola (*Eco de la Comarca*, de 13 d'octubre de 1918). No obstant aquests fets negatius, també hi ha els actes benèfics, com la funció de cinema en benefici dels soldats fills d'Amposta que eren, el 1921, lluitant al Marroc. En aquest acte es van projectar documentals francesos i espanyols sobre el Marroc, i tres films de ficció (*Eco de la Comarca*, de 20 de novembre de 1921). O van tenir lloc iniciatives educatives, com la sessió que es va fer, al gener de 1923, per mostrar com els tractors milloren el cultiu de la terra (*Eco de la Comarca*, de 14 de gener de 1923).

Segons Mario López (*Revista Amposta*, 2001, núm. 626: p. 12), les pel·lícules s'acompanyaven de música de piano en viu que tocava "un tal Colau de Tortosa", o la professora Maria Lozano. Per entendre el film, algú llegia els intertítols "en veu alta per assabentar de l'argument als espectadors". Aquests films, al començament, eren de pocs minuts i sense argument. De mica en mica, la duració es va anar allargant i van aparèixer els films de ficció argumental. L'any 1915 es va publicar el primer títol d'un film projectat al Casino i, el 1916, se'n fa esment de la llargada. Aquest fet ens permet tenir una idea de la duració d'una sessió en aquell any, que era de prop de dues hores per a un film llarg i un de curt, o bé un film llarg, un migmetratge i dos de curts. Poc després que la premsa comencés a destacar la llargada dels films, als anys vint, va començar la moda dels films per episodis. Però, llavors, l'activitat cinematogràfica del Casino Ampostino va baixar a causa de la competència del Cine Doré. Conseqüentment, aquell es va dedicar més a les representacions teatrals, encara que les sessions de cinema es van continuar fent i, de vegades –molt de tant en tant– surtia una petita referència en els diaris. En tots aquests anys, la relació de títols obtinguts de la premsa és ben llarga (vegeu annex 4) en comparació amb la d'altres pobles. Només, quant al cinema el Casino Ampostino, hem trobat 23 títols i, d'aquests, n'hem de destacar *La mujer desnuda* (La donna nua, 1914), de Carmine Gallone, *Espartaco* (Spartaco, 1913), de Giovanni Enrico Vidali, *Madame Tallien y Robespierre* (Madame Tallien, 1916), de

Mario Caserini i Enrico Guazzoni, *Julio Cesar* (Cajus Julius Caesar, 1914), d'Enrico Guazzoni, *Judex* (1916), de Louis Feuillade, i *España en el Riff* (1920).

La història del cinema al Casino Ampostino perdurarà durant les dècades següents, però abans de continuar explicant-la, i també la dels altres cinemes d'Amposta, ens agradaria comentar ara diverses reflexions que durant la dècada dels anys deu van aparèixer en els diaris d'Amposta i que van sorgir, principalment, per la utilització del teatre del Casino Ampostino com a cinema, més que no pas com a local teatral. L'augment de les projeccions cinematogràfiques a Amposta van fer que certs sectors socials plantegessin algunes crítiques vers el cinema, les quals tenien dues línies bàsiques. Una era la que feia referència a la pèrdua de la qualitat de les obres teatrals que es representaven al poble. El cinema, com que era més barat de programar que el teatre, que tenia més costos, feia que la qualitat de la programació teatral decaigués i que, al cinema, cada cop se li dediqués més temps dins la programació dels teatres, o que societats com el Casino Ampostino apostessin més pel cinema perquè era més rendible (*Eco de la Comarca*, del 6 de setembre de 1916) que no pas el teatre. Una altra línia va ser la reclamació d'una censura cinematogràfica. Per fer aquesta reclamació, els articulistes remarcaven els perills morals del cinematògraf, com en aquest article de *El Eco de la Comarca* del 13 d'agost de 1916:

> Si el cinematógrafo obra esta perniciosa influencia en los adultos, fácilmente se comprenderá que lo será mucho más en determinados niños, pues en los normales no podrán menos ciertas películas de excitar morbosamente sus dormidas pasiones, y en los anormales han de contribuir poderosamente a que adquieran extraordinario desarrollo sus tachas de anormalidad.
>
> El cinematógrafo maravilla científica que había de ser importante vehículo de educación e instrucción, se ha convertido por el mal entendido interés de algunas casas editoras de películas en instrumento importante de la incultura y de la falta de moralidad que cada día va en aumento.

L'article acaba demanant la censura, especialment de "películas de escenas policíacas". Però no estaven en contra del cinematògraf, sinó que volien que fos una eina d'educació —segons el que ells entenien per educació moral—, i això es posa de manifest molt clarament en aquestes paraules publicades en *El Eco de la Comarca*, el 14 de gener de 1917, que formen part d'un article signat per J.P.B.:

> El cine, entendemos nosotros que debería utilizarse únicamente como medio para difundir la instrucción y la cultura, y hoy, sin embargo, solo en su mínima parte tiene esta aplicación, teniéndola, en cambio, extraordinaria para propagar la inmoralidad y aun para sugestionar a espíritus débiles con tendencias al vicio, para incitarles al mismo y aun al crimen.

Aquestes reflexions sobre el cinema posen de manifest que, a començament dels anys vint, el cinema ja forma part de l'entorn quotidià i cultural de la vida d'Amposta, i que per als sectors conservadors de la societat és un perill que s'ha de controlar. Finalment, aquests sectors van triomfar i la censura es va implantar en el cinema de tot l'Estat, especialment durant la Dictadura del general Primo de Rivera.

Tornant als locals cinematogràfics d'Amposta, si a començaments de la dècada dels anys vint el Casino Ampostino és l'únic local on es fa cinema que perviu de les dècades anteriors en la nova dècada, aviat s'hi afegiran d'altres de vida efímera i de llarg recorregut. El primer d'aquests nous locals va ser el Cine Doré, que tindrà una vida efímera però molt intensa, segons es desprèn de les pàgines del diari ampostí el *Eco de la Comarca*. El cinema es va inaugurar el dissabte 7 d'agost de 1920. La crònica del diari *Eco de la Comarca*, de 8 d'agost de 1920, diu:

> Este nuevo centro de recreo ocupa un espacioso local, sito en el barrio del Grau, carretera de Tortosa y calle Tarragona, dotado de las mejores condiciones para la comodidad y seguridad de los espectadores. La máquina cinematográfica está situada fuera del local; éste está bien aireado y cuenta con ventiladores para la temporada de verano y dispone de puertas de entrada en la carretera, por donde la tendrán los que ocupen asientos de preferencia, y en la calle de Tarragona para la general.

Tot i el que diu la crònica, no sembla que estigués tan ben preparat per a les calors de l'estiu, ja que, a l'agost de l'any següent (1921), va haver de suspendre les projeccions durant un mes a causa de la forta calor que feia dins del local.

Situat entre els actuals carrers de Navarra, de Grau i de Tarragona, el primer empresari va ser Antonio Pastor Almo, veí nascut a Amposta el 1898. Vivia al carrer de la Victòria amb la seva dona Joaquina Ripollés Aloy, que era també d'Amposta i quatre anys més jove que ell. El matrimoni sembla que va tenir una filla, Rosa Pastor Ripollés, nascuda el 1926, ja després de l'etapa d'empresari cinematogràfic del seu pare, perquè, al desembre de 1920, Antonio Pastor va deixar el cinema i es va dedicar a la

mecànica. Aquest canvi de l'empresari surt en el diari *Eco de la Comarca*, del 5 de desembrede 1920, i, a més, es diu que el nou empresari va ser Magin Torta Capará. El nou empresari va començar fent obres per millorar les condicions del local, encara que la notícia no especifica quines. Al setembre de 1921, tot just en el moment de la reobertura després del tancament a causa de les calors de l'estiu, es comunica, a traves de la premsa, un nou canvi d'empresari per al cinema, encara que en aquesta ocasió no es dóna el nom del nou gestor. Aquests canvis anuals ens poden portar a pensar que el negoci no era gaire rendible, i això potser explicaria que es tanqués tan aviat. Abans d'aquest fet, el diari *El Eco de la Comarca* va donar cada setmana la programació del cinema. En total, hem pogut reunir una llista de 151 títols dels projectats entre 1920 i 1923 (vegeu annex 4). En destaquen els films de Charlot, *Charlot no cree en el amor* o *Charlot portero,* i d'altres còmics de l'època com Polidor, Kri-Kri o Larry Semon; *Mefisto* (1917) de Joan M. Codina, *Los misterios de Barcelona* (1915) d'Albert Marró, *Christus* (1919) de Lorenz Bätz o *Vindicator* (1917) de Magin Murià. El que podem veure, repassant la llista de títols, és que la programació d'aquest cinema és un clar exemple de la moda dels serials o del film per episodis. Normalment, un o dos episodis del serial era el punt fort de la programació, que es complementava amb dos o tres films curts dramàtics i un o dos films curts còmics. De vegades havia algun noticiari, com l'Eclair francès, o documentals curts amb notícies o esdeveniments puntuals. Aquestes projeccions s'alternaven amb actuacions de varietats. I poc més hem pogut esbrinar d'aquest cinema, perquè, a l'abril de 1923, va deixar d'aparèixer en les pàgines de *El Eco de la comarca* i, el 1925, ja no surt en la *Guia de la industria y el comercio cinematográfico en España e industrias relacionadas con el mismo*, que es confeccionava sobre dades de l'any anterior (1924). Això només pot significar que, a finals de 1923, el cinema desapareix. No tenir la sèrie completa de la contribució industrial fa difícil precisar la data, però tot apunta el 1923 i sembla que per raons de poca rendibilitat econòmica del negoci.

Un any després de la inauguració del Cine Doré, el 1921, hi ha a Amposta una primera experiència de cinema d'estiu, que no té res a veure amb el tancament d'aquell local a l'estiu d'aquell any, ja que hi ha constància documental que les dues entitats fan sessions de cinema en les mateixes dates. Aquestes sessions, durant l'estiu de 1921, les van organitzar o acollir l'Amposta F.C., però les poques notícies que hem pogut obtenir fan que

aquesta experiència cinematogràfica estigui envoltada d'una boira de misteri i dubtes. El 31 de juliol de 1921 el diari *El Eco de la Comarca* publica la notícia següent:

> Para la recreativa que no sea football los señores empresarios independientes del Club, tienen a su cargo el local y si se ha podido dar cima a los trabajos preparatorios, hoy se inaugurará la sesión de Cine. Entre la "Empresa" y "Club", se proyecta establecer en el local, todas las comodidades apetecibles, para que sea sitio donde pueda sentirse la satisfacción de hallarse bien.

Això ens faria pensar en sessions de cinema, al local social, encarregades a alguna empresa, encara que no es diu a quina ni hem trobat cap referència sobre quina va ser. Però, la setmana següent (7 d'agost de 1921), el corresponsal (Goal Kik) del mateix diari publica la notícia següent:

> Ayer y hoy, en el campo del «Amposta F.C.» se proyectarán el 3º y 4º episodios del «Blanco trágico», por Eddie Polo, con otras películas de sensacional interés. La banda música "Lira Ampostina" amenizará el acto.

Aquí sembla que la sessió sigui a l'aire lliure, enmig del camp de futbol. L'última notícia sobre aquestes sessions és de la setmana següent i només parla que es faran partits de futbol i sessions extraordinàries de cinema per les festes. Amb aquestes escasses dades, sorgeixen molts dubtes: On es van fer aquestes sessions? Qui les va fer? Quin paper juga l'Amposta F.C. en aquestes projeccions? Van tenir continuïtat? Preguntes per a les quals no hem trobat resposta. El que sí que sabem, perquè tant Montserrat Soriano-Montagut (2006: p. 348) en el seu llibre sobre Amposta com Mario López en els seus articles en la *Revista Amposta* (2001, núm. 626: p. 12) així ho expliquen, és que aquesta experiència de cinema d'estiu va tenir continuïtat, als anys trenta, en un altre indret i amb una iniciativa diferent amb les projeccions de la plaça de l'Aube que va organitzar el Bar Nuri. Montserrat Soriano-Montagut diu que l'amo del bar, Fidel Font, va demanar, l'any 1936, permís a l'Ajuntament per "poder instal·lar davant del Bar Nuri un petit projector per fer sessions de cinema a l'aire lliure durant els mesos d'estiu, els dimarts, dimecres i divendres de cada setmana". L'Ajuntament li va aprovar la sol·licitud i el "projector es llogava a un senyor del Perelló i la persona que tirava les pel·lícules era Juanito Gilabert Fatarella, d'Amposta". Aquest relat difereix força del que Mario López dóna en la *Revista Amposta* i que va construir mitjançant els records de Fidel Font Queixalós. Ell amplia el període de les projeccions de 1932 a 1936, parla d'una capacitat de 100 persones que havien de pagar una consumició mí-

nima de 20 cèntims (un cafè o una gasosa), que "s'havien improvisat uns banquets de fusta, col·locats al davant de tot", que el projector estava dins del bar i que l'encarregat de la projecció era Joan Gilabert Simó. Més enllà dels detalls puntuals, i com que no hem trobat gaire informació de les projeccions, pensem que aquestes es van fer durant un període de temps que be poden ser els quatre anys de què parla Mario López, i que el propietari del Bar Nuri anava demanant, cada any, el permís a l'Ajuntament. Segurament la Guerra va interrompre aquestes projeccions i, després, va ser més difícil tornar-les a fer.

Una dècada abans que el Bar Nuri fes les seves projeccions d'estiu, una altra entitat emblemàtica de la cultura d'Amposta, la Lira Ampostina, va programa sessions de cinema al seu local social. La Lira Ampostina es va fundar el 1916 amb l'objectiu del "sostenimiento de la banda de música del mismo nombre y el fomento y progreso del arte musical"[20] a Amposta. La primera notícia de projeccions de cinema a la Lira és de 1922. *El Eco de la Comarca*, del 31 de desembre de 1922, va publicar la notícia següent:

> Las pasadas fiestas de Navidad transcurrieron en esta ciudad con bastante animación y sin incidentes desagradables.
>
> En el teatro del Casino Ampostino y Lira Ampostina se celebraron funciones de cine y varietés y de cine en el Salón Doré que se vieron concurridísimos.

Tot indica que aquestes projeccions van ser al Saló Matilde del carrer del Jardí, conegut com la Lira Vella, com diuen Isaac López (2015: p. 496) en el seu llibre i Mario López en la *Revista Amposta* (2001, núm. 630: p. 17). Aquest últim afegeix que l'"activitat que no es va continuar als nous locals construïts a la carretera de Santa Bàrbara, la primera pedra dels quals es posà el dia 17 d'agost de 1926". La Lira es va traslladar al nou local el 1927 i no hi ha cap més referència posterior a 1922 en els diaris de sessions de cinema a la Lira. És possible que les projeccions que hem comentat abans de 1922 es fessin durant un curt període de temps, perquè la Lira no surt com a local cinematogràfic en la *Guía de la industria y el comercio cinematográfico en España e industrias relacionadas* de 1925, ni en les altres de la resta de la dècada. És molt probable que s'aturessin les projeccions durant les obres i el canvi de local, però després hi van tornar. El

20 Article primer del Reglament de la Societat Musical la Lira Ampostina de 1916. V. AHT. Fons Govern Civil de Tarragona. Registre d'Associacions, núm. 1041, 1916-1942.

1931 hi ha una modificació del Reglament que parla de l'existència d'una secció recreativa que modifica els articles 2n i 3r del Reglament de 1916, i que posaria de manifest que es feien activitats de lleure per als socis. En realitat, segons diu Manuel Eixemeno (1992: p. 31) en el seu llibre sobre la història de la Lira Ampostina, des de 1930 hi ha cinema a la Lira al nou local. Concretament, diu que, el 1930:

> Es produeix un fet cultural de relleu tant per «La Lira Ampostina», com per a la Ciutat d'Amposta. Es lloga el saló de ball de la Societat a un tal Senyor Lluch, per fer-hi cinema. Uns mesos després l'arrendament del saló passa als Senyors Adolf Rollán i Duran i Jaume Arnal, els quals satisfan a la Societat la quantitat de 120 ptes. mensuals, tenint dret a fer sessions de cinema, sempre que «La Lira Ampostina» no faci ball.

A més, hi ha altres proves d'aquestes projeccions: l'aparició de la Lira en l'*Anuario cinematográfico español* de 1935; el nom d'Adolf Rollán com a empresari encarregat del cinema; les liquidacions a la Delegació d'Hisenda de Tarragona de 80 projeccions, el 1932, i de 12, el 1935, que va fer A. Rollán, o l'aparició de la Societat com a local de cinema en el full de locals destinats a espectacles públics, annex al document de la contribució industrial que va presentar l'Ajuntament d'Amposta, entre els anys 1933 i 1936 a la Delegació d'Hisenda de Tarragona. En aquest document es diu que el local estava situat a la carretera de Santa Bárbara i que tenia una capacitat de 374 localitats repartides entre 42 llotges, 132 butaques i 200 de general. Amb aquestes proves, és indubtable que la Lira Ampostina tenia llogat el seu saló de la carretera de Santa Bàrbara per fer cinema als anys trenta, sempre que la societat no organitzés cap ball o actuació pròpia.

Abans de continuar amb la història del cinema a Amposta als anys trenta, tornem una mica enrere, el 1928, per parlar del Sindicato Agrícola Católico. Segons explica Josep Ferran Bel en un article en *Recerca* (2005: núm. 9: p. 3003), no queda molt clar si el Sindicato s'havia constituït el 1916 o el 1919, el que sí que afirma amb seguretat és que l'any 1927 "hi havia 807 afiliats, que gaudirien d'unes espectaculars instal·lacions, amb un edifici cafè, una sala de cinema i un espai per a fer ball a l'aire lliure". El local estava situat en la confluència de l'actual carrer de Mallorca i l'avinguda de la Ràpita. Segons Montserrat Soriano-Montagut (2006: p. 350-352):

> Tenia una superfície de 1.050 m^2, era de forma rectangular, la teulada era d'uralita, no presentava cap estil definit ni cap decoració que destaqués de forma especial. L'aforament de la planta baixa era de 905 localitats, de butaques

> de fusta; hi havia 22 llotges on hi cabien 131 persones, al segon pis o general per seure hi havia bancs de fusta amb una cabuda per a 162 persones. El terra estava encimentat. L'escenari era molt espaiós. Si el nombre de butaques de la planta baixa resultava insuficient, a causa que l'espectacle que es presentava produïa una gran afluència d'espectadors, la gent es podia portar la cadira de casa seva i posar-la al passadís.

La mateixa Montserrat Soriano-Montagut explica que la primera pedra de l'edifici es va col·locar cap a finals de 1919 i la sala de teatre es va inaugurar durant las festes de Nadal del 1922.

L'única notícia que hem trobat en els diaris sobre cinema al Sindicat abans de la Guerra Civil apareix en *La Vanguardia*, de Barcelona, el 28 de març de 1928, i diu:

> Las sesiones de cine que el pasado domingo celebró la sociedad Sindicato Agrícola estuvieron muy concurridas, con motivo de proyectarse la preciosa película titulada «La rosa deshojada o Un Milagro de Santa Teresita».

La notícia, ja hem vist que es posterior a la referència a projeccions cinematogràfiques al Sindicato que fa Josep Ferran Bel en seu article, però és que encara podem anar més endarrere per situar l'inici del cinema al Sindicato. La primera referència al Sindicato com a cinema apareix en la *Guía de la industria y el comercio cinematográfico en España e industrias relacionadas* de 1925 i, per tant, ja devia estar funcionant com a cinema. Si la inauguració del Teatre es fa el 1922 —com diu Montserrat Soriano-Montagut—, podem pensar que des d'aquell any es va fer cinema al Sindicato de forma regular, segons ens consta en els diferents anuaris o en les guies cinematogràfiques i en els registres de contribució industrial que hem trobat. El 1926, en un d'aquests registres de la contribució industrial de la Delegació d'Hisenda, se'ns dóna el nom de Rafael Talarn Idiarte com l'empresari del cinema. Rafael Talarn era un veí d'Amposta, nascut a Tortosa el 1874, que vivia al passeig Palau (actual avinguda de la Ràpita) amb la seva dona Carmen Solé Forés, filla d'Amposta, i els seus fills Carmen, Teresa i Francisco. El 1933, en la documentació consultada, apareix Juan Benet Forés com a gerent del cinema, i figurarà com a tal fins al 1936. Per tant, als anys trenta, l'empresa Benet ja es va fer càrrec de la gestió del cinema. A més, en aquell any de 1933 és quan apareix, en la documentació oficial, per primera vegada el nom d'Olympia per nomenar el cinema. Així es va reflectir, també, en els anuaris d'aquesta dècada.

Una dècada, la dels anys trenta, marcada per dos esdeveniments fonamentals per a la història del cinema a Amposta i Espanya: l'aparició del cinema sonor i la Guerra Civil Espanyola. La primera projecció de cinema sonor a Amposta es fa al novembre de 1930 al Cine Olympia. L'*Heraldo de Tortosa* donava la notícia el dia 25 de novembre i explicava que "en el Olympia de Amposta se ha inaugurado el cine sonoro con la película «Cuatro de Infantería». En breve se proyectarán otros films sonoros, entre ellos «El desfile del amor»". Així, el primer film sonor d'Amposta és un d'alemany, de 1930, de Georg Wilhelm Pabst sobre la Primera Guerra Mundial, que tenia per títol original *Westfront 1918: Vier von der Infanterie*, i que protagonitzen Fritz Kampers, Gustav Diessl i Hans-Joachim Möbis. En canvi el segon, *El desfile del amor* (The love parade), era una comèdia americana de 1929 dirigida per Ernst Lubitsch i protagonitzada per Maurice Chevalier, Jeanette MacDonald i Lupino Lane. L'any 1935 tres locals ja tenen instal·lat un sistema de so. El Cine Olympia va instal·lar un sistema de so Orpheo Sincronic i els espectador pagaven entre 60 cèntims i una pesseta amb 25 cèntims per la localitat. El cinema de la Lira Ampostina va tenir un equip de so FEDES i els espectadors pagaven entre 50 cèntims i una pesseta amb 25 cèntims per l'entrada. Finalment, el Casino Ampostino va instal·lar un equip de so Erko que el feia servir en les sessions de cinema l'entrada de les quals costava al públic entre 40 i 80 cèntims. D'aquest últim, n'hem trobat dos títols de films sonors projectats el 1933: *Remordimientos* i *Mi pecado (Redimida)* (Letty Lynto, Estats Units, 1932), de Clarence Brown, amb Joan Crawford, Robert Montgomery i Nils Asther. Segons el diari *Pueblo* del 12 de maig de 1933, aquestes sessions es van fer en dissabte i diumenge, com suposem que era el costum als anys trenta.

Amb això ens situem el 1936. En aquest any funcionaven tres locals a Amposta i, al maig, el Bar Nuri va demanar permís a l'Ajuntament per fer les seves habituals sessions de cinema d'estiu. Els locals que feien cinema amb regularitat eren el Cine Olympia al, llavors, passeig Galán i García Hernández, gestionat per Joan Benet Forés; el Cine Teatro Casino Ampostino, al carrer Mayor, gestionat per Joan Reverte Sanz, i el Cine Lira Ampostina, a la carretera de Santa Bárbara, gestionat per Adolf Rollán Duran. Amb l'esclat de la Guerra Civil, la CNT els va confiscar tots, ja que les societats propietàries dels teatres són declarades il·legals. El Sindicat d'Oficis Varis va passar a gestionar els teatres, excepte el de la Lira Ampostina. Segons Manel Eiximeno (1992: p. 33-34) en la seva història de la Lira, els socis es van resistir a la confiscació, però, finalment, van saquejar el local, cosa que va comportar aturar-ne l'activitat. En canvi, el

Cine Teatre Casino Ampostino és rebatejat com a Cine Teatre Francisco Ascaso i l'Olympia manté el seu nom. Però aquest període tampoc no va durar gaire, perquè el 18 d'abril de 1938 les tropes franquistes entraven a la ciutat. Els dos locals van quedar malmessos a causa dels efectes de la guerra i van passar, llavors, a mans de Falange, que va rehabilitar el Teatre del Sindicat i el va utilitzar un temps per als seus actes polític. Ja des de 1939 va tornar a funcionar amb regularitat. A partir d'aquest any, les societats havien de començar el seu propi camí perquè el nou règim les reconegués i les autoritzés, i les empreses recuperessin els seus béns. El primer que va tornar ràpidament a la seva activitat va ser el Cine Olympia, tot i que el Sindicato Agrícola Católico va ser dissolt el 1945. El 1940 es fa càrrec del cinema la societat Cercós, Talarn i altre, que va donar la gestió, primer, a Felipe Sanz i, l'any següent, a Joan Benet Murall, començant aquí la nova etapa del Cine Olympia. La Societat del Casino Ampostino es dissol i el Cine Teatre Casino va ser donat en lloguer a Ramón Domènech Sabaté el 1940. L'última, la Lira Ampostina, després d'integrar-se a l'obra "Nacional de Educación y Descanso", es legalitza de nou i reprèn la seva activitat, excepte el cinema. Aquesta va ser l'única societat legalitzada de les tres i l'única que no va recuperar el cinema als anys quaranta, ja que fins al 1970 la Lira Ampostina no tornarà a fer cinema. El fet és que podia haver-ho fet el 1942, però, segons explica Manel Eiximeno (1992: p. 38):

> Un cop normalitzada la nostra situació legal, els antics arrendataris Senyors Rollán i Arnal, es posen en contacte amb la Junta Directiva, per tal de tornar a utilitzar el nostre local. La seva proposta és desestimada, ja que volen el saló els diumenges la tarda que és quan nosaltres l'utilitzem per fer ball. És el 18 de desembre de 1942.

En resum, tot i tenir una bibliografia més abundant que la resta de pobles, pel que fa a la història dels seus locals cinematogràfics, la història del cinema a Amposta també ha presentat les seves dificultats, especialment en les primeres dècades del segle xx. Problemes agreujats per la pèrdua de documentació que va sofrir el poble durant la Guerra Civil amb la crema del seu arxiu. Hem intentat reconstruir aquesta història i millorar-ne alguns aspectes mal explicats, encara que el tronc central dels anys vint i trenta ja estava molt ben treballat per aquells que ens han precedit. En aquest anys centrals, només hem fet petites aportacions per comprendre una història que, per moments, va ser tan complexa com la de les grans ciutats de Tarragona.

3. Freginals

Freginals és un poble de 17 km^2 situat a la plana de la Galera, entre la serra del Montsià i el nord de la serra Grossa. Constitueix un dels termes municipals més petits de la comarca, situat —més o menys— al centre. Limita, al nord amb Amposta i Masdenverge; al sud amb Ulldecona; a l'est amb Sant Carles de la Ràpita, i a l'oest amb Godall. És un poble petit i compacte que té un únic nucli de població que sempre ha estat el menys poblat de la comarca, fins i tot ara, amb 399 habitants. A començaments del segle xx tenia prop del doble de població, 758 habitants. La seva evolució demogràfica ha estat una constant davallada amb lleugeres i curtes pujades des d'inicis del segle xx fins ara. Només el 1910, 1950 i començaments del segle xxi, hi ha hagut lleugeres pujades de població.

Una evolució que s'explica perquè és un poble eminentment agrícola i està situat en un terreny molt trencat per barrancs entre les serres. L'agricultura és de secà, d'olivars i vinyes, i s'hi ha introduït poc el cultiu dels cítrics i el regadiu. A començaments dels segle xx, la ramaderia tenia certa importància, que ha anat perdent amb el temps, com va passar amb les indústries extractives de marbre a causa del tancament de les pedreres. Així que la poca indústria que s'ha desenvolupat gira entorn del sector alimentari connectat amb l'agricultura del territori.

Ens situem, per tant, a l'interior de la comarca en un poble tradicional i petit on la història del cinema està en consonància amb aquest retrat. Les diferents *Guía de la industria y el comercio cinematográfico en España e industrias relacionadas con el mismo* dels anys vint no donen cap referència d'activitat cinematogràfica en aquest petit poble del Montsià. D'altra banda, Isaac López, en el seu llibre *Historia de los cines tarraconenses* (2015: p. 510-511), només esmenta un cinema, el Faro, que diu que es va inaugurar el 1959 i va tancar el 1982. En comenta que va ser l'"Único cine que existió en este municipio del Montsià" i que "el empresario exhibidor que lo regentó fue Ramón Machi Solé, natural de Campredó". Deixarem

de banda aquí les diferències[21] que hem trobat entre la documentació que hem consultat i el que afirma Isaac López, ens centrarem en la història del cinema en aquest poble abans de la Guerra Civil.

El senyor Josep Roncero i Pallarés, alcalde i historiador local, d'acord amb la nostra demanda, va fer una investigació oral al poble sobre el cinema a Freginals abans de la Guerra Civil, i ens va escriure per correu electrònic per comentar-nos que, segons la seva investigació oral:

> En temps de la república hi havia sessions de cinema regularment totes les setmanes. Al principi, el Sr. Barrunya de Masdenverge era l'empresari encarregat tant a Masdenverge com a Freginals i la sala en què es projectava estava situada a l'actual carrer de la Verge de la Mercè nº 4. A la planta baixa estava la guixeta per a la venda de les entrades i al primer pis la sala de cinema. La casa, ara propietat del Sr. Sospedra, llavors era del Sr. Joaquim Espuny, conegut per Joaquim de Tela i també, i sobretot, per Joaquim del Cine, que ben aviat va substituir al Sr. Barrunya. Pel que es veu, a més de la sessió dominical, de tant en tant, també se'n feia entre setmana. Alguna vegada, però pel que es veu molt esporàdicament, també es va projectar alguna pel·lícula al local del ball del carrer Nou, nº5.
>
> Després de la guerra, la dècada dels quaranta i principis del cinquanta solia haver cine itinerant a càrrec d'un tal "Voy Volando", a la Plaça dels Arbres. I després del cine del Faro i el de l'església.

Aquest comentari parla de sessions de cinema regular durant alguns anys, els caps de setmana i, de vegades, entre setmana, i amb venda d'entrades. Amb tota seguretat, eren unes sessions ben conegudes per l'Ajuntament i les autoritats del poble que no en van donar part a les autoritats provincials i, per tant, es van fer amb el consentiment de les autoritats municipals. Per les característiques descrites, no eren pas sessions de cinema itinerant.

21 En els expedients de la matrícula industrial guardats a l'AHT (Fons Inventari dels expedients de la Delegació Provincial d'Hisenda de Tarragona. Tributs. Matrícula industrial. Topogràfic 2380. 1936-1968), el Cine el Faro apareix per primera vegada el 1954 i era propietat de la vídua de José Miralles Forcadell. El cinema el gestionava José Estrada. Aquesta etapa del cinema Faro va terminar el 1957 i durant uns anys va deixar d'aparèixer en les llistes de la contribució industrial, fins al 1964, ara ja gestionat per Joan Machi Solé.

A banda d'aquest ball de noms i de dates, molta gent del poble de més de quaranta anys recorda, perfectament, que hi va haver dues sales després de la Guerra Civil: el Cine el Faro i la Sala Parroquial, fet que es pot corroborar en l'entrevista conservada al Museu de les Terres de l'Ebre, que va fer Josep Serra, al juny del 2015, a Josep Roncero Pallarés, dins del projecte "Qui són, qui som? Freginals en blanc i negre".

Unes dades francament fantàstiques i molt interessants, però de les quals no hi ha cap constància documental escrita en cap registre, i això n'impossibilita una datació exacta. En els documents de la contribució industrial que hi ha a l'Arxiu Històric de Tarragona de 1926, 1933-1936 i 1938-1940, el secretari de l'Ajuntament de Freginal sempre posava que no hi havia cap local dedicat a espectacles públics. Ni tampoc no hem trobat res a l'Arxiu Municipal, on vam consultar la contribució industrial i la correspondència d'entrada i sortida dels anys trenta. Precisament en la correspondència d'entrada hi ha dues cartes molt interessants en aquest sentit. Una està datada el 10 de gener de 1935, i la va enviar la Inspecció d'Hisenda de Tarragona a l'alcalde de Freginals. Hi deia que, en una inspecció feta al poble, s'havia detectat un cafè al carrer de Sant Antoni, propietat de José Miralles Forcadell, que no figurava a la llista de la contribució industrial, i que havien de corregir el problema. Aquesta carta ens indica que, cap a finals de 1934, hi va haver una inspecció de la Hisenda pública al poble de Freginals i sembla que, en aquesta inspecció, no van detectar cap cinema en funcionament. Un mes més tard, el 18 de febrer de 1935, arriba a l'Ajuntament una carta de la Delegació d'Indústria de la Generalitat de Catalunya sobre inspecció de sales d'espectacles. En aquest escrit no s'anomenen cap teatre o cinema, només hi consten dues sales de ball de Francesc Acensi i de Josep Pie.

Com veurem més endavan, en el cas del poble de la Galera, no serà aquesta la primera vegada que ens trobarem, en el Montsià, amb ocultació de projeccions cinematogràfiques a les autoritats del Govern Civil i de la Hisenda pública, tot i que les lleis en feien obligatòria l'autorització per raons de seguretat i d'impostos.

L'única projecció a Freginals de la hem trobat constància escrita és la del 1934. En un article en *La Vanguardia*, del 5 d'octubre de 1934, es diu:

> Linterna mágica
> Proyecciones Educativas
> El comité de Cinema de la Generalitat de Cataluña, de acuerdo con la Comisión de Educación general, ha organizado para la semana próxima, del 7 al 14 de octubre corriente, una serie de proyecciones escolares educativas por tierras del Ebro.
> En el itinerario de esta jira de difusión cultural por medio del cinema, figuran las localidades siguientes:
> Tortosa, Cherta, Pauls, Godall, Tivenys, Freginals, Mas de Barberans, Alfara y Regués.

> De regreso, el servicio de proyección ambulante del Comité de Cinema dedicará una sesión especial a la Escuela de Trabajo de Valls.
>
> Las proyecciones serán completadas con breves conferencias del doctor M.S. Cunillera y de don J. Carner Ribalta, asesor técnico del Comité.

El Comitè va enviar una carta a tots els ajuntaments on volia fer les projeccions amb una setmana d'anticipació. A Freginals conserven aquesta carta. El dia 3 d'octubre de 1934, el Comitè deia a l'Ajuntament el següent:

> Em plau comunicar-vos que d'acord amb el diputat pel vostre districte, Dr. Miquel S. Cunillera, el Comitè de Cinema de la Generalitat, ha organitzat una sèrie de projeccions cinematogràfiques per terres de l'Ebre en l'itinerari de la qual figura la vostra localitat.
>
> Us agrairia, doncs, que volguéssiu anotar la data del calendari adjunt i volguéssiu donar les ordres oportunes perquè puguem disposar d'un local adequat, amb corrent elèctrica, en el qual puguem instal·lar la nostra màquina de projecció sonora.

La carta està signada per Josep Carner Ribalta[22] i s'acompanya del calendari de les projeccions. A Freginals es van fer el dimecres 10 d'octubre a la nit. Els organitzadors venien de Tivenys, on havien estat a la tarda, i al dia següent marxaven cap a Mas de Barberans. Aquesta projecció, segons el que es demanava en la carta, i pels comentaris del senyor Roncero, creiem que el més probable és que es fessin al carrer Nou, número 5, a la sala de ball. Precisament, molt a prop d'aquest local, al carrer Nou, número 32, al primer pis, tenia el seu domicili la Societat Juventud Republicana Catalanista, constituïda oficialment el 1932. És l'abril de 1932 quan presenten al Govern Civil[23] els seus estatut, on afirmen el següent:

> Art. 1º.= Bajo la denominación de "Juventud Republicana Catalanista" se funda en Freginals, una Sociedad con fines culturales y recreativos, domiciliada en la calle Nueva, nº 32 piso 1º, propiedad de D. José J. Pie Fabra.

En realitat, la sala de ball era coneguda al poble com la de les esquerres. Per tant, la vinculació de la sala amb la societat la Juventud Republicana

22 Josep Carner Ribalta (1898-1988) és un dels grans escriptors de Catalunya i en llengua catalana. A més, va ser un destacat polític catalanista que va viure els fets més rellevants del moviment catalanista del segle xx, i va arribar a ser cap de premsa del Parlament de Catalunya i membre del Comitè Cinematogràfic de la Generalitat de Catalunya. Empresonat, juntament amb el president Companys, pels fets d'octubre de 1934, es va haver d'exiliar després de la derrota dels republicans en la Guerra Civil i va morir als Estats Units.

23 AHT. Fons Govern Civil de Tarragona. Registre d'Associacions, núm. 157, 1932.

Catalanista sembla molt probable i que es fes aquesta activitat, promoguda per la Generalitat republicana, en un local d'una associació catalanista i republicana també és molt més que probable. Però, per desgràcia, no hi ha cap prova concloent d'aquesta vinculació. En fi, la projecció de la Generalitat del 10 d'octubre de 1934 no va ser la primera al poble, segons la informació que ha aportat el senyor Roncero, però, pel que sabem, sí que pot ser la primera del cinema sonor a Freginals. A més, amb tota la informació que hem comentat, podem dir que les primeres projeccions de cinema a Freginals, les del senyor Barrunya, es van fer entre 1930 i 1933, i no es van allargar més enllà de 1934. Hem de creure que les inspeccions de finals de 1934 de la Delegació d'Indústria de la Generalitat i d'Hisenda de l'Estat les va fer un funcionari que va anar al poble i que no hi va trobar cap establiment dedicat al cinema en aquelles dates. Si l'hagués trobat durant la inspecció, l'hauria sancionat. Llavors, podem pensar que aquestes sessions es van deixar de fer per raons tecnològiques de manca d'adaptació al cinema sonor, o per motius que desconeixem. En resum, el que hem trobat és un gran misteri i un esquema de funcionament del cinema amb ocultació de dades als poders i a la Hisenda pública, que era més habitual del que pensàvem.

4. La Galera

La Galera està situat molt a prop de Freginals, una mica més al nord i a l'oest. Limita amb els municipis de Santa Bàrbara i Masdenverge al nord, Godall a l'est, Mas de Barberans a l'oest i Ulldecona al sud. El seu terme municipal té uns 27 km^2 i està situat al pla de la Galera. És, per tant, un terme municipal pla i on només hi ha un nucli de població, en el qual es concentren els actuals 770 habitants. Actualment, és un dels quatre pobles de la comarca amb menys de 1.000 habitants. Un poble que s'ha anat despoblant al llarg del segle xx, que va perdre els 1.000 habitants als anys seixanta i que, a començaments del segle xx, tenia 1.462 habitants. Tot i aquesta xifra de prop de 1.500 habitants de començaments del segle xx, sempre ha estat un dels tres o quatre pobles menys poblats de la comarca que, a partir de la dècada dels anys deu, va anat perdent progressivament població.

La Galera ha estat sempre un poble agrícola, amb l'agricultura de secà com a principal activitat econòmica. Una agricultura amb cultius tradicionals de la mediterrània, on l'olivera és l'arbre principal i l'oli és el producte més important. La vinya, l'ametller i el garrofer completen els cultius essencials del poble, però aquests últims han anant perden pes al llarg del segle xx fins a desaparèixer en alguns casos. La construcció del canal de Xerta va fer augmentar els cultius de regadius durant el segle xx. L'altra activitat destacada ha estat la ramaderia amb l'aviram, el porcí i la cria de conills. Amb aquesta base, la indústria que s'ha desenvolupat al poble ha estat essencialment relacionada amb l'agricultura i la ramaderia. Fora d'aquesta, només va destacar l'elaboració de terrissa, que va ser un sector important a començaments del segle xx, però ara és més aviat testimonial i s'utilitza com a reclam turístic del poble.

La Galera, com Freginals, és, a començaments del segle xx, un poble petit, agrícola i ramader, amb certa importància de la indústria terrissaire, que no era cap pol d'atracció per a la indústria cinematogràfica incipient que es desenvolupava en el primer terç del segle xx a Catalunya. Amb aquest panorama, a la Galera ens hem trobat amb unes dades de parti-

da que presenten unes discordances que no arribem a entendre. El llibre sobre els cinemes a la província de Tarragona d'Isaac López (2015) no esmenta, en cap moment, que a la Galera hi hagi cap local cinematogràfic, tot i que les guies i els anuaris cinematogràfics de 1929, 1955 i 1963 fan referència a un cinema. Els anuaris de després de la Guerra Civil esmenten el Cine Doré —més conegut al poble com a Cine Sindicat[24]— de Manuel Alemany Granadell, un fet que la contribució industrial d'aquells anys confirma. En canvi, la guia cinematogràfica de 1929 només diu que hi ha un cinematògraf d'una empresa, sense més dades. No entenem, per tant, que no aparegui cap cinema en el llibre d'Isaac López. Però aquí nomes ens concentrarem en el que fa referència al cinema, en aquest poble, abans de la Guerra Civil.

Abans d'esbrinar més coses sobre aquest cinema de 1929, ens hem de remuntar primer a 1916. El 18 d'agost de 1916 el *Diario de Tortosa* publica un article titulat "Desde la Galera", signat el 16 d'agost pel corresponsal del diari en aquest poble. L'article és una crònica de la Festa Major de la vila d'aquell any durant els dies 10 i 11 d'agost. En aquesta crònica, hi ha una petita referència a projeccions cinematogràfiques que es descriuen de la manera següent:

> También se inauguró [el primer día] el Salón de cine y varietés, del que es propietario D. Mario Arnau, abogado y secretario del Ayuntamiento, en el que se exhibieron bonitas cintas cinematográficas y debutó una buena atracción, con cuyo motivo le damos la enhorabuena por el buen gusto y acierto que ha tenido.

Curiosament, uns dies més tard, el 29 d'agost, en el mateix *Diario de Tortosa*, el Del Manso signava un altre article que matisava certs aspectes de la crònica de les Festes que s'havia publicat el dia 18 d'agost, on, en relació amb el cinema, deia: "Durante la fiesta no actuó más que una modesta sala de cine sin ningún varieté". Aquesta última descripció sembla més la d'un cinema itinerant contractat per l'Ajuntament per a unes sessions durant les Festes. Tot i aquesta última descripció, el que nosaltres podem dir és que sembla que aquestes projeccions de 1916 van ser les primeres sessions de cinema al poble, o, almenys, les primeres de les quals es té constàn-

24 En una entrevista conservada al Museu de les Terres de l'Ebre a gent de la Galera del 2015 sobre el cinema, Josep Tomàs diu que "Tothom coneix el local amb el nom del Sindicat, però el Gaburret l'anomenava Cine Doré".

cia documental. Desgraciadament, el 1916 no era encara obligatori que els ajuntaments presentessin el full de relació d'espectacles públics juntament amb la llista de la contribució industrial. Per aquest motiu, no hi ha cap constància d'aquestes projeccions en aquestes llistes. Però tampoc no hi ha cap constància en el registre d'altes i baixes d'espectacles públics del Govern Civil de Tarragona, on sí que era obligatori demanar permís per fer qualsevol projecció o activitat teatral. No sabem si van durar gaire les sessions de cinema o si la seva interrupció és deguda a la manca d'aquest permís. El que sí que sabem és que no va ser el primer cas d'ocultació de sessions de cinema, o d'espectacles públics, a les autoritats en aquest poble. Aquestes primeres sessions de 1916, però, semblen tenir l'aprovació de l'Ajuntament. En canvi, les que veurem més endavant no.

D'altra banda, Joan Ramón Ferrero (1998: p. 160) descriu els inicis del cinema a la Galera de la següent manera:

> Quan encara no hi havia llum al poble. Vicent Ferré Fibla, va promoure sessions de cinema al poble. A la seva fàbrica, passat el pont, hi havia un generador o turbina de corrent i, des d'allà, es portava el corrent elèctric, amb fils, pel carrer de La Sorteta, a la casa, després, d'Eduardo Garcia, on hi havia una gran entrada amb gran capacitat per acollir la gent. Després, el cinema, es va fer també al Centro i al Sindicat.

El llibre de Joan Ramón Ferrero és una successió de fets, noms i entitats de forma cronològica, tot i que moltes vegades fa petites introduccions històriques a aquests fets de dècades anteriors. En aquest cas, el fragment que hem citat sobre el cinema no té cap data concreta. La resta del text ens fa pensar que aquest comentari fa referencia a projeccions d'entre 1927 i 1929; però també podem pensar que no estigui parlant de les projeccions de 1916, encara que els noms de les persones que les van promoure no coincideixen. El *Diari de Tortosa*, de 1916, parla de Mariano Arnau, i Joan Ramón Ferrero, en el seu llibre, ho fa de Vicent Ferré Fibla. Creiem que les projeccions de Vicent Ferré Fibla, esmentades per Joan Ramón Ferrero, són unes altres i no tenen res a veure amb les de 1916, sinó amb unes projeccions de la dècada dels anys vint. En aquesta dècada, ens trobem amb una sèrie de referències documentals diverses. Tanmateix, en els fulls de la contribució industrial de les dècades dels anys vint i trenta, el secretari de l'Ajuntament de la Galera sempre va anotar "Ninguno", per referir que no havia cap lloc al poble dedicat a espectacles públics. No hi ha cap anotació sobre un local destinat a espectacles públics en la contribució industri-

al fins al 1955. Sembla com si les projeccions de 1916 haguessin servit d'exemple per a les dels anys vint en la forma d'actuar dels seus promotors en relació amb les autoritats públiques.

El llibre de registre de la correspondència de sortida de l'Arxiu Municipal de la Galera ens dóna una primera prova que l'anotació de la contribució industrial no és veritat. Hi apareix, el 1928, l'anotació següent: "Comunicándole suspender espectáculos cine si esta Sociedad no se prevé de aparato extintor de incendios". Aquesta anotació és d'un ofici dirigit al president de la societat Centro Obrero de Unión Patriótica, amb data de 19 de juliol de 1928. Al dia següent, l'Ajuntament envia un ofici al governador civil, on li diu que "Alcaldía comunica a la Sociedad Centro Obrero de Unión Patriótica que se suspenderá la primera proyección de películas si no se dotan de aparato previsor de incendios". Un any després, el 1929, la *Guía de la industria y el comercio cinematográfico en España e industrias relacionadas con el mismo* parla d'un cinematògraf d'una empresa que està funcionant a la Galera. El 1930, l'Ajuntament de la Galera dirigeix un nou ofici al governador civil, el 3 de novembre, segons consta en el llibre de registre de la correspondència de sortida, on li comunica que "el establecimiento de la calle Mayor, nº 16, y en su sala de espectáculos, el día 1º del presente mes se dio una función de cine, sin la correspondiente autorització de las autoridades". No sabem què va passar amb el tema de l'extintor el 1928, però, per l'anotació de 1930, indubtablement es van fer sessions de cinema al teatre del Centro Obrero de Unión Patriótica, més conegut com a Centro. Segons Joan Ramón Ferrero (1998: p. 160), aquestes sessions són posteriors a les de Vicent Ferré Fibla i, a més, afirma que també va haver cinema al Sindicat Agrícola. No obstant això, no hem trobat cap document o diari que parli d'aquestes projeccions abans de la Guerra Civil. El que sí que hem pogut esbrinar és que al carrer de Tarragona, entre 1928 i 1940, hi havia un cafè a nom de la Cooperativa del Sindicat de Sant Isidre. En aquesta mateixa adreça, el 1954, va començar a funcionar al poble el Cine Doré –que ja hem dit abans que se'l coneixia com a Cine Sindicat– al mateix lloc on era el Café del Sindicat abans de la Guerra Civil. No eren les projeccions a les quals es refereix Joan Ramón Ferrero, al Sindicat, de després de la Guerra Civil? No ho sabem del cert, però d'altres fonts ens indiquen que sí. En un estudi amb fonts orals del cinema a la Galera fet pel Museu de les Terres de l'Ebre el 2015, Vicent Ventura afirma que "el cine al Sindicat va començar després de la Guerra". Però aquest mateix estudi fet amb un grup de veïns de la Galera no fa més

que augmentar les dificultats per aclarir la complexa història del cinema en aquest poble. El mateix Vicent Ventura resumeix en les frases següents la història del cinema al seu poble:

> Aquí es va fer cine a la plaça i al Sindicat. I abans, als anys 20 també en van fer al Centre Republicà, que es deia Unió Patriòtica i estava situat al carrer Major. Allí era cinema mut.
>
> I d'abans, he sentit dir que també van fer cine en un local d'Eduardo Garcia al carrer Tarragona, però jo no ho recordo. El que sí que recordo és que de cine també en van fer en un local que hi havia al carrer Major i que es deia Lo local […].
>
> Durant la Guerra Civil, quan van entrar los nacionals durant una temporada no hi va haver llum a la Galera. I al local d'Eduardo García, la llum la portaven d'uns transformadors de la fàbrica de sabó.

Aquest record barreja cinemes d'abans i de després de la Guerra Civil, esmenta llocs nous i ubicacions que coincideixen amb noms diferents, cosa que encara fa més confusa tota la història del cinema a la Galera. El que pensem és que, entre 1927 i 1929, Vicent Ferré Fibla va fer una sèrie de projeccions —tal com explica Joan Ramón Ferrero—; que aquestes sessions van sortir en la *Guía cinematográfica* com a fetes per a una empresa; que, després —entre 1928 i 1931—, la societat Centro Obrero de Unión Patriótica va fer sessions de cinema al seu teatre, i que les sessions del Sindicat comentades són de després de la Guerra Civil, ja amb el nom oficial de Cine Doré. Totes aquestes sessions de cinema d'abans de la Guerra Civil es feien sense demanar permís ni pagar els impostos corresponents a les autoritats pertinents, i això era un costum molt estès al poble. Aquest fet el deduïm perquè, el 1923, l'Ajuntament va sancionar el Centro Obrero Republicano per no haver demanats els permisos corresponents per organitzar uns balls públics al seu local social (conegut com el "Centro"). Tot i la sanció de l'Ajuntament i l'advertiment que no fessin més balls, el cas va arribar al Govern Civil perquè la Societat[25] va incomplir sistemàticament l'ordre.

Per cert, s'ha de fer un petit repàs a la història de la societat Centro Obrero de Unión Patriótica per entendre els canvis de noms i la intervenció activa de l'Ajuntament i del Govern Civil en el seu funcionament i les seves activitats cinematogràfiques. El 1913 es va constituir a la Galera una Societat Obrera Republicana, que va deixar de funcionar el 1915. El 9

25 AHT. Fons Govern Civil de Tarragona. Registre d'Associacions, núm. 784, 1918-1925.

d'agost de 1918 va tornar a funcionar una Agrupación Republicana Obrera e Instructiva, que volia ser la continuació de la de 1913. El 17 d'agost, la Societat comunica a l'alcaldia un canvi de domicili del cafè del carrer Major, número 44, al local del carrer Major, número 14. Assabentats, llavors, l'Ajuntament i el Govern Civil del funcionament de la Societat van avisar el president i els socis que aquesta funcionava de manera il·legal perquè no havia fet els tràmits correctament al Govern Civil. Al setembre, els membres de la Societat comencen els tràmits oficials per constituir-se, i celebren una nova reunió de constitució i presenten la documentació al Govern Civil el 14 de setembre. Finalment, s'aproven els estatuts, que tenen data del mateix 14 de setembre de 1918. En aquests estatuts, els primers articles diuen que són una societat política de caire republicà i que, a més de difondre les idees republicanes, proporcionaran esbarjo als seus socis mitjançant "la lectura, conversación, exposición al Gobierno y las autoridades, conferencias, reuniones, mitines, enseñanza y educación, el Teatro, la comunicación con las asociaciones similares, etc. etc."[26] Tot va anar bé fins al 1923. Primer, la Societat va ser denunciada pels balls il·legals que feia i, després, es va produir una forta lluita interna que, finalment, va acabar amb aquesta. Al gener de 1923 es va nomenar un nou president, però l'anterior es va resistir a donar el relleu al nou. Els fets es van denunciar al Governador Civil, que va instar l'Ajuntament a intervenir a l'octubre de 1923. Després de les diligències pertinents, l'Ajuntament va acabar apoderant-se del local i fent una reunió extraordinària controlada pel consistori que va ratificar el nou president[27].

Mentrestant, al setembre de 1923, va tenir lloc el cop d'estat del general Primo de Rivera, que, entre d'altres, va perseguir el moviment republicà. Per aquest motiu, una associació republicana estava mal vista, però l'Agrupación Republicana Obrera e Instructiva de la Galera encara va presentar documentació al Govern Civil el 1924. El 24 d'abril de 1925, l'Agrupación va fer una Junta General on es va dissoldre, i amb els mateixos socis es va crear una nova associació recreativa sense cap referència o vinculació po-

26 AHT. Fons Govern Civil de Tarragona. Registre d'Associacions, núm. 784, 1918-1925.

27 V. AHT. Fons Govern Civil de Tarragona. Registre d'Associacions, núm. 784, 1918-1925. També fan esment a la història de l'Agrupación Republicana Obrera e Instructiva José Ramón Ferreró i Miquel G. Baylach en seu llibre *La Galera. Fets i gent. Recull de notícies de la història de la Galera* (1998: p. 155-156).

lítica, segons els escrits enviats al Govern Civil[28]. La nova associació passa a anomenar-se Centro Obrero. Al juliol de 1925, se li va afegir el nom d'Unión Patriótica, que era el nom del partit creat pel dictador Primo de Rivera a l'abril de 1924 per articular la militància política del nou regim que imitava el feixisme italià. Des de mitjan de 1925, la societat va acabar adoptant el nom de Centro Obrero Unión Patriótica i va passar a ser una eina de control social de la gent del poble per a l'Ajuntament, el Govern Civil i les noves autoritats del règim dictatorial del general Primo de Rivera.

Tornem ara de nou al cinema per acabar la nostra història cinematogràfica de la Galera. El 1936 sembla que ja no hi ha cap sala al poble que faci projeccions cinematogràfiques. En una carta del 27 d'abril de 1936, dirigida al Comissari de la Generalitat de Catalunya a Tarragona, l'alcalde li diu:

> En compliment a l'escrit de V.H. de data 25 dels corrents em plau comunicar-li que en aquesta població no s'ha fet cap distribució de cabals del 5p% que es deu percebre de les sales d'espectacles, per a Beneficència per no haver-se fet cap ingrés fins ara, amb motiu de no haver-hi cap sala d'espectacles que es pagui res. Dec significar-li que hi ha dos sales de cafè que ballen a les festes, amb gramola, però, no paga ningú un cèntim.[29]

Però, pels precedents que hem vist, són de fiar aquestes paraules? La veritat és que no ho són gaire. El que sí que podem dir amb tota seguretat és que la història del cinema a la Galera, abans de la Guerra Civil, és una de les més complexes de tota la comarca, ja que les diferents empreses i entitats que feien cinema incomplien de manera deliberada i sistemàtica les lleis que regulaven aquesta activitat.

28 V. AHT. Fons Govern Civil de Tarragona. Registre d'Associacions, núm. 284, 1925-1929. També fa esment a la història d'aquest Centre José Ramón Ferreró i Miquel G. Baylach al seu llibre *La Galera. Fets i Gent. Recull de notícies de la història de La Galera* (1998: p. 168-169).

29 V. Arxiu Municipal de la Galera. Correspondència de sortida. 1936.

5. Godall

Godall està situat al costat de la Galera, poble amb el qual comparteix bona part dels seus límits municipals. Els altres pobles amb els que comparteix frontera són Ulldecona al sud, Freginals a l'est i Masdenverge al nord. Té un terme municipal de prop de 34 km^2, entre la plana i la serra de Godall a la fondalada del barranc de la Caldera. La seva ubicació és, pràcticament, al centre de la comarca i la seva població actual de 632 habitants està ubicada en una única entitat de població. L'evolució demogràfica i l'economia s'assemblen molt a les dels pobles de Freginals i la Galera, que acabem de comentar. Amb aquests comparteix el fet de ser un dels quatre pobles de la comarca amb menys habitants, tot i ocupar el tercer lloc per la cua. A començaments dels segle xx, la seva situació era una mica diferent, ja que llavors se situava al mig de la classificació amb 1.884 habitants. Precisament, l'any 1900 és el moment més àlgid quant al seu poblament, a partir de llavors sempre ha anat perdent població amb petits repunts poc significatius. A la dècada dels anys seixanta, va perdre els 1.000 habitants i, a començaments del segle xxi, va estabilitzar-ne la caiguda per créixer una mica i tornar a sofrir una forta davallada en l'actual dècada dels anys deu d'aquest segle.

Igual que la Galera o Freginals, la principal activitat econòmica del poble és l'agricultura de secà amb el predomini de l'olivera. Els altres cultius típics de la mediterrània, com la vinya o els garrofers, s'han anant perdent, malgrat que el vi li va donar fama, ja que es considerava que era un dels millors de la comarca. Amb menys importància que en els altres pobles del voltant, s'han introduït els cítrics i els presseguers, però són molt poc significatius en l'entramat agrícola. La ramaderia també té certa importància en la seva activitat econòmica, en destaquen l'aviram i el sector porcí. Finalment, la indústria va tenir un cert relleu en el primer terç del segle xx, una indústria embotelladora de vi gasificat que ocupava poca gent i indústries extractives (pedreres, argila i carbó) que, de mica en mica, es van anar abandonant.

És un altre poble eminentment agrícola, petit i poc atractiu per a la incipient indústria catalana del cinema, però que també té la seva petita història cinematogràfica. A Godall, les dades inicials que teníem eren ben confuses. Isaac López, en el seu llibre *Historia de los cines tarraconenses* (2015: p. 511-512), no parla de cap local cinematogràfic ni de cap projecció abans de la Guerra Civil, només esmenta el cinema Coliseum i diu que va ser autoritzat oficialment el 29 de febrer de 1952 i que va tancar al 1965. No comentarem aquí ara la manca de referència a l'etapa del cinema Astoria entre 1940 i 1945[30], perquè el que ens interessa és el cinema a Godall d'abans de la Guerra Civil i, en aquest sentit, les diferents *Guía de la industria y el comercio cinematográfico en España e industrias relacionadas con el mismo* dels anys vint no hi ajuden gaire. L'única guia on apareix Godall és la de 1929 i hi ha dues referències: un cinematògraf dirigit per una empresa i el Centro Liberal Autonomista. La *Guía* ens diu que hi havia dos cinematògrafs en funcionament al poble el 1928, però, de cap d'aquests, no se n'ha trobat cap altra referència en la documentació que s'ha consultat als arxius. En la premsa únicament hem vist una referència en *La Vanguardia*, de 1934. Es tracta de la projecció que el Comitè de Cinema de la Generalitat de Catalunya fa en el seu itinerari per les terres de l'Ebre. Per la carta de la Generalitat dirigida a l'alcalde de Freginals, que s'ha trobat a l'Arxiu Municipal de Freginals, sabem que aquesta projecció es va fer el dimarts 9 d'octubre a la tarda. L'equip del Comitè de Cinema venia de Paüls la nit abans i, després de la projecció a Godall, marxava cap a Tortosa, on, a la nit, van fer una projecció a l'Escola del Treball. No coneixem el lloc d'aquesta projecció, però, possiblement, fos al local del Centro Liberal Autonomista, ja que aquesta és la societat que surt esmentada en la *Guía cinematográfica* de 1929.

El Centro Liberal Autonomista es va constituir el 1919. L'11 de març d'aquest any es van presentar al Govern Civil de Tarragona, per a la seva

30 Als registres d'Hisenda de la Delegació Provincial de Tarragona (v. AHT. Fons Inventari dels expedients de la Delegació Provincial d'Hisenda de Tarragona. Tributs. Matrícula industrial, Topogràfic 2380, 1936-1968), i al Fons Inventari dels registres i volums de la Delegació Provincial d'Hisenda de Tarragona, Topogràfics 1040 (1940) i 2713 (1939-1940), apareixen sessions de cinema fetes al Casino de FET i de les JONS abans de 1941. En aquell any es va convertir en el cinema Astoria i va funcionar fins al 1945. El cinema Astoria estava ubicat al carrer de Juan Tomás, núm. 6. Després d'una etapa sense activitat cinematogràfica en aquest local, el 1952, i després d'una reforma, es va crear el Coliseum, el quart cinema que funcionava en aquest espai.

aprovació, els estatuts de l'esmentada societat i de la "Caja de Socorros Mútuos de la Sociedad denominada Centro Liberal Autonomista"[31], associada a aquella. En un principi, la societat estava domiciliada al poble en un carrer en projecte, que després es va anomenar carrer de Juan Tomás. El més interessant d'aquest primer estatut són els articles dedicats a l'objecte de la societat (articles 1r, 2n i 3r), que diuen:

> 1º) La Sociedad «Centro Liberal Autonomista» tiene por objeto defender el credo político democrático basado en la Autonomía Municipal dentro de la unidad de España, respetando la Constitución y las leyes. A este fin se propone:
>
> Estrechar mediante el trato frecuente y cordial en la Sociedad las relaciones entre los correligionarios; favorecer por el común apoyo la ejecución de cualquier pensamiento encaminado al general progreso; extender y difundir la cultura política en los ciudadanos y procurar el mayor prestigio y arraigo en la opinión pública de los ideales y principios democráticos.
>
> Establecer conferencias, lecturas discusiones y otros medios de instrucción y solaz que se estimen convenientes.
>
> 2º) La junta directiva podrá autorizar a cualquier persona sea o no socio del mismo a celebrar en este Centro, conferencias y lecturas o establecer discusiones o polémicas científicas, literarias, filosóficas o políticas que serán previamente sometidos a la Junta, si esta lo cree oportuno.
>
> Estos actos serán presididos por un individuo de la junta quien podrá suspenderlos o darlos por terminado por causa de alteración del orden.
>
> 3º) La Junta directiva podrá establecer clases de primera enseñanza para adultos. A este fin podrá arbitrar los recursos que estime necesarios sino los hubiese en caja acudiendo al crédito o abriendo suscripciones entre los socios o anticipando el cobro de un trimestre de cuotas o utilizando simultáneamente todos o la mayoría de los indicados medios para resarcirse de dichos gastos así como para atender a los ordinarios de personal y material que se ocasionen podrá la Junta percibir cuotas módicas mensuales de los socios que se inscriban para la asistencia a las clases.

L'any 1930, els estatuts o el Reglament havien canviat i s'havien adequat a la nova situació política sorgida el 1923 després del cop militar de Primo de Rivera. Aquest nou reglament, del qual hi ha un exemplar a la Biblioteca Pública de Tarragona, també explica breument el que li ha passat aquests anys a la Societat en l'article segon:

31 V. AHT. Fons Govern Civil de Tarragona. Registre d'Associacions, núm. 1074, 1919.

> Esta Sociedad es refundida en su denominación con la que anteriormente figuraba con la de «Unión Patriótica» y «Centro de Unión Patriótica» cuyos reglamentos fueron aprobados respectivamente en 9 de Febrero de 1927 y 3 de Agosto de 1929.

La Sociedad Centro Liberal Autonomista deixava de tenir un caràcter marcadament polític en favor de la democràcia per passar a tenir com a objectius "fomentar el orden y economía, la justicia, la propulsión al trabajo, la protección a la riqueza nacional, a la cultura y amor a la patria" (article 1r) i "reconoce el régimen de la nación y de su gobierno, legalment constituido" (article 3r). A més, especificava que el seu domicili social era al carrer de Juan Tomás i, en l'article 27, afirmava que la Junta de Govern de la Sociedad era l'encarregada d'administrar el local d'espectacles annex. Una afirmació curiosa quan no hi ha cap referència a aquest local en la documentació de la contribució industrial.

La Sociedad va ser confiscada després de la Guerra Civil per Falange Española y de les JONS i el seu local va passar a ser el Casino de FET y de las JONS. Entre el març i l'agost de 1940, el local es va llogar a Juan Verga Gargalló i a Juan Targa per a fer 40 sessions de cinema. L'any següent, es van fer novament 40 sessions de cinema a la segona meitat de l'any. La Junta del Casino havia llogat o donat la gestió del cinema a Miguel Gisbert Padró, que, des de llavors i fins al 1945, el va anomenar cinema Astoria.

Tornant als anys vint i trenta, aquesta societat va fer sessions de cinema durant aquelles dècades? Més enllà de la *Guía de la industria y el comercio cinematográfico en España e industrias relacionadas con el mismo*, de 1929, no hi ha cap altre document en els registres de la contribució industrial de l'Arxiu Municipal de Godall o de l'Arxiu Històric de Tarragona, ni hem trobat cap referència en els diaris ni en la correspondència de l'Ajuntament de Godall que afirmi que es van fer projeccions de cinema al Centro Liberal Autonomista. Però hem de tenir present que no vam trobar la correspondència a l'Arxiu Municipal perquè —segons sembla— hi va haver un incendi que va destruir part de la documentació, i que no es disposa dels documents de la contribució industrial de 1927 i 1929, ni del full d'espectacles en la matrícula de 1932. La resta d'anys, però, en la contribució industrial —especialment la dels anys 1926, 1928 i 1930—, sempre hi posa que no hi ha cap local dedicat totalment o en part a espectacles públics, cosa que hem vist que no és certa.

Nosaltres pensem que sí que s'hi van fer sessions de cinema abans de 1928, organitzades per algun particular al local social del Centro Liberal

Autonomista, i que, el 1928, hi ha un canvi en la gestió del local social o de les projeccions cinematogràfiques, ja que, des de llavors, la Sociedad va gestionar les projeccions directament. Hi ha proves indirectes per pensar-ho, com la referència expressa a l'existència d'un local annex d'espectacles el 1930 en el reglament del Centro; la ubicació de la Sociedad, abans de la Guerra Civil, en un espai que coincideix clarament amb els cinemes dels anys quaranta i cinquanta, i les referències en la *Guía* de 1929, que és una prova fonamental per avalar l'existència d'aquestes projeccions. Però hi ha més dubtes que no pas certeses: Quan van començar les projeccions de l'empresa de la qual parla la Guía cinematográfica? Fins quan van durar les projeccions del Centro Liberal Autonomista? Dubtes per als quals no tenim resposta, però —com ja hem vist en altres pobles i tornarem a veure en els que ens queden— sembla habitual que als pobles petits s'ocultessin les activitats d'esbarjo. Unes activitats, on s'inclou el cinema, que tenien una reglamentació estricta de seguretat i uns impostos específics que feien obligatori que el Govern Civil les autoritzés. Fa l'efecte que els ajuntaments siguin còmplices habituals a amagar l'activitat de societats en espais dedicats, en tot o en part, a espectacles públics, ja que l'activitat que es feia al Centro no la van reflectir en la documentació de la contribució industrial que havien d'enviar a la Delegació d'Hisenda de Tarragona, tot i que tenien l'obligació de fer-ho des de 1920.

6. Mas de Barberans

El poble de Mas de Barberans està situat a l'extrem oest de la comarca, prop de les primeres elevacions dels ports de Tortosa. El seu terme municipal, de prop de 79 km^2, limita a l'oest amb la Sénia, al nord amb la comarca del Baix Ebre i, a l'est, amb Santa Bàrbara, la Galera i Ulldecona. Aquest terme municipal té dues parts ben diferenciades, amb una part més muntanyosa pels estreps de la serralada dels ports de Tortosa i una part més plana on hi ha l'única entitat de població habitada del terme municipal. En aquest poble és on es concentren els seus 604 habitants actuals, que fa que sigui el segon poble amb menys població de la comarca. A començaments del segle XX, la seva situació era una mica diferent, ja que tenia més de 1.600 habitants i, durant el primer terç del segle XX, encara que ja va començar a perdre població, era sempre el vuitè poble més poblat dels 12 de la comarca. En tot el segle XX, i en el que portem de segle XXI, no ha deixat de perdre població. Els 1.000 habitants els va perdre a la dècada dels anys seixanta, probablement per les mateixes raons que van fer perdre població a la resta de pobles de l'interior de la comarca no afavorits pel boom del turisme i que van continuar centrant la seva economia en l'agricultura.

El cultiu de l'olivera i la producció d'oli són la principal activitat econòmica del poble. Una agricultura de secà característica de la mediterrània. La manca d'aigua i el fort vent han dificultat la introducció d'altres cultius (l'ametller, els cítrics o els presseguers), com s'ha fet en altres llocs propers. Així que l'agricultura i la ramaderia, amb granges d'aviram, porcs i conills, són la principal ocupació dels seus habitants. Ja queda enrere el temps que Mas de Barberans tenia una artesania important del margalló per fer cabassos, sàrries, ventadors i d'altres estris. Una artesania que s'ha de tenir present per entendre la situació del poble en el primer terç del segle XX, quan arriba el cinema en aquestes terres.

Com hem vist en altres pobles abans, a Mas de Barberans tampoc no hi ha cap referència d'activitat cinematogràfica en les diferents *Guía de la*

industria y el comercio cinematográfico en España e industrias relacionadas con el mismo, dels anys vint. Sí que hi va haver cinemes després de la Guerra Civil, com esmenta Isaac López en el seu llibre *Historia de los cines tarraconenses* (2015: p. 512-513), on parla dels cinemes Sans (1956-anys setanta) i Avenida (anys cinquanta-1978). I igual que hem fet en d'altres casos, aquí deixarem de nou de banda les diferències[32] que hem trobat entre la documentació que hem consultat i el que afirma Isaac López sobre aquests cinemes per centrar-nos en la història del cinema a Mas de Barberans abans de la Guerra Civil. Una història que també té certs paral·lelismes amb la de Freginals. El principal és que l'única referència documental que hem trobat en la investigació és l'article, en *La Vanguardia*, del 5 d'octubre de 1934 sobre les projeccions itinerants i educatives fetes per la Generalitat de Catalunya a les Terres de l'Ebre. Recordem el que deia l'article:

> Linterna mágica
> Proyecciones Educativas
> El comité de Cinema de la Generalitat de Cataluña, de acuerdo con la Comisión de Educación general, ha organizado para la semana próxima, del 7 al 14 de octubre corriente, una serie de proyecciones escolares educativas por tierras del Ebro.
> En el itinerario de esta gira de difusión cultural por medio del cinema, figuran las localidades siguientes:
> Tortosa, Cherta, Pauls, Godall, Tivenys, Freginals, Mas de Barberans, Alfara y Regués.
> De regreso, el servicio de proyección ambulante del Comité de Cinema dedicará una sesión especial a la Escuela de Trabajo de Valls.
> Las proyecciones serán completadas con breves conferencias del doctor M.S. Cunillera y de don J. Carner Ribalta, asesor técnico del Comité.

En aquest cas, no hem trobat la carta que el Comité va enviar a l'Ajuntament, però, a partir de la que vam trobar a Freginals, sabem que la projecció a Mas de Barberans va ser el dijous 11 d'octubre de 1934, i suposem que la carta tindria el mateix contingut que la de Freginals. Així doncs,

32 En els expedients de la contribució industrial conservats a l'AHT (Fons Inventari dels expedients de la Delegació Provincial d'Hisenda de Tarragona. Tributs. Matríula industrial. Topogràfic 2419. 1936-1968), el primer cinema que apareix és el del Centro del Racó el 1952, al carrer del Generalisimo, núm. 24, i era propietat de Josep Cid Lleixà. Primerament, el cinema està dirigit per Ramón Rodríguez Quintas, que, l'any següent, el deixa i Julian Lleixá Altés se'n fa càrrec. En aquest local també es van fer balls. El 1956, Julian Lleixá cedeix el cinema a Raimundo Sanz Sangre, el nom del qual canvia i acaba sent el cinema Sanz. En canvi, el cinema Avenida no apareix en cap registre de la contribució industrial.

hem de pensar que van demanar un local adient per fer la projecció amb corrent elèctrica i que la projecció va ser sonora. Totes aquestes demandes i circumstàncies ens fan pensar en el Cafè del Racó. Carmen Tal Subirats, en un article a l'estiu del 2002 en la revista *Favarium*, de Mas de Barberans, titulat "Anem fent amb els oficis…" (p. 30), feia un petit repàs dels cafès del poble, però s'estenia una miqueta més enllà d'aquest món per incloure-hi un petit relat de la història del cinema al poble, i deia:

> Abans de la guerra hi havia també el cafè del Centre Republicà, el del Racó i el del Fariner, i ja després de la guerra, el del Racó, on, a més, es feia ball amb gramola i, en algunes festes, amb orquestra; també, al principi, s'hi feia cine mut i, després d'uns anys, sonor. Encara recordo que el cine mut el feien al patí, allí on ara hi ha el cafè però que en aquell temps només era un pati de terrer i teulada, sense esta entabacada, i a l'hivern s'hi passava molt fred. El portava un senyor que anteriorment havia estat guàrdia civil i que s'anomenava Ramon.

En principi, sembla que estigui parlant del cinema de després de la Guerra Civil, especialment del cinema del centre el Racó, però aquest apareix, per primer cop, en la contribució industrial de l'Ajuntament de Mas de Barberans el 1952, i se'ns fa estrany pensar que a començaments dels anys cinquanta un cinema nou iniciï les seves activitats amb cinema mut. Bé podria ser que s'haguessin fet sessions de cinema mut als anys quaranta ocultades a les autoritats, malgrat que era molt més perillós incomplir les lleis als anys quaranta que als anys trenta, però tot és possible. A més, també se'ns fa difícil creure que si es van fer sessions públiques de cinema als anys quaranta fossin mudes i, més, si pensem que el 1934 ja havien tingut una sessió de cinema sonor. Encara que tot pot ser. La veritat és que abans de la Guerra Civil no hi ha cap registre en la contribució industrial d'un local d'espectacles al poble, tot i que això no és veritat perquè hem vist que s'hi feien balls. D'altra banda, hi ha un document molt curiós a l'Arxiu Històric de Tarragona: els estatuts de la Sociedad o Centro Recreativo de Mas de Barberans[33]. La Sociedad es va constituir a mitjan 1930, al setembre el Govern Civil la va aprovar, però la documentació es va extraviar i, el 1931, l'Ajuntament qüestiona la seva legalitat fins que la confirma el Govern Civil. No obstant això, el que ens interessa és que en els seus estatuts diu que es va crear amb la finalitat següent:

33 V. AHT. Fons Govern Civil de Tarragona. Registre d'Associacions, núm. 1194, 1930-1931.

> Proporcionar a sus asociados y familias un local donde reunirse y en el que se darán espectáculos morales y recreativos para solaz de los mismos, y estará instalado en esta villa, calle de la Cenia, sin número, local edificado de nueva planta y que será objeto del artículo adicional del presente reglamento.

L'article addicional diu:

> Como sea que el local social que ha de ocupar esta Sociedad, consiste en un edifico de nueva planta construido y amueblado a expensas de los señores D. José Cid Espuny, Jaime Subirats Subirats y Jaime Sans Royo, una vez constituida esta "Sociedad Recreativa" y que por tanto tenga vida legal, celebrará con dichos señores el contrato que ambas partes tengan a bien, haciéndose constar por el presente artículo adicional que es propósito de ambas partes la celebración de un contrato de arriendo en el que al precio que por razón del mismo se estipule, vaya incluida una cantidad por intereses y otra por amortización del capital, al objeto de que en un periodo de tiempo quede la sociedad propietaria del aludido inmueble.

Aquesta Sociedad és l'única que hem trobat en el Registre d'Associacions del Govern Civil d'aquells anys de caire recreatiu[34] i que tingui un local que s'assembli a un teatre. Va ser aquí on es van fer les projeccions cinematogràfiques de 1934? Va fer cinema aquesta Sociedad abans de la Guerra Civil? No ho sabem. També la sessió de 1934 es podria haver fet al Cafè del Racó, ja que aquest cafè és el precedent del cinema dels anys cinquanta i sembla clar, pel comentari de Carmen Tal, la vinculació directa del Cafè del Racó amb sessions de cinema mut, que bé podrien ser d'abans de la Guerra Civil. Però tampoc no ho sabem del cert, ja que no hi ha cap dada —o no l'hem trobada— que ens parli de cap altra sessió de cinema que no fos la de la Generalitat de Catalunya el 1934[35]. De nou tenim un poble amb possibles sessions de cinema no declarades i perdudes en la memòria del temps. Un altre cop tenim un poble amb més misteris que certeses pel que fa a la seva història cinematogràfica.

34 Les altres que hi ha al registre són l'Agrupación Socialista (amb documentació de 1931-1933), de tipus polític; la societat Socorros Mutuos de la Juventud Republicana (1918-1933), de socors o mutualitat; l'Hermandad de Socorros Mutuos de San Roque (1940), de socors o mutualitat; la Sociedad de Aguas Potables (1925-1934), de defensa d'interessos veïnals; la Sociedad de Trabajadores de la Tierra (1931), de defensa dels agricultors, i l'Asociación de Obreros Agricultores (1931), de defensa dels obrers.

35 Segons estudis que el Museu de les Terres de l'Ebre ha fet, amb fonts orals, sobre el cinema a les comarques de l'Ebre el 2015, en aquest poble hi havia una cooperativa de producció de cabassos i altres elements de pauma que, possiblement, també va poder acollir les projeccions.

7. Masdenverge

Masdenverge és un terme municipal situat al nord de la comarca i cap al centre. És petit, d'uns 15 km^2, que limita a l'est amb Amposta, a l'oest amb Santa Bàrbara, al sud amb la Galera, Godall i Freginals i al nord amb la comarca del Baix Ebre. Situat prop del riu Ebre, però sense arribar a tocar-lo, el seu terme municipal està assentat a la plana dreta del riu i només al sud té algunes elevacions que formen part dels primers contraforts de la serra de Montsià. Els seus actuals 1.096 habitants viuen en una sola entitat de població. Un municipi que sempre ha tingut al voltant de 800 o 900 habitants, fins a començaments del segle XXI, que va superar la barrera dels 1.000 habitants. Això li ha permès deixar el penúltim lloc de la comarca, pel que fa a població, per ser, actualment, el vuitè municipi. La proximitat d'Amposta ha fet molt per a aquest creixement actual, ja que Masdenverge es troba a uns 5 km de la capital de la comarca.

La proximitat d'Amposta fa que molts veïns treballin en aquesta població i la resta es dediqui a l'activitat principal del poble: l'agricultura. Una agricultura més diversificada que la d'altres pobles que hem vist abans, però encara amb un important predomini de l'olivera. Aquest és, però, un cultiu en regressió, com els dels ametllers o el de la vinya i els garrofers, que, pràcticament, han desaparegut. Les mandarines, els tarongers i els cultius de regadiu són els que han pres el terreny als cultius tradicionals de la mediterrània. L'aigua procedent del canal de la dreta de l'Ebre i els pous han fet augmentar, al llarg del segle XX, les zones de regadiu del poble.

L'economia del poble, en línies generals, no ha canviat gaire des de començaments del segle XX fins ara, encara que amb petits canvis interns en cada sector. Hem vist aquests canvis en l'agricultura i com aquesta continua sent l'activitat principal. Pel que fa a la ramaderia, ha sofert un impuls, i del bestiar de llana i equí s'ha passat a un predomini de l'aviram, el sector porcí i la cria de conills. Finalment, la indústria, que abans es concentrava en la construcció i reparació de carros i algun telar o ferrer, ha tingut un cert desenvolupament en l'extracció d'àrids, la química, el tèxtil i la metallúrgia.

En resum, tot i la proximitat d'Amposta, a començaments del segle xx, Masdenverge era un poble com els que hem vist abans, agrícola i petit, de poc interès per a la indústria cinematogràfica distribuïdora i exhibidora. I tot apuntava que estàvem davant d'un poble sense projeccions cinematogràfiques abans de la Guerra Civil. Isaac López, en la seva *Historia de los cines tarraconenses* (2015: p. 513-514), només parla dels cinemes Rex (1952-1977) i Masdenverge (1960-anys vuitanta)[36], i veiem que tots dos comencen a funcionar molt després de la Guerra Civil. En les diferents *Guía de la industria y el comercio cinematográfico en España e industrias relacionadas con el mismo*, dels anys vint i trenta, no apareix Masdenverge en cap d'aquestes. En els fulls de la contribució industrial que es conserven a l'Arxiu Municipal i a l'Arxiu Històric de Tarragona no hi ha cap esment a cap cinema o sala d'espectacles públics. Sempre hi apareix la paraula "Ninguno", escrita pel secretari de l'Ajuntament en els fulls entre 1925 i 1944. En els diversos diaris que vam consultar, no hi vam trobar tampoc cap article que parlés de sessions de cinema o de cinematògraf a Masdenverge, i ni tan sols apareix al recorregut que el Comitè de Cinema de la Generalitat de Catalunya va programar per les terres de l'Ebre.

Tot semblava encaminar cap a aquesta única excepció, a la comarca del Montsià, de trobar el primer poble sense cinema abans de la Guerra Civil fins que el senyor Josep Roncero, alcalde de Freginals, ens va dir, en la seva ressenya sobre la història del cinema al seu poble als anys trenta, el següent:

> En temps de la república hi havia sessions de cinema regularment totes les setmanes. Al principi, el Sr. Barrunya de Masdenverge era l'empresari encarregat tant a Masdenverge com a Freginals.[37]

A Freginals hem datat aquestes projeccions del senyor Barrunya sobre el 1933 i aquí reafirmem aquesta data com a referència d'aquestes projeccions a Masdenverge. Però, de veritat, no en sabem pràcticament res, ni on es van fer ni la seva durada en el temps. Poden ser projeccions organitzades o fetes en alguna de les entitats o societats d'aquells anys que hi

36 Encara que, segons la matrícula industrial, sembla que eren el mateix, ja que la contribució industrial ubica el cinema Rex, des de 1958, al carrer de José Antonio, el mateix on Isaac López ubica el cinema Masdenverge el 1960.

37 Entrevista que es va fer per correu electrònic a Josep Roncero. La seva resposta és del 29 de febrer de 2016.

havia a Masdenverge? Sí, pot ser. Dels anys de la República, en figuren en el Registre d'Associacions del Govern Civil cinc societats a Masdenverge: la Hermandad de San José, una entitat d'estalvi amb documentació en seu expedient d'entre 1924 i 1930; el Centro Republicano Radical Socialista, un centre polític amb documentació de 1932; l'Agrupació Socialista, un centre polític amb documentació de 1931; la Sociedad Musical, una entitat musical amb documentació de 1930, i el Centre d'Esquerra Republicana de Catalunya, un centre polític amb documentació de 1932. Qualsevol d'aquestes ho pot ser, però no hem trobat cap indici que les projeccions es fessin en alguna d'aquestes, ni cap rastre de les projeccions del senyor Barrunya. Tanmateix, com hem vist en alguns dels pobles precedents, no serien pas les primeres projeccions sense rastre documental que hem trobat al Montsià.

8. Sant Carles de la Ràpita

Situat a la costa, Sant Carles de la Ràpita té un terme municipal de prop de 54 km^2 dividit en dues parts: l'enclavament de la Costa de Fora a la zona del delta de l'Ebre de la punta de la Banya i la part de terra ferma. La major part d'aquest territori limita al nord amb el terme municipal d'Amposta, al sud ho fa amb el d'Alcanar i a l'oest amb Freginals. El terme municipal té dues entitats de població: el poble de Sant Carles de la Ràpita i les salines de la Trinitat. És en la primera d'aquestes entitats on viuen els seus 14.760 habitants actuals, que fan que sigui el segon poble, en nombre d'habitants, de la comarca, fet que va aconseguir als anys quaranta, ja que abans normalment era el quart poble en nombre d'habitants. La seva evolució demogràfica és d'un creixement constant durant tot el segle xx, i fa que s'arribi als 10.000 habitants a la dècada dels anys vuitanta. A començaments del segle tenia 3.901 habitants i el primer terç del segle xx el va acabar amb 7.176 habitants, cosa que ens indica una duplicació de la població en poc menys de trenta anys, tot i amb una guerra civil pel mig. Un creixement constant que, a les primeres dècades del segle, era pràcticament de 1.000 habitants per dècada.

Aquest creixement pot ser que estigui vinculat a la riquesa econòmica del poble gràcies al seu port, la seva agricultura (especialment l'arròs) i la seva situació. La zona de terra ferma la trobem a la costa, dins del port dels Alfacs, un gran port natural que el forma el delta de l'Ebre. Com passava a Alcanar, el poble està encabit entre aquesta costa i la serralada del Montsià, i en aquesta franja és per on passa la principal comunicació de la zona, l'N-340.

L'economia d'aquestes terres, i amb aquest port natural, s'ha basat en l'agricultura i la pesca. El cultiu de l'arròs a la zona del delta de l'Ebre i l'extensió dels regadius, amb els cultius de les hortalisses i els cítrics, van canviar el tradicional cultiu mediterrani i van fer d'aquest un sector dinàmic i una font important de riquesa econòmica per al poble. A l'agricultura, s'hi ha de sumar la tradicional importància del port i la pesca, ja

que ha estat i és un dels ports més importants de Catalunya. El llagostí i els musclos, que tenen denominació d'origen, són els principals productes pesquers que arriben al port. A la segona meitat del segle xx, al voltant dels musclos, es van desenvolupant centres de recerca i una indústria de vivers molt important. Finalment, la tercera font tradicional de riquesa del poble han estat les salines de la zona de la Costa de Fora. A principis del segle xx, especialment durant la Primera Guerra Mundial, amb aquests tres puntals econòmics, el poble va viure un creixement i una transformació importants que van estar impulsats pel boom del cultiu de l'arròs, la riquesa del port i la tradicional explotació de les salines. És, en aquest moment d'expansió, quan va arribar el cinema al poble.

Reconstruir la història del cinema a Sant Carles de la Ràpita serà una tasca complicada no per l'ocultació de dades, com passava a Masdenverge, sinó per la manca de documentació a l'Arxiu Municipal, ja que va ser cremat el 1938. Aquest fet ens porta a cercar fonts alternatives per esbrinar més coses més enllà de les dades inicials que teníem. I en això han estat fonamental els articles de la revista *Ràpita*. Aquestes dades inicials eren les de les guies cinematogràfiques dels anys vint, que parlaven de dos locals a Sant Carles de la Ràpita: el Cine Ruso, de Lorenzo Gasparín (1925, 1927 i 1929), i el Cine Doré o Suizo, de Juan Reverter (1925, 1927 i 1929). Alguns d'aquest locals també surten en el llibre d'Isaac López, *Historia de los cines tarraconenses* (2015: p. 517-525), juntament amb d'altres com el Cine Español o Mar (1933-1984), el Cine Doré o Dorado (1935-1972), el Cine Rosaleda (1957-1982), el Cine Aire Libre Pista Suizo (1960-1973) i el Cine Carlos III (1962-anys vuitanta). L'estudi d'Isaac López afirma que el primer cinema d'aquest poble es va inaugurar durant la República, el 1933, i només situa dos locals abans de la Guerra Civil: el Cine Español o Mar i el Cine Doré. Les guies cinematogràfiques ja fan retrocedir una dècada (als anys vint) la data de la primera sala de cinema del poble, però la investigació en premsa que hem fet ho fa una altra dècada més enrere, als anys deu. La primera referència documental d'una projecció a Sant Carles de la Ràpita la trobem l'any 1911 en diversos diaris de Tortosa, com el *Diario de Tortosa* (19 de juliol), *Debates* (19 de juliol), *Restaurador* (19 de juliol), *Tiempo* (20 de juliol) i *Libertad* (20 de juliol). En tots s'hi va publicar el programa oficial de les festes dels patrons, al final del qual apareix la frase següent: "Durante todos los días de fiestas actuará una compañía de zarzuela, varietés y cinematógrafo, y otros espectáculos públicos". Aquestes projeccions durant les festes bé poden ser d'un cinematògraf o bé es

poden tractar de projeccions habituals del Café Garxo. Ens inclinem per aquesta última opció, ja que, per les dades que hem pogut recopilar de la revista *Ràpita*, sembla la hipòtesi més lògica. Al juny de 1981 (núm. 264, p. 27), la revista va publicar una entrevista a Francesc García i Fàbregas poc abans de morir[38], atès que acabava d'arribar a l'edat de 100 anys. Hi deia:

> L'actual casa de Laureano era també un edifici de l'Administració. Pels anys 1912 al 1915 hi va haver allí el primer cine. Érem propietaris quatre socis: els dos germans Benet, Aragonés l'amo de la fàbrica de gel, i jo mateix. Hi ha encara una «varilla» a la fatxada on, al tardet, enceníem i penjàvem un fanal, i el poble deia: «Aquesta nit hi ha cine». Es diferenciaven la general i la preferència en bancs i cadires. El cine el vam vendre a Amposta… i l'edifici a Laureano. Naltros havíem comprat l'edifici a Carvallo, que l'havia comprat a l'Ajuntament, i era amo de quasi tots els porxos.

Hi ha diverses coses que cal comentar d'aquesta cita. En primer lloc, el curiós sistema per anunciar el cinema, que posa de manifest que no hi havia un dia prefixat per passar les pel·lícules, sinó que la programació era intermitent. En segons lloc, la venda del cine a Amposta ens fa pensar que van comprar un projector portàtil que es podia transportar fàcilment i, quan van veure que el cinema no era rendible, el van vendre. Finalment, per les dates esmentades, el cinema dels porxos sembla que no va fer la projecció per les festes de 1911. Francesc García i Fàbregas parla de 1912 a 1915, però, en un altre article de juny de 1974 (núm. 180, p. 8), signat per Don Pepe, hi ha un comentari que ens fan ballar una mica les dates. En l'article es diu:

> Francesc García Fàbregas, conegut també per «Quico el farolero», «Quico el del cafè» i «Quico el de la roba», segons los oficis per ell practicats. Va néixer lo dinou de juny de l'any mil vuit-cents vuitanta-u, […]. Quico va ésser pescador fins als trenta anys [1911]. […] Al deixar d'ésser mariner, Quico es va casar i va comprar lo cafè del «Garxo», és a dir, de Vicens Sànchez, que estava situat a la Plaça de Carles III […]. Este cafè el va traspassar l'any dinou a Fermin Reverté Gasparí, (a) Quelillo.

Segons aquest comentari, la projecció de 1911 seria possible per molt poc, tot i que també podria ser que el 1911 vingués un cinematògraf itinerant i els quatre socis del Café Garxo li compressin el projector per passar pel·lícules després de les festes. Llavors, es va fer aquesta primera sessió

38 Francesc García i Fàbregas, conegut llavors com a "Tio Quico", va morir el 19 de desembre de 1981, als 100 anys i mig.

de juliol al Café Garxo? Va ser Francesc García i els seus socis els que la van fer? És difícil de respondre perquè, en aquesta segona dècada del segle xx, hi ha una successió de notícies en els diaris relacionades amb cinematògrafs que no hem pogut establir clarament a quin local o a quin lloc es refereixen. Per exemple, el 20 de juliol de 1912, el *Diario de Tortosa* publica la notícia següent: "Ha girado una visita de inspección al Cinemagógrafo de San Carlos de la Rápita, el arquitecto provincial D. Ramón Salas". Pensem que aquesta inspecció va ser, indubtablement, al cinema del Café Garxo i la notícia afegeix una mica més de dubtes sobre les dates d'inici d'aquest cinema. La inspecció es va fer per donar el permís d'obertura del cinema? Per la frase del diari, sembla que no, sinó, més aviat, fa l'efecte que el cinema ja portés un temps funcionant i que ara el Govern Civil s'hi interessés per normalitzar-ne la situació de funcionament alegal. Tanmateix, no hem trobat que la documentació al Govern Civil faci referència a aquest cinema.

En aquesta mateixa línia, els diaris *Restaurador*, *Tiempo* i *La Vanguardia*, del 18 de juny del 1912, es fan ressò d'una consulta que va fer la Junta Local de Protecció de la Infància de Sant Carles de la Ràpita al Govern Civil, el qual, finalment, decreta "que dichas juntas tienen perfecto derecho á percibir el cinco por ciento de la recaudación en cines, bailes y demás espectáculos públicos, aunque se den en sociedades y para socios únicamente" (*La Vanguardia*). Creiem que la consulta de la Junta Local de Protecció de la Infància de Sant Carles de la Ràpita està relacionada amb l'activitat del cinema del Café Garxo, però tampoc no hi ha cap referència al cafè ni en tenim cap prova documental.

Més complicat ho tenim amb les notícies que hem trobat del 1917. L'*Eco de la Comarca,* d'Amposta (22 de juliol), i *La Vanguardia* (15 de juliol) es fan ressò de les festes de Sant Jaume d'aquell any a Sant Carles de la Ràpita i parlen de funcions de cinema, sense donar cap referència del lloc on es van fer. El dubte, en aquest cas, és més gran perquè, en teoria, el cinema del Café Garxo ha deixat d'existir —segons les paraules de Francesc García— i no hem trobat cap més referencia de cinematògrafs fins al 1918. En aquest any troben un referència ben curiosa. En el Butlletí Oficial de la Província de Tarragona (BOPT), de 5 de juny de 1918, es publica l'anunci oficial, número 1904, de l'Ajudantia Militar de Marina i Capitania del Port de Sant Carles de la Ràpita[39], que diu:

39 D'aquest anunci del BOPT se'n fa ressò el *Diari de Tortosa*, que el va publicar el 6 de juny de 1918.

> Por la presente cédula se cita, llama y emplaza a un individuo cuyo nombre se desconoce, carrero o tartanero de oficio, que en los días 8 o 9 de Septiembre de 1916, fue encargado de conducir desde Vinaroz a San Carlos de la Rápita, dos cajas conteniendo dos latas de bencina cada una, las que fueron adquiridas en el establecimiento de D. Ángel Giner, para ser entregadas a D. Raúl Giner Borrell, arrendatario del cinematógrafo establecido en la Fonda vieja de esta ciudad, y cuyas cajas dejó en el camino en el sitio conocido por «El Roqué», de este distrito marítimo, para que dentro del término de veinte días, contados desde la publicación del presente en la *Gazeta de Madrid*, comparezca ante D. Francisco Moreno Vargas-Machuca, Capitán de Infantería de Marina, Juez instructor de causa seguida por contrabando de gasolina, en la Ayudantía de Marina de este distrito, para presentar declaración en dicha causa. Y encargo y ruego a las Autoridades, así civiles como militares, que caso de ser hallado el individuo de referencia, se sirvan disponer su comparecencia al fin que se interesa, por convenir así a los fines de justica.
>
> Dado en San Carlos de la Rápita a 29 de mayo de 1918 –El Juez instructor, Francisco Moreno.

L'anunci al·ludeix, de manera clara, a un cinematògraf a la Fonda Vella de Sant Carles, establert cap al 1916 i llogat a Raúl Giner Borrell. En aquest local pot ser és realment on es van fer les projeccions de les festes de 1917 i també les funcions de cinematògraf de les festes de Sant Jaume de 1918, de les quals parla el diari *Eco de la comarca*, en l'edició del 28 de juliol de 1918. Això sí, un delicte ens ha permès, per casualitat, trobar la referència del lloc on hi havia un cinematògraf a la segona meitat de la dècada dels anys deu.

En resum, sembla indubtable que hi va haver unes primeres projeccions el 1911 a Sant Carles de la Ràpita per festes, que poden ser itinerants; un cinema al Café Garxo —que va funcionar entre 1911 o 1912 i 1915 o 1919, i que pot haver fet també les projeccions de les festes de 1911—, i un cinema a la Fonda Vella, que seria l'origen del cinema Suís, amb dades molt imprecises, tot i que sabem clarament que funcionava entre el 1916 i el 1918. En realitat no sabem què va succeir en aquests inicis del cinema, però pensem que el cinema del Café Garxo va fer la projecció de 1911 i va funcionar fins al 1915, i que, entre 1916 i 1917, va començar un nou cinema a la Fonda Vella, el qual seria l'origen del Cine Doré o Suís, encara que no apareguin aquests noms fins al 1920.

Abans d'entrar a parlar del Cine Doré ens agradaria reproduir una cita d'un altre article de la revista *Ràpita*, sense signatura, del juliol de 1978 (núm. 229, p. 36), que parla de la impressió que causaven als nens aquestes primeres projeccions:

> Las películas todas eran cómicas, por descontado mudas, y recuerdo la primera que vi —a mis cinco o seis años— que me produjo serio impacto. Se trataba de un muchacho grandote (por lo menos para mi corta edad) al que, el que explicaba la película le llamaba "TORIBIO SACA LA LENGUA". Le pegaban un fuerte golpe con un martillo en la cabeza y le hacían una tachadura como la de un melón y dentro tenía un nido de pajarillos. A mí, como he dicho, me produjo miedo y al propio tiempo curiosidad, puesto que le pregunté a mi padre si yo también tenía pajarillos dentro de mi cabeza.

El cinema era una novetat i el que els nens veien a la pantalla, per a ells, representava la realitat. Però tornant al Cine Doré, que era el nom oficial del cinema durant tot aquest període anterior a la Guerra Civil, encara que la majoria del poble parla d'ell com a Suís, un renom que li ve del Café del Suís, on ara hi ha el Restaurant Suizo. Al seu costat hi havia el cinema i, segons va publicar Don Pepe en la revista *Ràpita*, al juny de 1974 (núm. 180, p. 8), el "Café del «Suis», fundat l'any 1916 per Joan Gasparín, (a) «Cachanes», fou traspassat l'any 1918 a Joan Reverté (a) «Suis» i que segues a la Fonda Vella". Per la seva banda, M. del Carme Oriol-Carazo explicava, al febrer de 1982, en la revista *Ràpita* (núm. 272, p. 28) el següent:

> Al «Suís», cap als anys 1920 i 1921 hi va anar un matrimoni que tenia arrendat el cine; es deien Conxa i Raul i eren d'Alcolea del Cinca. Cantaven, feien comèdia i Raul explicava les pel·lícules mudes, amb molta gràcia, mentre durava la projecció.

Aquesta anècdota coincideix, en dates, amb la primera aparició del nom de Cine Doré en la premsa. És en el diari *El Eco de la Comarca*, del 8 d'agost de 1920, i en aquest es diu que "el local Cine Doré en donde se dió estaba totalmente lleno de distinguido público, que interrumpió con sus aplausos su convincente peroración". Aquestes paraules fan referència a la festa de l'estalvi, que es va fer el 26 de juliol a Sant Carles de la Ràpita. La festa és repetirà l'any següent en el mateix local i l'any 1922, segons *La Vanguardia* (20 de juliol), es farà un altre acte: l'entrega de la medalla del Mèrit Naval a un mariner de Sant Carles dins les festes del Carmen. A partir d'aquesta data, no hi ha més notícies i les referències a aquest cinema les trobem en les guies i els anuaris cinematogràfics, i en la documentació de la Delegació d'Hisenda de Tarragona. En tots aquests documents, hi apareix com a propietari del cinema Joan Reverte Sanz. Joan Reverte, era fill de Sant Carles de la Ràpita, on havia nascut el 2 de juny de 1890. Es va casar amb una dona que també era de Sant Carles, Angelina Ramón Arlandez, que havia nascut el 10 de maig de 1894. Segons els censos de població, el matrimoni va tenir, almenys quatre fills: Joan, que va néixer

el 6 d'octubre de 1915; Àngels, nascuda l'11 de setembre de 1916; Carles, nascut el 16 d'agost de 1919, i Dolors, nascuda el 5 d'octubre de 1926. Tota la família vivia, el 1940, al carrer de la Fonda Vieja, número 13, on hi havia el cafè Suís i el cinema. Tot i així, el local figura al carrer de Santa Teresa, número 13, en els documents oficials que hem consultat, excepte en els de 1940, que el situen al carrer de la Fonda Vieja. El local tenia una capacitat de 480 localitats, repartides entre 300 butaques, 60 de davant i 120 de generals. L'entrada costava, el 1935, entre 50 cèntims i una pesseta. Precisament, el 1935, es va publicar l'*Anuario Cinematográfico Español*, on se'ns diu que l'equip de so que es va instal·lar en aquest cinema era de la marca Erko.

A banda de totes aquestes dades oficials, tenim diversos records sobre aquest cinema publicats en la revista *Ràpita*. De tots, ens agradaria destacar-ne el publicat al juliol de 1978 (núm. 229, p. 36) per Agustín Castella Torta, on comentava el tipus de films que més recordava i l'impacte que tenien en els nens:

> Las primeras películas que proyectaron, desde luego mudas, eran de VAQUEROS DEL OESTE, y tenían de quince a veinte episodios o sea que tenían de quince a veinte semanas de durada. Recuerdo que a los primeros protagonistas de esta películas se les llamaba, el valiente "POLO" y a su compañera "LIBERTAD". El cine mudo, como las escenas estaban escritas, enseñó mucho a leer a la gente, que si querían seguirlas, tenían que apresurarse. Sin embargo para los niños eran películas que les alteraba la imaginación y resultaban un desastre. Los actos eran salvajes y aunque resultaba siempre ganador el bueno, casi a todos nos gustaba ser de los malos con los que disfrutábamos imitándoles, puesto que el castigo de los malos se hacía esperar quince o veinte semanas.

No sabem què va passar amb el cinema durant la Guerra Civil, segons la contribució industrial seguia en actiu, perquè, al febrer de 1938, Joan Reverter en va liquidar 38 funcions. També sabem, per un opuscle conservat a l'Arxiu Municipal de Sant Carles de la Ràpita, que, el 19 i el 20 de maig de 1937, s'hi van fer representacions teatrals per a la canalla i una vetllada literària dins dels actes de la Setmana de la Guerra a favor de l'Exèrcit Popular, organitzada per les escoles públiques. Una vegada van entrar les tropes franquistes al poble, Joan Reverter va demanar al Governador Civil de Tarragona, al juliol de 1939, la seva reobertura, la qual va aprovar el Govern Civil el 19 d'agost de 1939. Així doncs, aquell mateix mes tornava a funcionar el cinema, encara que aviat canviarà de nom per espanyolitzar-se i passarà a ser el Cine Dorado.

El cinema següent, a Sant Carles de la Ràpita, que apareix en la documentació és el Ruso, les dades del qual són encara més imprecises. No hem trobat cap notícia de diari on aparegui aquest cinema, i la primera referència que en tenim és en les diferents *Guía de la industria y el comercio cinematográfico en España e industrias relacionadas con el mismo*, de 1925, 1927 i 1929, on —com hem vist abans— només hi ha el nom del local i de l'amo: Lorenzo Gasparín. Crec que no hi ha cap dubte, pels diversos articles publicats en la revista *Ràpita*, que el cinema tenia a veure amb el Café Ruso, però aquest és de molt abans. Segons l'article que va publicar, al juny de 1974 (núm. 180, p. 8) a la *Ràpita*, Don Pepe, "Lo cafè del «Ruso», situat al carrer de Sant Miquel, on està actualment la Caixa d'Estalvis, es va fundar l'any 1891 i va existir fins l'any 1956". Aquesta referència no ens aclareix quan va començar el cinema en aquest local. Lluc Beltran i Flórez, en el número extraordinari sobre la Guerra Civil que la revista *Ràpita* publica el juliol de 1986 (p. 4), fa una remembrança de "La Ràpita abans de l'any 20" —títol aquest de l'article— i recorda l'existència del Cine Ruso amb les paraules següent:

> Recordo el cine del Ruso, que estava a l'edifici on hi ha hagut fins ara l'oficina central de la Caixa de Pensions. Feien sobretot pel·lícules de l'Oest americà, i entre el públic hi havia molts de xiquets. L'entrada valia deu cèntims.

Aquest record situaria l'inici del Cine Ruso a la dècada dels anys deu i, a falta d'una altra referència, prendrem el final de la dècada dels anys deu com la de l'inici de l'activitat del Cine Ruso.

Per cert, Don Pepe, de nou, al desembre de 1974 (núm. 186, p. 14), en relació amb el Café Ruso, ens diu que "la taverna del «Ruso» de Llorenç Gasparin Ferré, estava al carrer de Sant Miquel; va passar després a son cunyat Modesto Antó, avui «Casa Rogelio»". Pel que fa al seu amo, Llorenç Gasparin, volem esmentar una curiositat: va ser alcalde de Sant Carles de la Ràpita el 1909 i el seu fill, Llorenç Gasparin Talarn, el 1930-1931, just abans de la proclamació de la República. Precisament, del període de la República són els anys dels quals tenim més dades del cinema. D'una banda, el carrer ha canviat de nom i ara es diu Pi i Margall (carrer de Pilar després de la Guerra Civil). A més, sembla que Llorenç Gasparin Ferré ha mort i és la seva dona i el seu fill, Llorenç Gasparin Talarn, els que es fan càrrec del negoci, ja que són ells els que figuren sempre durant aquests anys en la documentació de la Delegació d'Hisenda de Tarragona. Les entrades eren una mica més cares que el 1920 i anaven dels 60 cèntims a la pesseta. El local tenia una capacitat de unes 220 localitats, encara que en

algun anuari cinematogràfic n'apareixen 350. Aquestes localitats estaven repartides entre 120 butaques i 100 entrades generals. No sabem quan s'hi va fer la primera sessió de cinema sonor. No obstant això, ens consta que el 1935 tenien instal·lat un sistema de so Parcerisas que no era dels més coneguts i importants d'aquests primers temps del cinema sonor. Però el cinema sonor causava un gran impacte en l'espectador de l'època, com podem veure en aquest petit comentari publicat en la revista *Ràpita*, d'abril de 1961 (núm. 22, p. 17), en una carta que va enviar al director de la revista una persona que signa J.C.:

> Daban los cines programas kilométricos. Era el comienzo del cine sonoro y causaban gran impresión las canciones de Jeannette Mac Donald en «El Desfile del Amor», y las canciones de Mojica, que hoy viste hábito de fraile en Méjico. En ocasiones veíamos algunas películas que decían no haberse estrenado aún en Barcelona y de ello nos enorgullecíamos.

Però el Cine i el Café Ruso eren alguna cosa més que un local d'esbarjo. S'hi van crear un grup d'aficionats al teatre, cap al 1924[40] i una coral[41], i es feien festes, com el festival escolar de l'any 1921[42]. Finalment, el local va passar a ser bar i sala de ball, i el 1935 el cinema desapareix dels registres de la contribució industrial i no torna fins al 1941, primer com a sala de ball i, el 1944, com a cinema. Precisament, en el fons de Govern Civil[43] hi ha l'expedient on José Gasparin i Benito Solé demanen autorització al Govern Civil per a:

> la reapertura de este local, para poder reanudar su funcionamiento como salón de cine como antes del Glorioso Movimiento Nacional, y que actualmente debido al mal estado que quedaron los aparatos se convirtió en salón de baile.

L'autorització no la van obtenir fins al març de 1943. Abans van haver de presentar el certificat de l'arquitecte, el d'antecedents de la Guardia Civil i l'informe de la Delegació d'Indústria sobre el motor i la instal·lació elèc-

40 V. M. del Carme Oriol-Carazo (febrer 1982): "Activitat teatral a Sant Carles de la Ràpita". *Ràpita*, Sant Carles de la Ràpita, núm 272, p. 28-29.

41 V. Agustín Castella Torta (octubre 1978): "Nuestras diversiones", *Ràpita*, Sant Carles de la Ràpita, núm 232, p. 33-34.

42 V. Sense autor (agost 1990): "La Festa del Carme anys enrere", *Ràpita*, Sant Carles de la Ràpita, núm 374, p. 30.

43 V. AHPT. Fons Govern Civil. Inventari de les seccions d'ordre públic i autoritzacions administratives (1939-1988). Topogràfic 2387. 1942-1943.

trica, en la qual van haver de fer diverses modificacions. El més interessant d'aquests documents es l'informe de l'arquitecte, perquè dóna tot tipus de detall de l'edifici, encara que sigui de després de la Guerra Civil:

> Que es un edificio cubierto, constando la sala de planta baja solamente, quedando el piso de la misma al nivel de la rasante oficial de la vía pública, las vigas del entramado de la cubierta (azotea) son de madera (cairats), lo mismo que las jácenas que la soportan. Los muros son de mampostería y fábrica de ladrillo, y los pies derechos de hierro.
>
> La sala en cuestión, pertenece al grupo A de la clasificación. Con tres salidas independientes, una de 1'70 mts., otra de 1'17 mts. Y la tercera, de 1'00 mts., que comunican con el café adjunto con salidas a la calle de San Miguel. Las dimensiones de la sala, son 8'70 mts. de anchura, por 18,20 mts. de longitud teniendo ventilación mediante tres ventanales situados lateralmente, y que comunican con el exterior. Su capacidad es de unos 250 espectadores.
>
> La cabina cumple con las condiciones exigidas en el Reglamento, Artº 157.

En aquest document, el cinema s'anomena Cine Alfaques. Un fet interesant és la presència, com a demandant de la reobertura de Benito Solé, juntament amb José Gasparin. Abans de la Guerra Civil, Benito Solé Redó era la persona que figura com a gestor del cinema Marina, segons la documentació que hem consultat. El cinema Marina era un nou cinema que sorgeix als anys trenta a Sant Carles de la Ràpita. Sembla ser —ja que no tenim cap document que ho confirmi— que, en tancar el Cine Ruso (o més aviat, en quedar-se només com a sala de ball), va obrir, en un altre indret diferent, el Cine Marina, concretament al carrer de Sant Isidre, número 29. Encara que Isaac López diu que aquest cinema va obrir el 1933, pensem que aquesta data és molt improbable, ja que, en l'*Anuario cinematográfico español* de 1935, no hi apareix i, en la contribució industrial, el trobem per primera vegada l'any 1936. Per aquest motiu, no sembla que estigui en funcionament abans de 1935. El local tenia una capacitat de 220 localitats repartides entre 120 butaques i 100 entrades generals. L'edifici era propietat de Concepción Sánchez Nibla, vídua de Ramón Duch, però el gestionava Benito Solé Redó, que havia nascut a Sant Carles de la Ràpita el 1888 i era mecànic. Vivia al carrer de Pi i Margall, número 1, prop del Cine Ruso, amb la seva dona Filomena Garcia Dols, que havia nascut a Sant Carles de la Ràpita el 1894, i els seus fills, tots ells nascuts a Sant Carles de la Ràpita: Dario (1921), Fernando (1929) i Joan (1915). Aquest últim era casat amb Maria Segarra Montrá. El matrimoni vivia a la casa familiar.

No sembla que el cinema funcionés gaire temps abans de l'esclat de la Guerra Civil. Després del conflicte bèlic, cap a finals de 1939, Benito Solé en demana, ràpidament, la reobertura. L'arquitecte de Tortosa responsable de les inspeccions dels locals d'espectacles de la zona diu que, el cinema, "no ha sufrido daños de guerra y tiene en la actualidad las mismas condiciones de seguridad y validez"[44] que abans de la Guerra Civil. L'any següent torna a funcionar amb 230 localitats (190 butaques i 40 localitats davanteres). Aleshores, canvia de nom, i passa a dir-se Cine Español, fins al 1950. Benito Solé, durant un temps molt curt, serà un potentat del cinema al poble. Però la història i la memòria dels cinemes de Sant Carles de la Ràpita, després de la Guerra Civil, seran unes altres, com bé va explicar Joan Martí i Millán en les pàgines de la revista *Ràpita*, al gener de 1988 (núm. 343, p. 40) en un article titulat "Rèquiem per als locals de Cinema rapitencs". En plena crisi de l'exhibició cinematogràfica als pobles, diu, en relació amb el Cine Marina:

> I quan al carrer de Sant Isidre ens asseguéssim a la «Jijonenca de Dalt» li diré: «Aquí al costat pots contemplar, fill meu, aquesta sucursal del Banc de Bilbao, una de les institucions bancàries més importants d'Espanya. Doncs bé. Abans hi havia el cinema 'MAR', el 'cine de Dalt'». Aquest cine feia, de vegades, de local teatral. Dalt del seu escenari, en les cèlebres «FIESTA EN BAHIA», els artistes rapitencs (l'Andarin «lo Seco» en pau descansi; la «Patarella», i tants i tants que seria llarg d'anomenar), feien les delícies dels seus conciutadans. De quan en quan, el senyor Castelló («lo tio Moliner», també en pau descansi), portava algun que altre teatre de varietes. Aquí, a aquest local, el club «Sant Jordi» va fer possible que actuessin Quico Pi de la Serra, Ovidi Montllor, en uns matins dominicals de recitals de la «Nova Canço». I també al seu escenari, el grup local de teatre va poder patentitzar la seva afició fent representacions d'obres teatrals. Era, et podria dir, el cinema/teatre per antonomàsia, aquell «Cine Mar» que ja ho veus, fill meu! en que ha acabat: En una sucursal del Banc de Bilbao.»

Aquest era un rèquiem pels cinemes perduts. Una història que hem volgut reconstruir en relació amb el període d'abans de la Guerra Civil. La manca de documentació oficial de les quatre primeres dècades del segle xx a l'Arxiu Municipal ha fet que la reconstrucció d'aquesta història hagi estat un treball complicat pels constants canvis de noms, que, de vegades, han resultat difícils d'ubicar clarament en el temps.

44 V. AHPT. Fons Govern Civil. Inventari de les seccions d'ordre públic i autoritzacions administratives (1939-1988). Topogràfic 2387. 1939.

9. Sant Jaume d'Enveja

Sant Jaume d'Enveja és un municipi jove, com a poble i com a municipi independent. Fins al 1978 va formar part del municipi de Tortosa i, fins al 1990, pertanyia a la comarca del Baix Ebre, tot i estar situat a la riba sud del riu Ebre. A partir del 1990, els prop de 61 km^2 del seu terme municipal van passar a forma part del Montsià. Situat a l'extrem oest de la comarca, limita amb el riu Ebre al nord, el mar Mediterrani a l'est i el municipi d'Amposta al sud i a l'est. Assentat en plena desembocadura del riu Ebre, tot el seu territori és pla i té tres entitats de població: el poble de Sant Jaume d'Enveja, els Muntells i la barriada de Balada, que comparteix amb Amposta. En aquestes entitats de població viuen els seus 3.538 habitants actuals, principalment al poble de Sant Jaume d'Enveja. En formar part del municipi de Tortosa durant bona part del segle xx, es fa difícil explicar-ne l'evolució demogràfica, però, des que es tenen dades pròpies, la seva població sempre s'ha mantingut estable entorn dels 3.500 habitants.

Bona part del territori ha estat terreny pantanós que es va orientar cap el cultiu de l'arròs. Per tant, l'economia del poble, en la pràctica, s'ha basat en el monocultiu de l'arròs. Més cap a l'interior, també hi ha cultius de regadius per l'abundància d'aigua, sobretot després de construir, al segle xix, el Canal Dreta de l'Ebre. L'altre activitat econòmica destacada ha estat la cacera al Delta i la pesca al riu. El Delta i el riu Ebre han estat sempre un important punt d'atracció turística, ja molt abans de la declaració de Parc Natural del Delta, del boom turístic dels anys seixanta i de l'escalt del turisme rural de finals del segle xx. El Delta era un lloc on famílies de Tarragona i Barcelona venien a caçar ànecs i gaudir d'uns dies en la natura. En termes generals, més enllà de les millores socials i materials dels seus habitants, la situació econòmica del poble no ha canviat gaire en l'actualitat respecte de principis del segle xx. Per això, hem de pensar que era un altre poble petit i agrícola a principis del segle xx, però, a diferència del que hem pogut explicar anteriorment en altres pobles similars, les dificultats per conèixer-ne la història cinematogràfica han estat molt més importants.

Les dificultats d'investigar, a escala municipal, un poble segregat, com és el cas de Sant Jaume d'Enveja, són moltes. A falta de fonts primàries, les secundaries esdevenen molt importants, però aquestes, en el nostre cas, no han fet més que augmentar la confusió sobre la seva història cinematogràfica en el primer terç del segle xx. Començarem per veure l'obra més recent que parla dels locals cinematogràfics de Sant Jaume d'Enveja. Es tracta del llibre d'Isaac López *Historia de los cines tarraconenses* (2015: p. 526-529). S'hi esmenten tres sales de cinema al poble: el California (1948-anys vuitanta), el Cataluña (1950-anys vuitanta), als Muntells, i el Pista California (1969-anys vuitanta). Més enllà de la coincidència de noms entre el Pista California i el California, o l'absència d'altres que hi ha en els anuaris cinematogràfics, o en la documentació del Govern Civil, com el cinema Avenida, de Francisco Zaragoza Porres, hi ha el fet que aquesta explicació d'Isaac López, de la història del cinema a Sant Jaume d'Enveja, coincideix molt poc amb la que Josep M. Tomàs i Prats fa en el seu llibre *Pedania de Sant Jaume d'Enveja: història i etnografia* (2007: p. 355). Josep M. Tomàs hi explica el següent:

> Després de la guerra hi hagué el cine del Saló Rosa. Més bé era una sala multiusos d'avui. S'hi feia cine, ball i teatre.
>
> Després s'inaugurà el cine de Solio, davant l'església. Hi havia adjacent una pista a l'aire lliure per a cine d'estiu. Aquí es van veure les primeres pel·lícules en color. A la porta es posaven els cartons de les pel·lícules que es projectaven. A l'entrada tot ple de cartells de propaganda de pel·lícules. Cine a la tarda i nit els diumenges i dissabtes de nit. Dues pel·lícules, NO-DO i descans entre ambdues pel·lícules.
>
> Després, l'any 1948, s'inaugurà el cine Califòrnia, o el de la tia Paca. Era ja una sala ben presentada, amb les seves butaques. Es va veure el cinemascop. També serví per a teatre.
>
> Amb el tancament del Califòrnia, s'acabà el cine al poble.

En realitat, només coincideixen en el cinema California, i Josep M. Tomàs esmenta dues sales noves: el Saló Rosa i el cine de Solio. Possiblement, aquest últim sigui el nom popular amb què es va conèixer el cinema Avenida, de Francisco Zaragoza Porres, que va començar les seves activitats cinematogràfiques, i també com a sala de ball, el 1943. Una altra coincidència entre Isaac López i Joan M. Tomàs és que no esmenten cap sala de cinema o projecció cinematogràfica abans de la Guerra Civil. És en aquest punt on encara s'embolica més la història del cinema en aquest poble. Les diferents *Guía de la industria y el comercio cinematográfico en*

España e industrias relacionadas con el mismo, de 1927 i 1929, esmenten un cinema propietat d'Ángel Riba. És precisament aquesta part la que ens interessa, però se'ns fa difícil d'esbrinar-la a causa de la manca de documentació. Una breu referència a dos anuaris i un article de diari d'una notícia que no té res a veure, directament, amb un local cinematogràfic és tot el que tenim. La notícia es va publicar el 17 de desembre de 1932 en el *Diari de Tarragona*, en la secció d'informació local de centres oficials, i fa referència a una circular del Govern Civil de Tarragona sobre la convocatòria de l'examen d'operador cinematogràfic, del 20 de desembre de 1932 al Salón Moderno de Tarragona. La nota del Diari publica una llista annexa dels nois que es presentaven a l'examen. Hi consten 11 noms de persones de Miravet, Cambrils, Morell, Alcover, Tarragona, Amposta (Luís Andrés Bachal) i Sant Jaume d'Enveja (Francisco Montlleó Bertomeu). Possiblement aquesta notícia no té res a veure amb el cinema a Sant Jaume d'Enveja o, potser, la presentació d'aquest noi a l'examen d'operador cinematogràfic reforci la idea que, a començaments dels anys trenta, hi havia un local cinematogràfic a Sant Jaume. És probable que aquest local sigui el Saló Rosa que comenta Josep M. Tomàs, o potser no, ja que no tenim cap més informació sobre el nom del local. Que hi va haver un cinema al poble entre 1926 i 1930 és indubtable. Una anotació en el llibre de registre d'altes de la Delegació Provincial d'Hisenda ve a reforçar la dada que donen els anuaris. Però aquesta anotació encara aporta més confusió sobre aquest cinema. Hi diu que, el 27 de maig de 1929, va entrar a la Delegació d'Hisenda un expedient d'inspecció per les 73 funcions de cinema, durant l'últim any, de Cinta Salldyurer Martín. El 31 de maig de 1929, es va arribar a un acord pel qual la senyora Salldyurer va pagar a Hisenda 196,23 pessetes a causa d'aquestes sessions[45]. L'anotació ens indica que es van ocultar les projeccions i que el pagament de l'impost ve d'una inspecció. Podríem estar davant d'un nou cas d'ocultació de projeccions cinematogràfiques, com hem vist abans en altres pobles. L'absència de més documentació oficial a la Hisenda de l'Ajuntament de Tortosa i a la de la Delegació Provincial de Tarragona sobre Sant Jaume d'Enveja no ens permet saber més sobre el local cinematogràfic que apareix en l'anuari, ni sobre qui eren Ángel Riba

45 AHT. Fons de la Delegació d'Hisenda de Tarragona. Inventari dels registres i volums de la Delegació Provincial d'Hisenda, de la sèrie d'Impostos directes, de l'Impost sobre activitats i beneficis comercials i industrial, el Registre d'Altes de la Llicència Fiscal Quota Fixa. Registre topogràfic 1029 (1929-1933).

i Cinta Salldyurer Martín. En els llibres de registre d'altes de la contribució industrial de Tortosa de 1927 a 1935 no apareix cap referència a Sant Jaume d'Enveja, tot i que si que apareix el cinema de La Cava, i als padrons d'habitants de Tortosa de 1930, 1935 i 1940 no hem trobat a Ángel Riba ni a Cinta Salldyurer. Després de la Guerra Civil, el compliment de les obligacions amb l'Administració és més estricte i, conseqüentment, hem trobat l'expedient complet de la petició d'autorització d'obertura del Cinema Avenida, de Francisco Zaragoza Porres el 1943[46]. Eren ja altres temps i les coses havien canviat, la documentació és més abundant.

46 AHT. Fons Inventari de les seccions d'ordre públic i autoritzacions administratives del Fons del Govern Civil de Tarragona. Secretaria general. Topogràfic 2387. 1939-1940.

10. Santa Bàrbara

El terme municipal de Santa Bàrbara esta situat en el centre de la comarca, a la zona nord, al mig de la plana del Montsià, i limita al nord amb la comarca del Baix Ebre, a l'est amb Masdenverge, al sud amb la Galera i a l'oest amb Mas de Barberans. Els seus aproximats 28 km^2 són pràcticament plans i només hi ha una entitat de població on viuen els 3.734 habitants actuals, que són una mica més dels 3.384 que tenia el poble a començaments del segle xx. Encara que pot semblar que el poble té una població estable al llarg del segle xx, la veritat és que ha viscut dos processos de creixement amb un moment de recessió. El primer es produeix durant la primera meitat del segle xx i arriba a la dècada dels anys cinquanta. Després, va tenir un període d'estabilització fins a finals de la primera dècada del segle xxi, en què hi ha un augment molt lleuger de població que s'ha estabilitzat de nou. Així, el primer terç del segle xx s'acaba amb 4.028 habitants, cosa que fa que passí del sisè lloc, pel que fa a població dins de la comarca, al cinquè.

Com la resta de pobles del voltant, l'agricultura de secà té un pes important en la seva economia. Una diferència essencial, però, amb la resta de pobles és que va tenir algunes indústries destacades a començaments del segle xx. L'agricultura ha seguit l'evolució ja comentada a la resta de pobles de la zona. L'olivera era el cultiu predominant a començaments del segle xx, que es combinava amb algunes terres de vinyes. Després, es va anar introduint el garrofer i l'ametller, que, de mica en mica, es van anar perdent. En les primeres dècades del segle xx, l'oli és una font important de riquesa del poble. Una font que a la segona meitat del segle es va anar perdent. En aquesta segona part del segle, de mica en mica, es van anar introduint els cítrics (taronges i mandarines) i els cultius de regadiu, gràcies a l'aportació d'aigua del canal de Xerta i els pous propis. Aquesta activitat agrària es va complementar durant el segle xx amb les fàbriques de maons i teules, l'explotació de les pedreres, la creació d'una fàbrica de botons als anys vint, una de sabó als anys quaranta i una de tractament de la sansa

o pinyola a començaments del segle xx. A partir dels anys seixanta, la indústria es desenvolupa encara més i, actualment, destaquen indústries alimentàries, del moble, tèxtils i de fabricació de botons.

Com es pot veure, és un poble una mica diferent dels que hem vist abans. Per això, la seva història cinematogràfica també és diferent i una mica més rica. Però començarem pel final, el 2015, Isaac López, en el seu llibre sobre els cinemes de la província de Tarragona (2015: p. 514-517), parla de tres cinemes a Santa Bàrbara: el Salón Cine Teatro Kursaal (ca. 1929-1985), el Cine Moderno (1940-anys vuitanta) i el Cine Excelsior (1955-anys noranta). De tots aquests, només en situa un abans de la Guerra Civil, el Salón Cine Teatro Kursaal, que diu que era "conocida en los años treinta como Salón Cine Teatro Bretó". Unes dades que no concorden en res amb les diverses *Guía de la industria y el comercio cinematográfico en España e indústrias relacionadas con el mismo*, de 1925, 1927 i 1929, ni amb l'*Anuario cinematográfico Español*, de 1935. En aquests llibres, es fa esment del Cine Principal de J. Ribas (1925, 1927 i 1929), del Cine Cataluña (1929), del Cinamor de J. Benet (1935) i del cinema Moderno de Manuel Ibañez (1935). Tenim sort que, de Santa Bàrbara, n'hi ha molta documentació disponible al seu Arxiu Municipal, a l'Arxiu Històric de Tarragona (Delegació Provincial d'Hisenda) i a la premsa per esbrinar la veritable història del seu cinema durant aquests primers anys del segle xx.

La primera projecció documentada és del juny de 1914. El diari *Tiempo* de Tortosa, del 6 de juny de 1914, va publicar la notícia següent: "Esta noche y mañana en la vecina población de Santa Bárbara se celebrarán funciones de cine y entremés en el Lindo Teatro del «Príncipe»". Uns mesos després, el 10 de desembre de 1914, el mateix diari publicava una altra notícia relacionada amb el cinema en aquest poble:

> Nos dicen de Santa Bárbara que las fiestas de la Inmaculada se han celebrado en aquella población con el mayor esplendor y solemnidad. Hubo misa á gran orquesta, sermón por el Rdo. D. Elías Millán, que conmovió á los fieles; por la tarde procesión, que estuvo concurridísima, por la noche sesiones de cine y de teatro.

Llàstima que el diari estigui en mal estat i no es pugui llegir el nom del local, però tots els indicis apunten que era el Teatro Príncipe.

Una de les constants d'aquests primers anys del cinema a Santa Bàrbara serà que la majoria de les notícies que tenim estan relacionades amb les festes del poble, com ha succeït en altres pobles de les comarques tarrago-

nines. Per això, en les festes de 1916, també es parla de sessions cinematogràfiques. L'*Eco de la Comarca*, d'Amposta, del 7 de maig de 1916, avança el programa de les festes de Sant Gregori dels dies 8 i 9 amb una succinta relació de les activitats:

> Salvas, dianas, oficios y funciones religiosas y procesión, bailes públicos, disparo de fuegos artificiales y funciones teatrales y cinematográficas, son los números más salientes del mencionado programa.

Quatre dies després (11 de maig de 1916), el *Diario de Tortosa* fa una crònica més extensa de les activitats de la festa, però, de les activitats lúdiques, només diu que "también ha habido bailes y cine en distintos locales de la población". En cap d'aquestes cròniques es dóna el nom del local on es van fer les sessions de cinema, però pensem que va ser el Teatro Príncipe. Una cosa semblant passa el 1917. Aleshores, el diari *Pueblo*, de Tortosa, del 7 de maig de 1917, dóna el programa de les festes del proper dimecres i diu que "habrá teatro, cines, toros, fuegos artificiales y demás distracciones peculiares en estas fiestas". Fins al 1926, el Teatro Príncipe no va aparèixer com a cinema en la contribució industrial, però abans ja figurava en les guies cinematogràfiques d'Espanya com a Teatro Principal. Una errada, aquesta, que els editors de les guies no van corregir en tota la dècada, perquè el seu nom era Príncipe i no Principal, ja que li venia donat a causa de la seva ubicació al carrer del Príncipe. Tanmateix, a partir de 1930, el carrer es va anomenar Sanjurjo. El Teatro va estar funcionant com a sala d'espectacles variats i lloc per fer diversos actes fins al 1932. El local tenia una capacitat de 400 localitats repartides en 200 cadires i 200 entrades generals, per les quals es pagaven 20 cèntims l'entrada de general i 30 cèntims la de cadira. En la contribució industrial figura, com a propietària, Maria Arans Nin i en les guies figura, com a gestor, Joan Ribas. Maria Arans Nin havia nascut a Albinyana el 16 de juny de 1874. No sabem quan es va traslladar a viure a Santa Bàrbara, però la seva filla Maria Ribas Arans va néixer el 1896 a Albinyana i el seu fill Joan Ribas Arans, a Amposta el 1901. Només hem pogut trobar dades d'aquests dos fills i d'ella el 1936, quan Maria Arans tenia 62 anys, era vídua i vivia amb els fills al carrer Major, número 107. En el registre de baixes de la contribució industrial de 1931 apareix el seu fill Joan Ribas Arans com el contribuent que dóna de baixa el cinema el 28 de desembre, però resulta que, en el padró d'habitants de 1936, posa que Joan Ribas Arans, amb 35 anys, no sabia llegir ni escriure. En canvi, el padró diu que la seva mare i la seva germana

sí que sabien llegir i escriure. Tot indica que a la mort del seu marit (Joan Ribas), de la qual no hem pogut esbrinar la data, Maria Arans Nin es fa càrrec del Teatro ajudada pels seus fills, però tota la gestió del Teatro la devia portar la mare.

Hi ha algunes petites referències en revistes i diaris de l'activitat del Teatro Príncipe. La referència més antiga, després de les que ja hem comentat, és de 1928, encara que apareix publicada en una revista actual. La revista CEP, del Centre d'Estudis Planers de Santa Bàrbara, l'any 2002 publicava un article dedicat a "Les festes del Centenari (1928)" (núm. 5: p. 77-79), on van reproduir el programa de festes d'aquell any. A banda de la referència a les funcions cinematogràfiques al Teatro, del dia 9 a les 9 de la nit, hi ha la reproducció d'un anunci del Teatro que diu el següent:

> Presentará al distinguido público de esta localidad la renombrada Troupe enciclopédica UNION ESPECTACLE. Compuesta de cancionistas a gran voz y elegantes bailarinas y el ventrílocuo moderno CABALLERO ANGLADA.

L'anunci acaba amb la frase següent: "Se proyectarán películas recien filmadas y seleccionadas por las más importantes casas productoras de películas que serán un éxito para el espectador". Una frase on el Teatro presumeix de projectar pel·lícules d'estrena de les millors cases productores de Catalunya. La veritat és que, en aquell any, el Teatro ja tenia la competència del Cine Bretó i se n'havia de diferenciar d'alguna forma. La referència següent a la seva activitat és del 1930. El 27 de novembre, *La Vanguardia* de Barcelona comenta que Àngel Samblancat va fer una conferència en el Teatro Príncipe sobre la cultura popular, organitzada per grups republicans del poble. L'any 1931 hem trobat dues referències més. El 31 de març, *La Vanguardia* publica que el Teatro acollirà dues "veladas de carácter moral e instructivo", organitzades per la Juventud Recretiva del Apostolado de la Oración de la parròquia de Santa Bàrbara. El 24 de maig, en la mateixa *La Vanguardia*, es fa una crònica de les festes de Sant Gregori on, breument, s'esmenten les "funciones teatrales y cinematográficas en los teatros Príncipe y Cinema Bretó". Finalment, el 1932 hi ha dues referències més. El 18 de febrer, el corresponsal de *La Vanguardia* a Santa Bàrbara relata les activitats que han tingut lloc al poble amb motiu de la celebració de l'aniversari de la proclamació de la Primera República, i diu que al Cine Príncipe "tuvo efecto un mitin en el que hablaron don Juan Bautista Tolosa y don Francisco Cabanes, cuyos discursos fueron muy aplaudidos". Al juny, el governador civil demana al secretari del Sindicat Únic de Treballadors l'autorització de l'amo del Cine Príncipe per instal·lar-hi el domicili social

del Sindicat[47]. El canvi de denominació de Teatro a Cine, en aquestes últimes referències de 1932, indica clarament que el Teatro Príncipe feia una programació estable de cinema que anava alternant amb representacions de teatre, espectacles de vodevil i altres activitats, encara que no sabem des de quin any hi ha una programació estable de cinema. Després de la carta del governador civil del juny de 1932, el Cine Príncipe no torna a aparèixer en cap document ni article periodístic. No sabem tampoc les causes del seu tancament, però, possiblement, la competència del local del senyor Bretó va fer que, al final, hagués de tancar per escassa rendibilitat del negoci; però no hi ha cap confirmació documental d'aquesta hipòtesi.

Josep Bretó Martí era natural de Godall, on havia nascut el 12 de setembre de 1872. La seva família continuarà vivint a Godall, on la seva mare mor el 1930, però ell es va traslladar a viure a Santa Bàrbara. La seva dona, Josefina Arasa Barberá, era de Santa Bàrbara i aquí van tenir, el 1899, el seu fill Josep Bretó Arasa. Tota la família vivia al carrer Major, número 136, i és a Santa Bàrbara on fa fortuna i es converteix en un dels propietaris més importants del poble. La seva riquesa provenia de ser propietari de diferents terrenys on cultivava oliveres. Dins del sector oliverer, era un actiu membre que defensava els interessos col·lectius dels propietaris i els cultivadors. Per exemple, l'any 1929 promou una assemblea per discutir el problema dels preus[48] baixos i cedeix el seu local per fer la reunió. Però no només cultivava oliveres i era productor d'olis, sinó que també tenia garrofers, va ser un important apicultor[49] i va comerciar amb adobs[50]. Com a propietari també va estar atent a les innovacions, com quan va provar un nou mètode per podar els garrofers el 1929[51]; va cedir terrenys propis a l'Estació Olivarera de Tortosa "para el emplazamiento de un campo de experimentación oleícola" el 1931[52]; va ser un dels propietaris que va plantar pins a les seves terres seguint les instruccions del Ser-

47 V. Arxiu Comarcal del Montsià. Fons Ajuntament de Santa Bàrbara. Correspondència. Signatura 02/G207, Caixa 230.

48 *La Vanguardia*, 25 d'octubre de 1929.

49 *La Vanguardia*, 2 d'octubre de 1929.

50 Per aquest comerç d'adobs va ser multat el 1934, perquè no es va donar d'alta en el registre corresponent. V. Arxiu Comarcal del Montsià. Fons Ajuntament de Santa Bàrbara. Correspondència. Signatura 02/G207, Caixa 232.

51 *La Vanguardia*, 20 de setembre de 1929.

52 *La Vanguardia*, 30 de gener de 1931.

vei Forestal de la Mancomunitat Hidrogràfica del Pirineu Oriental[53] l'any 1932; va fer empelts d'"almendros vírgenes, de prunera japonesa, ciruelo y albaricoque, habiendo brotado los injertos con gran vigor"[54] el 1932; va podar les oliveres amb un nou mètode tècnic i racional[55] el 1933, o va utilitzar la potassa com a adob per prevenir les malalties parasitàries[56] el 1934. Així doncs, va ser nomenat vocal de la Junta de la Mútua Agrícola de Tortosa en representació dels agricultors de Santa Bàrbara[57] i, també, alguns organismes de la Generalitat de Catalunya li demanaven ajuda per als seus estudis, com va ser el cas de la Comissió Catalana de Meteorologia Agrícola l'any 1932[58]. Era tan important al poble que, fins i tot, les seves malalties sortien als diaris[59].

A mitjan 1926, Josep Bretó Martí va voler iniciar un nou negoci i va començar els tràmits per construir un nou cinema al poble. El 3 de juliol demana permís a l'Ajuntament per edificar i construir una paret en uns terrenys que tenia al carrer de l'Amor[60]. Cap a finals d'any, el 7 de desembre de 1926, l'arquitecte municipal de Tortosa inspecciona el local i, en el seu informe, diu el següent:

> […] resulta que se cumplen en cuanto a salidas las principales reglas que marca el vigente Reglamento de Espectáculos públicos, pero debe modificarse los cierres de las puertas en el sentido de poner en ellas una simple aldaba y disponer una pequeña rampa frente a la puerta más próxima al telón de proyecciones, en cuanto a la galería superior no reúne a juicio del que suscribe las condiciones de seguridad reglamentarias, por lo que no debe autorizarse en ningún caso la asistencia de público interino no se practiquen las obras de consolidación oportunas[61].

53 *La Vanguardia*, 6 de gener de 1932.

54 *La Vanguardia*, 26 de març de 1932.

55 *La Vanguardia*, 18 de març de 1933.

56 *La Vanguardia*, 28 de gener de 1934.

57 *La Vanguardia*, 14 de febrer de 1935.

58 *La Vanguardia*, 29 de maig de 1932.

59 *La Vanguardia*, 14 d'agost de 1930, 31 d'octubre de 1930 i 21 de desembre de 1930.

60 V. Arxiu Comarcal del Montsià. Fons Ajuntament de Santa Bàrbara. Llicències d'obres, Caixa 801.

61 V. Arxiu Comarcal del Montsià. Fons Ajuntament de Santa Bàrbara. Llicències d'obres, Caixa 802.

Aquestes obres segurament van retardar la inauguració del local, però, el 1927, el cinema ja funcionava, perquè a l'agost fa una liquidació a la Hisenda provincial per 12 funcions. I, a partir d'aquí, surt normalment en el fulls de la contribució industrial al carrer de la Victòria. Precisament per la contribució industrial, sabem que el cinema tenia una capacitat de 500 localitats, repartides entre butaques (300), entrades de llotja (50) i general (150). Però no era una sala que es dediqués només al cinema, sinó que, a més, s'hi feia teatre, varietats, balls, conferències i actes polítics. Precisament, durant uns anys (1929-1930), el local era conegut com a Teatro Catalonia[62]. De la seva activitat teatral, tan sols n'hem trobat l'anunci de l'actuació de la companyia de revista de José Sexat, el Nadal de 1930[63]. En canvi, hem localitzat més referències de balls, com el de la festa del centenari de 1928, el del carnaval de 1929 i 1931, el de les festes de Santa Llúcia de 1929, el de les festes de Santa Bàrbara de 1930, els balls de societat del novembre de 1930 o el de commemoració de la proclamació de la República, organitzat pels elements d'esquerres del poble a l'abril de 1932. Aquest últim acte és un clar exemple de la utilització o alineació del local amb els grups progressistes del poble enfrontats amb els conservadors. Un fet que també es posa de manifest a partir de les conferències i mítings que hem trobat que es van fer en aquest local:

- 1928 (2 de desembre de 1928). "Asamblea pro construcción del proyectado canal de riego por elevación de aguas del Ebro, con destino al riego de nuestros campos de olivos, algarrobos y viñedos"[64]. Un acte presidit per l'alcalde de Santa Bàrbara, on van intervenir les forces vives del poble, com el mestre, i, segons el diari, van acudir més de 1.000 persones; una xifra que sembla impossible, ja que duplicaria la capacitat declarada del local.
- 1929 (24 de novembre de 1929). Assemblea de cultivadors d'oliveres.
- 1930 (març). Conferència sobre les cooperatives de venda.
- 1931 (febrer). Conferència sobre agricultura.
- 1931 (maig). Míting republicà.

62 Aquest és el nom que apareix en les noticies del diari *La Vanguardia*, de 1929 (15 de febrer, 19 de novembre, 28 de novembre i 20 de desembre) i de 1930 (13 de març).

63 *La Vanguardia*, 3 de gener de 1931.

64 *La Vanguardia*, 6 de desembre de 1928.

Pel que fa a la programació cinematogràfica hem trobat molt pocs títols projectats en aquest local, només dotze, dels quals cinc són de l'etapa muda i sis de la sonora. Els cinc de l'etapa muda apareixen en l'anunci del programa de les festes del centenari[65] i corresponen a: *Ello* (It) (1927), de Clarence Badger, amb Clara Bow i Antonio Moreno; *Dioses vanos* (Tin Gods) (1926), d'Allan Dwan, amb Thomas Meighan i Renée Adorée; *Afortunado en amores* (The ace of cads) (1926), de Luther Reed, amb Adolphe Menjou i Alix Joyce; *Hotel Imperial* (Hotel Imperial) (1927), de Mauritz Stiller, amb Pola Negri i James Hall, i *Hijos del divorcio* (Children of divorce) (1927), de Frank Lloyd i Josef von Sternberg, amb Clara Bow i Esther Kalston. Aquests són tots grans títols americans i d'estrena, el que ens fa pensar que es tractava d'un cinema de primera fila.

L'etapa del cinema sonor a Santa Bàrbara es va inaugurar el 28 de febrer de 1931. *La Vanguardia* (15 de febrer de 1931) en va anticipar la notícia de la manera següent:

> Una gran novedad del progreso moderno podremos admirar el próximo día 28 del actual en esta villa, con la inauguración del cine sonoro en el teatro Bretó, según nos ha comunicado su propietario, que acaba de llegar de Barcelona.

El 4 de març, el mateix diari donava el títol amb què es va inaugurar el cinema sonor: "El sábado último se inauguró el cine sonoro en el teatro Bretó, de esta villa, con la exhibición de la pel·lícula «La Canción de París»[66] que obtuvo un ruidoso éxito". El local es va equipar amb un dels millors sistemes de so d'Espanya d'aquell moment: un equip Orpheo Sincronic[67]. A aquest primer títol, hi hem d'afegir altres tres trobats durant les festes de Nadal de 1931 i dos més al gener de 1932. El títols són: *Tragedia submarina* (Men without women) (1930), de John Ford amb Kenneth

65 MPF (2002): "Les festes del Centenari (1928)". *CEP, Centre d'Estudis Planers*, Santa Bàrbara, núm. 5, p. 78.

66 Un film americà de 1929, dirigit per Ernst Lubitsch i protagonitzat per Maurice Chevalier, Jeanett MacDonald i Lupino Lane. Era un musical titulat *The love parade*, que, a Espanya, es coneix com *El desfile del amor*.

67 El sistema era més conegut com OSSA, i aquest nom procedia d'una empresa catalana fundada el 1924 per Joan Giró a Barcelona. Fins a la Guerra Civil, l'empresa es va dedicar a la fabricació de projectors de cinema i dels dispositius per dotar de so els projectors muts. Després de la Guerra Civil, el negoci es va reorientar cap a la fabricació de motocicletes i es converteix en una de les marques més importants del món, abans de la crisi que la va portar al tancament el 1985. (<http://ca.wikipedia.org/wiki/Ossa_(empresa)>).

MacKenna i Frank Albertson; *Esposas de médicos* (Doctor's wives) (1931), de Frank Borzage, amb Warner Baxter i Joan Bennett; *Esclavas de la moda* (1931), de David Howard i Francisco Moré de la Torre, amb Carmen Larrabeiti i Julio Peña; *El valiente* (1930), de Richard Harlan, amb Juan Torena i Angelita Benítez, i *Tenor y tenorio* (Let's go places) (1930), de Frank R. Strayer, amb Joseph Wagstaff i Lola Lane. Títols que tornen a demostrar que es projectaven els films més recents i que era un cinema de primera. En aquesta llista, hi destaquen títols que són exemple d'aquells primers films sonors de doble versió filmats als Estat Units en castellà per al mercat hispanoparlant, amb director o actors hispans, com *Esclavas de la moda* o *El valiente*.

Amb el cinema sonor, el Cine Bretó va obrir una nova etapa l'any 1931. Sembla que al començament el local el gestionava el mateix Josep Bretó Martí, però el 1931 el va llogar a Joan Benet Forés, veí de Tortosa, on era propietari del cinema Benet, que estava situat al parc Teodoro González. Per al cinema de Santa Bàrbara, Joan Benet nomena, cap a finals d'any, Juan Lluisá Trias com a encarregat d'aquest[68]. La primera cosa que Joan Benet fa és donar un nom nou al cinema, que serà un acrònim que barrejava la paraula cinema i el nom d'un dels carrers on hi havia el local, el carrer de l'Amor. Així el cinema, entre 1931-1936, es va dir Cinamor. Curiosament, aquest canvi de nom coincideix, en el temps, amb el canvi de nom del carrer on figurava el cinema en els registres oficials, que va passar de ser el carrer de la Victòria al del Doctor Ferran. Joan Benet també vol fer obres i sol·licita a l'Ajuntament construir unes escales "al carrer de l'Amor, per a que serveixin de baixador al Cine"[69]. A més, redueix l'aforament del cinema, i deixa només 394 localitats de butaques i 50 de general. Els nous gestors van haver de fer front a un dels incidents més greus d'aquestes primeres dècades del segle xx en un local cinematogràfic de Santa Bàrbara. Segons va explicar *La Vanguardia*, el dissabte 9 de març de 1935:

> En la madrugada del pasado domingo hubo un amago de incendio en el Cinamor de esta villa, cuyas causas se ignoran.
>
> El incendio tuvo poca importancia y fué sofocado rápidamente.

68 V. *La Vanguardia*, 17 de desembre de 1931.

69 V. Arxiu Comarcal del Montsià. Fons Ajuntament de Santa Bàrbara. Llicències d'obres, Caixa 802.

Sort que no es van haver de lamentar víctimes i les conseqüències van ser mínimes.

La Guerra Civil va aturar les activitats del cinema, no sabem si a causa de les confiscacions o dels efectes de la guerra. El que sí que sabem és que el cinema no reprèn la seva activitat cinematogràfica fins al 1940. En aquell any, en els registres de la contribució industrial figuren 21 funcions de cinema fetes en aquest local per Manuel Climent Borràs, el seu nou arrendatari. Manuel Climent era un barber nascut el 26 d'abril de 1915 a Santa Bàrbara. Al desembre de 1940, el vigilant nocturn del poble el va denunciar al jutge municipal per "palabras injuriosas contra las Autoridades de esta villa"[70]. Una de les primeres mesures que pren es canviar el nom del cinema per Salón Kursaal i registrar el nou cinema al seu carrer real, el carrer de l'Amor. Amb el canvi també es va tornar a reduir l'aforament del cinema a 350 localitats: 300 butaques i 50 entrades generals. En endavant, el record d'aquest cinema quedarà associat a aquest nom, com ho demostren les frases següents que apareixen en el llibre de Màrius Pont Fandos (2010: p. 373) sobre Santa Bàrbara, el qual ens serveix també per explicar la seva història posterior:

> Vista exterior del Salón Kursaal. La gent també el coneixia com «el cine del Bretó», persona que el va obrir als anys trenta i li va donar prestigi mitjançant tota classe d'espectacles i activitats culturals i polítiques. Més tard el va gestionar Manel Climent, Manel de Batalla. Quan, finalment, el va adquirir Rogelio Ibáñez es va convertir en cinema d'estiu, subsidiari del Cine Moderno.

Finalment, del període d'abans de la Guerra Civil a Santa Bàrbara, ens en queda el Moderno Cinema. Isaac López (2015: p. 515) diu el següent:

> El Cine Moderno se inauguró el 11 de enero de 1940 con la película *Lloyds de Londres* (1936) [...]. La inauguración del local se produjo en el contexto de las fiestas de diciembre en honor a Santa Bárbara [...]. El propietario y empresario exhibidor del Cine Moderno de Santa Bárbara fue Rogelio Ibáñez Espuny, que estuvo al frente de la dirección del cine desde sus inicios y hasta 1971, año en el que por jubilación cedió la explotación del negocio a su esposa, Primitiva Queralt Muñoz, e hijos.

Una afirmació que té certa documentació en contra. El primer document, i un dels més destacats, és la crònica que, des de Santa Bàrbara, publica el diari *Tarragona Federal*, el 7 d'agost de 1931, on es diu el següent:

70 V.Arxiu Comarcal del Montsià. Fons Ajuntament de Santa Bàrbara. Correspondència, Signatura 02/G208. Caixa 164.

> Donen fi ja les obres del modern i espaiós cinema que el senyor Ibáñez ens construeix al lloc més cèntric del poble. Aquest cine serà digne d'una ciutat, per totes les seves immillorables condicions i bon gust.

Al desembre, Manuel Ibáñez Espuny liquidava 80 funcions de cinema a la Delegació d'Hisenda de Tarragona[71], tot i que el cinema no va aparèixer en les llistes de la contribució industrial fins al 1933. Però sabem del cert que des de 1931 el cinema va funcionar sense interrupció, fins i tot durant la Guerra Civil, fins al 1938 i, després, va recuperar ràpidament l'activitat cinematogràfica, encara que només per fer funcions teatrals i balls. El 22 de novembre de 1939, l'empresari del Moderno Cinema, Manuel Ibañez Espuny, va demanar al Govern Civil autorització per fer funcions de teatre i balls, la qual li fou concedida[72]. Com es pot veure per aquesta petició, era un espai polivalent, com tots els altres locals del poble, on es feien tot tipus d'espectacles o activitats, com festivals infantils[73], conferències[74] i mítings —normalment de caire conservador, molt vinculats al carlisme—, o el combat de boxa entre Juan Costa (a) Arispe, d'Amposta, i Joaquin Accensi (a) Chimerri, de Santa Bàrbara, al gener de 1932[75]. Habituals eren també les representacions teatrals i d'òpera[76].

El local tenia una capacitat de 500 localitat, repartides entre 400 butaques i 100 entrades generals, que costaven 40 cèntims les butaques i 20 les entrades generals. Situat al carrer de Sant Ramon de Penyafort —anomenat carrer de l'Aire a partir dels anys cinquanta—, era un cinema que es

71 V. AHT. Fons de la Delegació d'Hisenda de Tarragona. Inventari dels registres i volums de la Delegació Provincial d'Hisenda, de la sèrie d'Impostos directes, de l'Impost sobre activitats i beneficis comercials i industrial, el Registre d'Altes de la Llicència Fiscal Quota Fixa. Registre topogràfic 1031 (1931).

72 V. Arxiu Comarcal del Montsià. Fons Ajuntament de Santa Bàrbara. Correspondència, Signatura 02/G208. Caixa 164.

73 V. *La Vanguardia,* 20 d'abril de 1934.

74 V. a l'Arxiu Comarcal del Montsià (Fons Ajuntament de Santa Bàrbara. Correspondència. Signatura 02/G207. Caixa 230), un telegrama del governador civil de Tarragona autoritzant dues conferències musicals al Moderno Cinema, organitzades pel mossèn de Santa Bàrbara, i els articles de *La Vanguardia,* d'11 de juny de 1932, de 8 d'abril de 1933 i de 5 de novembre de 1933.

75 V. *La Vanguardia*, 6 de gener de 1932 i 21 d'agost de 1932

76 V. *La Vanguardia*, 21 de gener de 1932.

va inaugurar ja dins del període del cinema sonor i, per tant, des del seu naixement estava equipat amb un sistema de so Philisonor Philips[77].

Finalment, pel que fa a l'amo o empresari que el gestionava, en tota la documentació d'aquests anys que hem consultat sempre apareix Manuel Ibáñez Espuny com a propietari i gerent. Manuel Ibáñez era veí de Santa Bàrbara, encara que va néixer a València el 15 de novembre de 1898. L'any 1936 vivia al carrer Major, número 52, a casa dels seus pares, perquè encara era solter. El seu pare, Josep Ibáñez Muñoz, era també de València, tenia 66 anys i es dedicava al comerç. Era casat amb Cinta Espuny Jesús, una dona que havia nascut a Santa Bàrbara el 1871. Possiblement, el Josep era un dels obrers que des de València es van desplaçar al Montsià, i allí es va casar amb una dona de la terra, Cinta Espuny, i es va quedar a viure a Santa Bàrbara, després d'una etapa de voltar amb la família per València i Barcelona. El 1936 vivien a la casa tres fills del matrimoni (no sabem si en van tenir més). Tots ells es dedicaven al comerç, tenien més de 30 anys i eren, llavors, solters. Manuel era el fill més gran dels que vivien amb els pares. Aleshores, tenia 37 anys. Els altres dos eren Josep Ibáñez Espuny, que havia nascut el 1900 a València i tenia llavors 35 anys, i Rogelio Ibáñez Espuny, que havia nascut el 1905 a Barcelona i tenia 31 anys.

Manuel va ser qui va portar la gestió del cinema fins als anys cinquanta. No sabem les raons per les quals el va deixar al seu germà Rogelio, però aquest és un fet d'un període posterior al del nostre estudi. El que hem vist amb tota seguretat és que Rogelio no apareix en cap dels document que hem consultat d'abans de la Guerra Civil, només hi apareix Manuel Ibáñez. Pel que es veu, en la memòria col·lectiva del poble només ha quedat l'etapa del cinema de després de la Guerra Civil, la que va dirigir el seu germà Rogelio i la seva dona Primitiva, per això tenim el comentari d'Isaac López o la cita següent del llibre de Màrius Pont Fandos (2010: p. 372) sobre la història de Santa Bàrbara en imatges:

77 Sistema de so de la casa holandesa Philips. Va ser el sistema de so principal a Portugal, mentre que, a Espanya, tenia la forta competència de la casa Ossa. L'avantatge del sistema Philisonor és que era compatible tant per a sistemes de so mitjançant discos sincronitzats com per a sistemes on el so ja estava incorporat a la pel·lícula i, per això, es podia adaptar a qualsevol projector aprofitant-ne el motor. A més, la casa subministrava bateries i acumuladors d'electricitat que permetien el funcionament dels amplificadors amb corrent alterna. V. Baptista, Tiago (2014): "Os primeiros sistemes de reproduçao de som das sales de cinema em Portugal". Kinetophone. *Journal of Music, Sound and Moving Image*, núm. 1, setembre, p. 120-123, consultable a <http://www.kinetophone.net/kinetophone_1.html>.

> Al Cine Moderno (conegut també com «el cine d'Ibáñez», o «de Primitiva»), a més de cinema, s'hi feien altres activitats culturals.

La veritat és que aquesta memòria, de persones i noms de locals de després de la Guerra Civil, és la que perviu, en general, en molts pobles i a Santa Bàrbara en particular, com podem veure en un altre paràgraf del llibre de Màrius Pont Fandos (2010: p. 361).

> A l'apartat «Espais d'oci» es pretén mostra tots aquells llocs que han servit per a fer vida en societat i activitats de tot tipus: el Cine Moderno, el Kursaal, el Cine Excelsior, i especialment els bars.

És aquesta memòria la que s'ha de corregir i explicar correctament, i és això el que hem pretès amb aquest estudi. Només ens resta afegir-hi algunes consideracions generals sobre el cinema que hem trobat durant la investigació de la història de Santa Bàrbara. Una curiositat que hem vist en la investigació de la història del cinema a Santa Bàrbara és la modificació que, el 1932, es va fer del procediment dels exàmens d'operador cinematogràfic per a tot Espanya, a instància de diverses persones de la província de Tarragona que van suspendre en la convocatòria d'aquell any. Entre els suspesos, hi havia el veí de Santa Bàrbara Josep Martí Maigí. Ell i d'altres aspirants, encapçalats per Ramon Vallvé, van presentar un escrit al governador civil on demanaven que "se publique un programa oficial que rija para dichos exámenes y se clasifiquen los operadores en categorias según sus conocimientos"[78]. El Govern Civil va elevar aquest escrit al Ministeri de Governació, que, finalment, va decidir crear una comissió amb els examinadors de Tarragona perquè

> redacten y me presenten para su estudio y aprobación, si procede, un cuestionario que comprenda los conocimientos más elementales de Mecánica, Óptica y Electricidad, que debe conocer todo operador de cinematógrafo.[79]

Pel que fa a la classificació dels operadors de cinematògraf, va respondre que ja s'havia acordat crear-ne un cens de professionals.

Un altre fet curiós que hem trobat durant la investigació de la història cinematogràfica de Santa Bàrbara ha estat aquesta petita notícia que va aparèixer en *La Vanguardia*, el 28 d'abril de 1934:

78 V. Arxiu Comarcal del Montsià. Fons Ajuntament de Santa Bàrbara. Correspondència, signatura 02/G208. Caixa 231.

79 Ibídem.

> Ha sido autorizada por el comisario delegado de orden público la proyección, en Santa Bárbara, de la película científica «El misterio de los sexos».

El misterio de los sexos era un film austríac de 1933 dirigit per Lothar Golte, i amb guió d'ell mateix, en col·laboració amb els professors Peham, Voronoff, Hofrat Teilhaber i Abraham Chiavacci. El títol original era *Mysteriu des Geschlechtes*, que, a Espanya, es va traduir per *El misterio de los sexos ¿Hombre o mujer?* Era un film sonor amb actors (Renée Lansky, Otto Hartmann, Traute Braun i George Moser) de caire higienista que explicava aspectes de les relacions sexuals. Claudio España, en una nota a peu de pàgina en el pròleg del llibre d'Eduardo Borràs (2006: p. 9-10), explica perfectament —encara que ho faci per a Argentina— el que significaven aquest tipus de films per al públic català dels anys trenta:

> A comienzos del cine sonoro y durante muchas décadas, hubo en los cines argentinos, sobre todo en salas periféricas, en todos los barrios y en las ciudades del interior del país, un tipo de películas denominadas comúnmente "científicas", "higiénicas", "preventivas" y hasta "profilácticas". De origen extranjero, contaban con un formato que alternaba la ficción con el documental, mostraban desnudos y situaciones crudas, tales como imágenes verdaderas de partos naturales o por cesáreas (en primer plano), órganos sexuales masculinos y femeninos cubiertos por rastros de enfermedades venéreas o efectos de la droga, así como filmaciones de personas deformes y mutiladas como consecuencia de esos males. Las escenas, siempre en blanco y negro y de un documentalismo bastante primitivo, prometían mucha impresión. Se exhibían en funciones selectivas: "Tarde, para damas; noche, sólo para caballeros". Para incentivar la impresión o para algún espectador que no las hubiera tolerado, se ofrecía en la puerta, desde muy temprano y sin excepción, el servicio de una enfermera (contratada por los distribuidores) que, de guardapolvo y cofia almidonados, sentada frente a una mesita con la consabida caja de primeros auxilios, esperaba entrar en acción. Algunos títulos: *Cómo se nace y cómo se muere*; *El origen de la natalidad*; *¿Hombre o mujer? (el misterio de los sexos)*; *El camino de la perdición*; *Marihuana*; *Corrupción*; *Conflictos sexuales*; *Traficantes del amor*. Las películas tenían un fin informativo y, en apariencia, eran altamente moralistas. En realidad, eran un fantástico rebusque comercial, porque llenaban las salas. Por lo general, la ceremonia se repetía sólo una vez al año. Las funciones de la noche, pobladas mayormente por muchachos del lugar que atravesaban apenas los dieciocho años obligatorios, eran divertidas fiestas de gritos, ruidos, onomatopeyas, insultos y todo lo imaginable en una sala exclusivamente masculina, en una oportunidad en la que nadie se tomaba nada en serio.

Eren films que recollien la tradició de començaments del cinema de les projeccions científiques, films d'operacions quirúrgiques i d'escenes picants. Films que, als anys trenta, van canviar el seu contingut i forma, però que van tenir molta importància i difusió durant la República, a causa dels corrents higienistes que s'anaven difonen per Catalunya, especialment després de la repressió i la censura de la Dictadura de Primo de Rivera. En aquesta notícia de *La Vanguardia* veiem que encara s'havia de demanar permís al Govern Civil per projectar determinats films. A Catalunya, el film el va distribuir la productora Golgo Films, de Barcelona, que, en col·laboració amb l'editorial Ediciones Mar, va editar una breu novel·la cinematogràfica, gènere molt de moda en aquells anys. Per tant, aquesta petita referència dins de la programació cinematogràfica de Santa Bàrbara és una gran troballa pel significat que tenien aquestes projeccions als anys trenta, encara que no s'esmenti el cinema on es va projectar.

Finalment, en el mateix sentit de mostrar preocupació per la salut dels espectadors, hem trobat les comunicacions de l'Ajuntament de Santa Bàrbara prohibint fumar als locals cinematogràfics "para evitar que en lo sucesivo se llene el local de su propiedad de humo por abuso de los fumadores, antihigiénico en grado sumo"[80]. Aquesta preocupació per l'abús dels fumadors i per la salut dels espectadors del cinema és de 1940, molt abans de l'actual prohibició de fumar en llocs tancats. En la República, les preocupacions per la salut dels espectadors eren d'un altre tipus, per la qual cosa es feien inspeccions de sanitat. L'any 1933, la Inspecció de Sanitat de Catalunya anunciava un visita als locals del Modern Cinema, el Cinamor i la Sala de Ball de Santa Bàrbara per veure si complien les condicions obligatòries de sanitat per als locals d'espectacles públics. El més interessant del document que hem trobat és que diu el següent: "Ellos [els locals abans esmentats] pagaran los gestos de la inspección y del desplazamiento del inspector desde Tortosa". Els amos dels locals eren els inspeccionats i els pagadors, però aquesta preocupació per la salut i la higiene als locals cinematogràfics és un tema que traspassarà la frontera que hem establer per a aquest estudi de la Guerra Civil i, per això, no continuarem amb més dades. Deixem aquí la història del cinema a Santa Bàrbara.

80 Carta de l'Ajuntament de Santa Bàrbara, de 9 de setembre de 1940, dirigida a Manuel Climent, gestor del cinema Kursaal. V. Arxiu Comarcal del Montsià. Fons Ajuntament de Santa Bàrbara. Correspondència signatura 02/G208. Caixa 164. En la mateixa caixa hi ha una altra carta amb la mateixa data dirigida a Manuel Ibañez, gestor i propietari del Moderno Cinema, en els mateixos termes.

11. La Sénia

La Sénia, que és el terme municipal més septentrional de tota la comarca, amb una extensió de 108 km^2, fa frontera amb València, Aragó i la comarca del Baix Ebre. Dins del Montsià, té frontera amb Mas de Barberans al nord-est i amb Ulldecona a l'est. Té un terreny molt accidentat, sobretot a la part més septentrional, amb el vessant sud-oriental dels Ports. A l'est, el terme municipal esta tancat per la serra de Godall i la serra Grossa. La part més plana s'assenta en aquesta zona, on hi ha la depressió de la Sénia i el pla de la Galera, amb el riu Sénia com a frontera sud. En aquest terreny, hi ha dues entitats de població, els Plans i el poble de la Sénia, on viu la pràctica totalitat dels 5.799 habitants que actualment té la Sénia, prop del doble que a començaments del segle xx, quan en tenia 3.452 i era el cinquè poble en nombre d'habitants, com ho és ara. Durant aquest primer terç del segle xx, el poble està immers en una fase de pèrdua de població que s'allargarà fins a mitjan segle. Són petites pèrdues de població amb pujades i baixades, que s'inverteixen en la segona meitat del segle amb un comportament semblant de pujades i baixades, però, en aquest cas, amb una tendència d'augment de població fins a arribar a duplicar la de principis del segle xx a inicis d'aquest segle xxi.

En aquestes pujades i baixades de població ha tingut molt a veure l'evolució econòmica. En aquest sentit, és un municipi una mica atípic en relació amb els que hem vist abans. La Sénia ha estat sempre un dels pobles més industrialitzats de la comarca, però la presència de l'agricultura en la seva economia també ha tingut importància. Bona part del seu terme municipal és terreny forestal, de pastures i matolls. A la resta, ha predominat una agricultura tradicional de la mediterrània poc dinàmica. L'olivera ha estat el conreu principal i l'elaboració d'oli, el seu principal producte. Al llarg del segle xx, s'hi van anar introduint els ametllers i els cítrics (mandarines), però sense arraconar o transformar gaire el cultiu de l'olivera, que encara és el predominant. A diferència de l'agricultura, la ramaderia ha estat un sector més dinàmic amb un increment important cap a finals

del segle xx, amb la cria de l'aviram, el sector porcí i la cria de conills. Però la Sénia, des del segle xix, ha estat un poble industrialitzat amb fàbriques de paper i molins de paper, farina i oli. A aquesta primerenca indústria, s'hi afegirà, cap a finals del segle xix i començaments del xx, la indústria del moble, que ha estat el motor econòmic del poble fins a la seva crisi de començaments del segle xxi. El desenvolupament industrial del poble es va fer sobre la base de la indústria del moble, i la resta d'indústries eren complementàries d'aquesta.

En resum, a començaments del segle xx, la Sénia es un poble dinàmic i industrial, atractiu per a la indústria cinematogràfica, però petit, allunyat de les grans ciutats i mal connectat amb aquestes, que eren els grans focus de desenvolupament de la indústria cinematogràfica. Tanmateix, això no fa que la història del cinema a la Sénia no sigui tan interessant, o més, que la de Santa Bàrbara, però amb una diferència molt important: la documentació de l'Arxiu Municipal de la Sénia és molt menor. L'Arxiu, com hem explicat al començament d'aquest treball, es va cremar i es va perdre part de la seva documentació. Per tant, només hem pogut trobat referències dels seus cinemes a l'Arxiu Municipal a partir de 1936, i la documentació de l'Arxiu Històric de Tarragona no ens ha permès reconstruir una sèrie completa temporal, sinó petites petjades amb forats importants que hem hagut d'omplir amb les poques referències de la premsa de l'època i la molt bona sèrie d'articles de la revista actual *Lo Senienc*. Però, per començar, el punt de partida era ben confús. En les diferents *Guía de la industria y el comercio cinematográfico en España e industrias relacionadas con el mismo,* de 1925, 1927 i 1929, només es parlava dels cinemes de Juan Estellés i José Duran, sense donar cap nom als locals. El primer nom d'un local apareix en l'*Anuario cinematógrafico español*, de 1935, i és el Club Moderno. En aquest cas, la informació que aporta Isaac López en el seu llibre *Historia de los cines tarraconenses* (2015: p. 529-538), és millor que la dels anuaris i guies; una altra cosa són les dates i el contingut d'aquestes referències. Isaac López parla de la Sala d'Espectacles Antic Trinquet (1850[81]-1922),

81 La data que dóna és la de la inauguració del teatre, ja que, del cinema, no en dóna cap en concret, i només diu que en aquesta sala es van fer "las primeras proyecciones de fotografías en movimiento en fechas señaladas en el municipio" (p. 529).

el Cine Club Moderno (1932[82]-1985), el Centro Obrero (anys trenta[83]) i el Risol Cinema (1960-1989). D'aquests, Isaac López situa tres locals abans de la Guerra Civil. El més antic d'aquests és el Trinquet. Originàriament, el Trinquet eren dos espais dedicats al joc de la pilota basca o valenciana indirecta[84], bàsicament amb la mà. El nom de Trinquet ve de la denominació valenciana de l'espai de joc. El joc de pilota estava molt de moda a tot Espanya durant el segle XIX i començaments del XX per les apostes. Sembla que el Trinquet vell es va construir a la Sénia cap a finals del segle XVIII. Segons Victoria Alumi i Liberto Jornet (2005: p. 16-17), hi havia dos Trinquets contigus al poble el 1853. El solar era un espai rectangular de 4,5 m per 10,5 m, aproximadament. El vell Trinquet donava al carrer del Carme i el nou al carrer Major. Segons aquest autors:

> A darreries del segle XIX els solars corresponents als dos trinquets van ser transformats en un cafè teatre, propietat de Ricardo Garcia. [...] Popularment va ser conegut sempre com «Lo Trinquet», en record de l'espai i del lloc que tant de temps havia ocupat part del lleure dels homes del poble. [...] El Trinquet va funcionar com a cafè fins a la segona dècada del segle XX. L'any 1927 el seu propietari va transformar l'edifici en una fàbrica de pinzells. L'espai de l'auditori es va adaptar com a nau de treball, i la memòria de l'antiga funció social que havia complert es va anar perdent. Actualment l'edifici és utilitzat com a vivenda per part dels hereus del propietari.

La primera projecció cinematogràfica documentada amb data exacta es fa en aquest cafè el 1908. El *Diario de Tortosa*, del 29 d'agost de 1908, i *El liberal*, del 25 d'agost de 1908, publiquen el programa oficial de les festes dels Sants Patrons de finals d'agost i, en la nota final del programa, es diu: "En las noches de los días de fiesta se darán lucidos bailes de sociedad y se celebraràn varias funciones de Cinematógrafo en el local Trinquete". Aquesta es la primera notícia datada d'una projecció cinematogràfica a

82 Dóna dues dates d'inici: gener de 1921 com a data de fundació de la societat i 1932 com a data d'inauguració del cinema.

83 No dóna cap data de tancament, perquè, en l'actualitat continua funcionat com a associació. En canvi, per a l'inici es refereix a dues dates: 1921 per a la fundació de l'entitat i els anys trenta per a la inauguració del cinema.

84 Dins de la modalitat de pilota valenciana, hi ha dues formes de jugar-hi: una de directa, amb els jugadors davant per davant separats per una corda, i una altra d'indirecta, amb els jugadors colpejant la pilota alternativament contra un frontó, que, en el cas valencià, té unes mides més reduïdes que les del frontó basc.

la Sénia i la segona de la comarca, després d'Amposta; però Josep Martí Roca, en un article publicat en la revista *Lo Senienc*, juliol-agost de 1984, diu el següent:

> primer local que es va fer cinema mut a La Sénia, va ser a casa de Federico Cortiella al carrer 1er. de Maig que fins fa poc temps va ser espardenyeria i que anteriorment D. Ismael Carbó hi feia les classes com a Col·legi lliure.

Josep Martí no dóna cap data per a aquestes projeccions, i se'ns fa difícil pensar que abans de 1908, i fora de festes majors, es fessin sessions de cinema en una casa particular. Possiblement, pel context de l'article, es parli de sessions fetes durant la primera dècada del segle XX. Possiblement, alguna de les notícies de 1910 i 1911 sobre projeccions de cinema a la Sénia siguin d'aquestes projeccions de la casa de Federico Cortiella, ja que la notícia del *Diario de Tortosa,* de 24 d'agost de 1910, sobre les festes d'agost del Sants Patrons, explica que "funciona también un cinematógrafo con bonitas películas", però no concreta el lloc on és fan les projeccions. Tampoc no especifica el lloc de la projecció el diari *El Pueblo*, de 22 d'abril de 1911, on, en una ressenya d'un míting republicà a la Sénia, diu que "en el Cine dan función". Aquestes funcions cinematogràfiques comentades de 1910 i 1911 tant poden ser a la casa de Federico Cortiella com al Trinquet. Perquè de ben segur que al Trinquet hi van haver projeccions cinematogràfiques estables amb certa freqüència a la dècada dels anys deu i vint, segons totes les fonts consultades. Als anys deu, el cinema del Trinquet era conegut com a Cine de Bel, ja que així apareix en una notícia del diari *El Restaurador*, de Tortosa del 20 de novembre de 1912, on es fa una crònica d'unes conferències de caire social que han tingut lloc en aquest local. Aquest nom li ve de José Bel, que, segons Josep Martí (juliol-agost 1984: p.29), era el promotor del cinema:

> El «Promotor» del cinema va ser José Bel (el Paleta) iaio de José Bel (paleta ara) que també feia "d'explicado". Es posava a un costat de l'escenari i anava explicant les seqüències que s'anaven a produir i utilitzava el consabut… "ARA SORTIRA!!" i poc a poc anava transcurrint la pel·lícula.

Els records del local explicats en la revista *Lo Senienc* per Josep Marti (juliol-agost 1984: p.28-29) i Domingo Segura (gener 1992: p. 34-35) ens donen molts detalls del local i de les seves sessions cinematogràfiques. Ja hem comentat que era un cafè amb sala d'espectacles on, a més de cinema, feien balls o varietats. Als balls, hi anava a tocar música en directe Juan

Bautista Esteller Esteller, el que va ser mestre fundador de la banda de música de la Sénia, que també feia l'acompanyament musical al piano de les projeccions cinematogràfiques. Josep Martí (juliol-agost 1984: p. 28) explica que

> el Mestre Esteller es passava tota la «peli» donant-li al piano i sempre sense paper de la solfa, lo que el fa un músic extraordinari, perquè estic segur que molta música era improvisada i m'ho fa pensar, que ell devia estar atent a la pel·lícula i no podia veure la peli i mirar a la solfa a la vegada.

Juntament amb el mestre Esteller, hi havia un explicador que, amb el temps i l'allargament del metratge dels films, i també l'aparició dels intertítols, va anar desapareixent. De la programació, Josep Martí i Domingo Segura només ens en comenten generalitats, com que eren pel·lícules mudes, de "vaqueros", documentals o de la casa Pathé, i no en donen cap títol en concret. Finalment, segons els records recollits per Domingo Segura (gener 1992: p. 35), "el local se llenaba hasta los topes, no querían negarse [la gent de la Sénia] el gustazo de regalar a sus ojos, los más bellos paisajes y ciudades del mundo."

Però els temps van anar canviant i va sorgir la competència. Segons Lluís Miró Vives (2004: p. 24), el canvi del negoci del cafè sala d'espectacles del Trinquet a fàbrica de pinzells sembla que va ser degut a la competència del Club Moderno. La veritat és que, als anys vint, la competència d'espais de cinema i d'espectacles a la Sénia era molt forta. Fins a la desaparició del Trinquet, conviuen tres locals, i el Trinquet és el més antic de tots. El segon, per dates, és el Centre Obrer. Els orígens del Centre Obrer Casa del Poble es remunten al 1910 amb la creació del Centre Republicà[85]. El 1915, el Centre adquireix una finca en un edifici amb saló d'espectacles. La fusió,

85 Isabel Barreda, Susana Català, José Arasa, José Queral, Ana Mª Lorente, Elsa Quero, Javier Ferré i Ramón Fonollosa van fer un treball d'investigació sobre el Centre Obrer per a l'assignatura d'Humanística dins els seus estudis de Formació Professional a la Sénia. Aquest treball el va reproduir i ampliar Nodier en la revista *Lo Senienc*, en els núms. 65-66 (abril-maig 1986: p. 29), núm. 67 (juny 1986: p. 23), núm. 68 (juliol 1986: p. 13), núm. 69 (agost 1986: p. 15), núm. 70 (setembre 1986: p. 30), núm. 71 (octubre 1986: p. 25), núms. 72-73 (novembre-desembre 1986: p. 49), núm. 74 (gener 1987: p. 30), núm. 75 (febrer 1987: p. 30) i núm. 76 (març 1987: p. 19). El 2007 la mateixa revista *Lo Senienc. Memòria, natura i llengua* (núm. 4: p. 93-103) va publicar un article de Marta Verge Molina titulat "La primera etapa del Centre Obrer de la Sénia. De la fundació a la Guerra Civil", que repetia, en bona part, tot el que s'explicava en el treball i en els articles anteriors. Tots aquests treballs i articles són els que hem seguit per reconstruir aquí la història del Centre Obrer.

el 1918, del Centre Republicà amb la Societat de Jornalers del Camp, que tenien la seu al costat, va donar lloc al Centre Obrer Casa del Poble. Al desembre de 1919, inicien els tràmits per legalitzar-se al Govern Civil[86], tot i que el nom de Centre Obrer ja es venia utilitzant d'abans, com demostra un article del diari *El Pueblo*, del 9 de març de 1919, que diu el següent:

> El Centro Obrero de Cenia ha adquirido unos terrenos junto al edificio que ocupa para ampliar el local y montar unas escuelas, para que los hijos de los socios reciban educación en ella, ya que el Ayuntamiento de la indicada población no se cuida del pueblo.

L'any 1920 se'ls autoritza com a associació de caire polític. El Centre Obrer, segons aquest estatut de 1919, vol aconseguir:

> 1º Propagar y difundir los ideales socialistas dando unidad y cohesión a las fuerzas que le sean afines.
>
> 2º Hacer obra de cultura contribuyendo a enaltecer moral e intelectualmente al pueblo por medio de la escuela, veladas, teatro y orfeón, etc.
>
> 3º Implantar aquellas empresas industriales y mercantiles de carácter cooperativo que puedan mejorar las condiciones de los socios en los aspectos que más directamente les afectan.
>
> 4º Crear en beneficio de los asociados instituciones sociales como seguros de enfermedad, contra el paro forzoso, pensión para la vejez, beneficencia médica o farmacéutica, caja de ahorros, de crédito popular, adquisición y venta de frutos y productos en común a medida que el desarrollo y potencia económica de la Sociedad lo permite.
>
> 5º Dar a la vida de la sociedad la amenidad posible en toda clase de actos de recreo.

La construcció de l'actual edifici del Centre Obrer va costar vuit anys de treballs i el 1923 es va inaugurar. Des de llavors, aquest local va ser el Centre de les esquerres al poble, un centre amb biblioteca, cooperativa amb tenda, taverna i forn de pa on venien adobs i tot tipus de menjar a preus barats, cafè, coral (Coral Democràcia), grup de teatre, agrupació femenina i sala d'actes on es feien balls, conferències, varietats, teatre i cinema. Era situat, oficialment als anys trenta, al carrer de Joaquim Costa, número 14.

86 V. AHT. Fons Govern Civil de Tarragona. Registre d'Associacions, núm. 1069, 1919-1930.

El cinema, segons Domingo Segura Roca (febrer 1992: p. 26), es va inaugurar l'any 1919. En aquesta etapa muda va fer la competència al Trinquet durant uns anys. Els films que s'hi projectaven, dels quals no hem trobat cap títol, eren, ara, llargmetratges. Per això Domingo Segura diu que "la proyección de la película se interrumpiría tres o cuatro veces, según de las partes que se componía la misma". El mateix Domingo Segura dóna la llista dels treballadors del cinema durant els anys vint i trenta:

> Actuaba como maquinista el señor SIMON TENA, a la taquilla el señor JAIME FERRE, como portero, y acomodador de los palcos después, el señor JOSE BONET; y estaba de Conserje el señor JOSÉ ALBIOL (de Godall).

Segons va publicar Nodier en la revista *Lo Senienc* (octubre de 1986: p. 25) "les projeccions atreien molta gent i a les mitges parts, el públic podia anar a la cooperativa de consum on compraven sardines en escabetx i pa per 15 cèntims". El local tampoc no era gaire gran i la capacitat declarada era de 364 localitats, repartides entre 216 butaques, 98 entrades de llotja i 50 entrades de davant.

El cinema sonor va arribar molt tard al Centre, durant la Segona República, el 1934. Segons Domingo Segura (maig 1992: p. 41), els films que van inaugurar el cinema sonor al Centre van ser *Viva Villa* (Viva Villa!, 1934), de Jack Conway, y *Cristina de Suecia* (Queen Christina, 1933), de Rouben Mamoulian. Un altre títol que ha restat a la memòria col·lectiva del Centre ha estat *Sor Angelica* (1934), de Francisco Garballo. Segons explica Domingo Segura (desembre 1995: p. 25), la projecció d'aquest film al Centre va ser un obsequi del polític tarragoní Marcelí Domingo, en agraïment pel suport dels seniencs a la seva candidatura. La recaptació de la sessió es va lliurar, íntegrament, al Centre com a donació. Aquests tres títols són els pocs que hem trobat dels que es van projectar al Centre. Tots són de 1934, en plena República. És, en aquest període, quan la part política del Centre agafa més força, perquè els republicans del Centre van guanyar les eleccions municipals a l'abril de 1931 enfront dels monàrquics i les victòries electorals es van succeir fins a la suspensió de l'Ajuntament pels fets de maig de 1934. El 1936, la victòria del Front Popular obria una nova etapa de la història de Catalunya. Mentrestant, el Centre va anar evolucionant cap a posicions socialistes i comunistes, fet que es va accentuar durant la Guerra Civil. Nodier (març 1987: p. 19) diu que durant la Guerra Civil "la biblioteca va seguir funcionant, però el cine i el teatre van desaparèixer", tot i que continuen figurant en la contribució industrial de la Sénia

com a locals d'espectacles. El 14 d'abril de 1938, les tropes franquistes van entrar al poble i van confiscar el local del Centre, on van instal·lar "el Frente de Juventudes, Auxilio Social, Sindicato Laboral, y almacén de abonos agrícolas y cereales, etc. en la sala de espectáculos", segons explica Domingo Segura (maig 1992: p. 42). El 14 de juliol de 1938, el nou governador civil de Tarragona, des de Castelló, va ordenar a la Comissió Gestora de la Sénia clausurar "todos los Centros llamados recreativos de esta localidad, así como Casinos, Círculos, etc". L'edifici va passar a mans de la Falange i, fins al 1977, no es va poder recuperar el Centre Obrer com a entitat, i aquesta no va poder recuperar el seu patrimoni.

Tornant als anys vint, durant un breu període de temps (1921-1927) van coincidir, a la Sénia, tres locals on es feien projeccions cinematogràfiques: el Trinquet, el Centre Obrer i el Club Moderno. El més jove dels tres, per la seva data de creació, va ser el Club Moderno. Inaugurat el 30 de gener de 1921, "va adoptar aquest nom associant-se a l'estil anglès, segons ells, un club per a reunions político-culturals", segons ens explica Domingo Segura (maig 2004: p. 40). Curiosament, el seu reglament o estatut està datat el 1920[87]. Hi destaquen els primers articles relacionats amb l'objecte de la societat i el capítol IV de les comissions. En relació amb l'objecte de la societat diu:

> ARTÍCULO 1º. Esta Sociedad es un centro político, recreativo, instructivo y benéfico, y su objeto es:
>
> 1º Seguir una política progresiva, empleando cuantos medios estén a su alcance, para mejorar la administración pública de esta localidad.
>
> 2º Procurar la instrucción e ilustración de sus socios.
>
> 3º Fomentar y protejer las industrias y las artes de esta localidad.
>
> 4º Práticar actos benéficos.
>
> 5º Procurar el solaz y recreo de sus socios.

La societat es declarava d'ideals polítics progressistes i aliena a tota idea religiosa, però serà coneguda com el centre de la gent conservadora del poble[88]. El Club es va articular en set seccions o comissions: "cuentas,

87 V. AHT. Fons Govern Civil de Tarragona. Registre d'Associacions, núm. 1627, 1940.

88 Especialment als anys de la República això es posa de manifest en els mítings que va acollir a la seva sala d'actes, com el d'Acción Ciudadana de 1932, comentat per *La Vanguardia* (22 de novembre de 1932), on es diu que es va organitzar "un miting, en el que se atacó vivamente a la Esquerra", o els de 1933 d'"elementos tradicionalista" (*La Vanguardia*, de 8 de febrer de 1933) i d'"elementos derechistas de ésta" (*La Vanguardia*, de 8 d'abril de 1933).

recreo, ornato, compras, instrucción e ilustración, beneficencia y política". La Comissió d'Esbarjo tenia els deures i obligacions següents:

> 1º Acordar como deben verificarse los bailes, conciertos y demás funciones.
>
> 2º Acordar el día en que debe reunirse quincenalmente.
>
> 3º Procurar que las diversiones que se hagan por suscripción voluntaria no tomen parte en ellas ningún socio que no satisfaga parte del gasto que les correspondan.
>
> 4º No consentir que los socios interesen en los juegos lícitos más de un real por tanto o una peseta por partida.
>
> 5º En los bailes de máscaras no permitirá bajo su responsabilidad que entre ninguno sin descubrirse la cara al individuo encargado de la recepción.

Eren uns estatuts que obrien possibilitat a moltes activitats i, per tant, el local social havia de tenir espai per acollir biblioteca, escola, cafè i sala d'actes. També es volia bastir un sistema de beneficència i "organizar las fuerzas políticas de la Sociedad" mitjançant la Comissió Política. Tota una societat típica de començaments del segle xx, molt similar a la d'altres pobles de la província. A la sala d'actes van tenir lloc activitats diverses com conferències, balls, representacions de teatre, varietats[89] i cinema. El cinema, al Club Moderno, va començar el mateix 1921. En un article de *La Vanguardia*, del 9 d'octubre de 1921, s'informa que el Club Moderno de la Sénia ha recaptat 230,75 pessetes:

> producto de las funciones dadas con películas de los programas Ajuria y Paramount de la Casa Selecciones, S.A., a beneficio de los soldados que luchan en Melilla, cuya cantidad ha sido entregada al Excmo. señor Capitán General de la cuarta región.

Això són dos anys abans del que diverses fonts indiquen com a començament del cinema. Segons Domingo Segura (febrer de 1992: p. 28):

> En aquellos días estaba también en flamante actualidad, el cine, que no tardó en ponerse en marcha tan pronto como se pudo comprar la máquina, la cual se instaló en la cabina que se construyó en el mismo patio de butacas, o sea detrás de las últimas filas, justamente en donde se halla la actual taquilla. Su

89 Vegeu, per exemple, *La Vanguardia*, del 19 d'agost de 1927 i de l'1 de setembre de 1927, la del 24 d'agost de 1928, del 16 de desembre de 1930, la del 14 de febrer de 1932, la de l'1 de juliol de 1933 o la del 22 d'agost de 1935.

> empresario, el Maestro ESTELLER, ofrecía su música de piano a pie de la pantalla, para dar más emoción y ambiente al film.

Aquest lloguer al Mestre Esteller de la sala del Club Moderno, Domingo Segura, en un altre article de març de 1992, el data el 1923. Llavors, hem de creure que les projeccions cinematogràfiques al Club Moderno, al començament, les va gestionar durant uns anys la Comissió d'Esbarjo i, possiblement, es van fer amb un projector portàtil fins que, el 1923, es va llogar la sala a Joan Baptista Esteller Esteller, el futur fundador de la banda de música de la Sénia, que era, també, soci del Club Moderno. És llavors quan es va construir la cabina. Tenim, a més, que Joan Baptista Esteller Esteller és la persona que apareix en les diverses guies cinematogràfiques dels anys vint com a gestor del cinema. Aquesta dada també la corrobora Lluís Miró (2004: p. 25) en el seu llibre sobre la història de la banda de música de la Sénia, on ens diu que Joan Baptista Esteller havia nascut a Sant Jordi del Maestrat el 1881 i esmenta un record d'un dels seus alumnes més destacats:

> El mateix Simó Arasa ens explica que tenia llogat un local per fer cine mut. Recorda com ell i altres alumnes més joves anaven a buscar els rotlles de les pel·lícules que arribaven amb el cotxe de línia.

Però no era només un empresari més, sinó que també tocava el piano per acompanyar la projecció, i amb ell hi era també Everilda Vidal com a taquillera. D'aquesta etapa del mestre Esteller al capdavant del cinema del Club Moderno, Domingo Segura (març 1992: p. 32) dóna una llarga llista de noms d'actrius i actors rellevants de Hollywood que es van poder veure a la pantalla del cinema, però aquí només fem referència a tres títols: *Los cuatro jinetes del apocalipsis* (The four horsemen of the Apocalypse, 1921), de Rex Ingram; *Sangre y Arena* (Blood and Sand, 1922), de Fred Niblo, i *Carmen* (1926), de Jacques Feyder. L'etapa de Joan Baptista Esteller Esteller va durar fins a finals de 1931[90], any que el cinema va canviar de llogater. El

90 A l'Arxiu Històric de Tarragona, al fons de la Delegació d'Hisenda de Tarragona, hi ha una liquidació amb un altre nom de 30 funcions de cinema datada el 15 de març de 1932. Segurament, aquesta liquidació és de funcions que es van fer a finals de l'any 1931. A més, un article de *La Vanguardia*, del 8 de març de 1932, parla ja del Cine Benet i Domingo Segura, en *Lo Senienc* (abril de 1992: p. 35), comenta que "el año 1931 entró como empresario del CLUB el conocido y popular BENET de Tortosa". V. AHT. Fons de la Delegació d'Hisenda de Tarragona. Inventari dels registres i volums de la Delegació Provincial d'Hisenda, de la sèrie d'Impostos directes, de l'Impost sobre activitats i beneficis comercials i industrial, el Registre d'Altes de la Llicència Fiscal Quota Fixa. Registre topogràfic 1029 (1929-1933).

nou gestor va ser Joan Benet i Forés, que, com hem vist abans, portava el Cine Bretó (Cinamor) de Santa Bàrbara i era el propietari del cinema Benet de Tortosa. Joan Benet es va fer càrrec del cinema del Club Moderno en plena transformació del mut al sonor. La revolució iniciada als Estats Units el 1929 va arribar a Espanya el 1930, però les primeres proves de cinema sonor a la Sénia són més aviat tard, el 1932[91]. Segons Domingo Segura (abril 1992: p. 35), la nova etapa de Joan Benet s'estrena amb un film sincronitzat: *De un mismo barro*. Però Joan Benet va durar poc al cap davant del cinema i en va deixar la direcció el 1933. Abans, però, s'hi van fer "reformas, pintándose el frontispicio del escenario y formando un conjunto agradable" (*La Vanguardia*, 5 d'agost de 1933), en un local que, segons els registres de la contribució industrial, tenia llavors una capacitat de 560 localitats repartides entre 276 butaques, 84 entrades de llotja i 200 entrades generals.

La societat es va fer càrrec del cinema i de l'esforç de comprar una màquina de projeccions nova per al nou sistema de so, un projector Ossa adquirit el 1934, que, com hem dit abans en el cas de Santa Bàrbara, era un dels millors del mercat espanyol per fer projeccions sonores amb el so incorporat a la pel·lícula. El projector nou es va estrenar amb el film *La Venus rubia* (Blonde Venus, 1932), de Josef von Sternberg, segons els comentaris de Domingo Segura (abril 1992: p. 35)[92]. Aquest darrer és un altre de la llista dels títols projectats en aquest cinema, que, en el cas del cinema sonor, és més àmplia que en el període anterior, El mateix Domingo Segura reprodueix, en un article de *Lo Senienc* (maig de 2004: p. 42), una llista de 54 títols que es van projectar en la temporada 1935-1936. D'aquesta, n'hem de destacar *El negro que tenía el alma blanca* (1934), de Benito Perojo, un dels grans èxits del cinema espanyol sonor d'aquells anys; *Tarzán de los monos* (Tarzan the ape man, 1932), de W.S. Van Dyke; *Adiós a las armas* (A farewell to arms, 1932), de Frank Borzage, amb Gary Cooper, o *La hermana San Sulpicio* (1934), de Florián Rey, amb Imperio Argentina. Abans de l'esclat de la Guerra Civil, "el mestre de música el senyor

91 Aquesta data ve confirmada per un article en *La Vanguardia* del 8 de març de 1932.

92 Uns anys després (desembre 1995: p. 25), el mateix Domingo Segura, en un altre article en *Lo Senienc*, i en relació amb aquest mateix film, comentava la polèmica sorgida al poble per la projecció, el 1934, d'aquest film de cert contingut eròtic al Club Modern, com a entitat de dretes, mentre que al Centre Obrer es passava *Sor Angélica*, un film de caire religiós en un centre de tendència republicana i d'esquerres.

Ramon Marcoval, el qual tenia un negoci d'alimentació" (Segura, maig 2004: p. 41) és el nou empresari del cinema. Però el negoci li va durar poc, ja que, amb l'aixecament de l'exèrcit el juliol de 1936 i els posteriors fets revolucionaris que van protagonitzar els anarquistes, el cinema va deixar de funcionar. Quan van entrar les tropes franquistes, el governador civil de Tarragona, des de Castelló, va clausurar tots els locals. El Club Moderno va passar a la Falange, que va crear el Centro Cultural Nacional Sindicalista de FET y las JONS. A partir del 13 de juliol de 1938, comença a funcionar el Centro, i el 16 d'aquest mes es fa la benedicció del local[93]. Però aquesta denominació oficial no es va usar gaire. A partir de 1939, la correspondència oficial torna a anomenar-lo Club Moderno, malgrat que, oficialment, en els documents d'estadística de locals figuri encara com a Centro Cultural Nacional Sindicalista de la FET y las JONS. Durant aquests primers anys de la dictadura Franquista, el Club Moderno organitza balls i cinema, el qual, ara, estava més controlat per la censura i tenia un sentit ideològic més marcat. Així ho mostra el paràgraf següent de la carta[94] que l'alcalde de la Sénia envia al president del Club Moderno explicant-li l'obligatorietat de projectar documentals en cada sessió de cinema:

> A fin de dar a conocer las múltiples gestas de nuestra Revolución Nacional-Sindicalista y los diversos aspectos de su obra constructora, a partir del día 1 del próximo noviembre, en todo programa de función cinematográfica figurará, cuando menos, una película documental de las filmadas por la Sección de Cinematografía del Ministerio de la Gobernación.
>
> Desde la fecha antes citada, no se autorizará función alguna de Cine si no figura en su programa una de las películas indicadas a menos que se demuestre la imposibilidad por fuerza mayor.
>
> Los empresarios se dirigirán, para cuanto tenga relación con la provisión de tales películas a la Jefatura Provincial de Propaganda, que les dará cuantas facilidades estén a su alcance.

La instrucció sembla que no es va complir plenament i es haver de tornar a repetir els dies 21 i 24 de novembre de 1939 amb noves missives. Ara el control del cinema era molt més important i, fins i tot, les liquidacions d'espectacles i les sessions de cinema per a la Junta de Protecció de Menors

93 Vegeu les cartes dirigides a l'alcalde del 13 i 15 de juliol de 1938, conservades a l'Arxiu Municipal de la Sénia. Caixa 2. Entrades i sortides 1938. Correspondència.

94 Carta de l'alcalde de la Sénia al president del Club Moderno, de 27 d'octubre de 1939. Arxiu Municipal de la Sénia. Caixa 3. Entrades i sortides 1939. Correspondència.

estan més fiscalitzades que abans[95]. És aquest l'ambient que hi ha el 1941, segons Domingo Segura (juny 1992: p. 36)

> Emilio Lleixá y Joaquin Celma entraron nuevamente a él [al Club Moderno] con la especialidad de empresarios, dándose a conocer con el nombre de "EMPRESA LLEIXA-CELMA". Lleixá se hizo cargo del salón de espectáculos y Celma del salón café […]. Esta empresa abrió sus puertas al público con la proyección de la película musical "MOLINOS DE VIENTO", basada en una opereta del maestro LUNA, protagonizada por la actriz de cine catalana MARIA MERCADER. El precio en taquilla era el de 3 pts. Butaca. Palco 18 pts. Circular 3 pts. Pasillo 2'50. General 2 pts y media entrada 1 pts.

Així acabem la història del cinema d'abans de la Guerra Civil a la Sénia, i ho fem amb una cita d'un article de Domingo Segura Roca que va aparèixer en les pàgines de la revista *Lo Senienc*. A aquesta revista i als seus col·laboradors, els devem molt d'aquesta història que hem reconstruït aquí, perquè durant molts mesos han fet una veritable història dels cinemes a la Sénia per capítols o episodis, tal com, als anys 20, es podien veure a les pantalles d'aquells vells cinemes els serials cinematogràfics.

95 Vegeu, a l'Arxiu Municipal de la Sénia (Caixa 4. Entrades i sortides 1940. Correspondència), les cartes que la Junta de Protección de Menores envia a l'alcalde de la Sénia insistint en la liquidació de les sessions de balls i cinema del Club Moderno, de 9 d'abril, 7 de juny, 10 de juliol, 31 d'agost, 11 de setembre, 3 i 10 d'octubre i 12 de desembre de 1940.

12. Ulldecona

Ulldecona és un poble situat en el centre-sud de la comarca, amb el segon terme municipal més extens, d'uns 127 km^2 aproximadament. Aquest terme municipal té el riu Sénia com a frontera sud amb la província de Castelló; a l'est fa frontera amb Alcanar; a l'oest, amb la Sénia, i al nord, amb els municipis de Mas de Barberans, la Galera, Godall i Freginals. Encaixat a la vall d'Ulldecona, el centre del terme municipal és pla. Als extrems, la serra del Montsià, a l'est, i la serra de Godall i la serra Grossa, a l'oest, li fa de frontera amb els veïns. A la seva part central és on hi ha les seves sis entitats de població: el Castell, la Miliana, Sant Joan del Pas, els Valentins, les Ventalles, Anolls i el poble d'Ulldecona. En aquest darrer lloc és on viu la majoria dels seus 6.637 habitants. Aquest nombre d'habitants és molt similar als 6.593 que tenia a començaments del segle xx. Aquí sí que es pot parlar d'un cert estancament pel que fa a la població, encara que la seva evolució demogràfica pateix una certa davallada a partir dels anys deu. Es recupera a començaments del segle xxi, superant la greu crisi de població que va patir a la segona meitat del segle xx, quan va arribar a vorejar el 5.000 habitants. Després va tornar a baixar i va perdre els 7.000 habitants que havia arribat a tenir, ja en la segona meitat de la dècada dels anys deu de l'actual segle xxi. La caiguda de població de començaments del segle xx va fer que passés de ser el poble amb més habitants del Montsià a ocupar el quart lloc als anys quaranta, en una caiguda ràpida en aquest primer terç del segle xx. Actualment, és encara el quart poble amb més habitants de tota la comarca. Tot i ser en un poble amb una economia dinàmica. Per exemple, el sector agrícola, base tradicional de la seva economia fins a la segona meitat del segle xx, és molt més diversificat que en altres pobles de la zona. Al tradicional cultiu de l'olivera i la producció d'oli, s'hi ha de sumar el cultiu de cereals, llegums, vinya, ametllers, garrofers, patates i presseguers. Aquesta agricultura variada ha vist, al llarg del segle xx, pràcticament desaparèixer els cultius de llegums, garrofers i vinya, disminuir els d'ametllers i presseguers i augmentar els dels cítrics

(taronges i mandarines) a partir de la segona meitat del segle xx. Precisament, a partir de llavors, també va experimentar un notable creixement la ramaderia, amb la cria d'aviram, bestiar porcí, oví i de conills. En canvi, la indústria es va transformar, de les indústries tradicionals de molins fariners i oli, de la palma i el sabó, de mosaic, de pinzells, de sacs, d'alcohols i aiguardents, de formatges, de seda, de cera i de boteria, a una notable presència de la indústria del moble que, a començaments del segle xxi, ha entrat en crisi. Algunes de les antigues indústries perviuen, com les pedreres, famoses en tot Catalunya, i comparteixen espais amb noves indústries de materials de construcció o tallers menestrals de cistelleria.

Tot i la riquesa industrial i agrícola del poble, aquest entrava al segle xx en crisi, sacsejat per les guerres carlines i la transformació de l'Antic Règim. És en aquest poble en crisi, però encara molt important a la comarca, on el cinema començarà a formar part de la vida quotidiana dels seus habitants en la primera dècada del segle xx. Però abans de començar aquesta història, que, per sort, té molta documentació per reconstruir-la, hem de veure les dades inicials que teníem. Isaac López, en el seu llibre *Historia de los cines tarraconenses* (2015: p. 539-545), parla de tres cinemes a Ulldecona: Cine Teatro Ateneo-Savoy (1919-1993), Orfeó Montsià-Ulldeconenc (1929-1972) i Cine Teatro Victoria (1955-1980). Els dos cinemes que situa abans de la Guerra Civil són els mateixos que apareixen en les guies cinematogràfiques dels anys vint, encara que amb dades diferents: el Cine Orfeó Montsià apareix en les guies de 1925, 1927 i 1929, i el Cine Teatro Ateneo apareix en la Guía de 1929. En veritat, aquests són els dos locals protagonistes principals de la història del cinema a Ulldecona en la primera meitat dels segle xx, però no són pas els primers. La primera referència sobre projeccions cinematogràfiques a Ulldecona la trobem en el *Diario de Reus*, del 22 de febrer de 1908, on un fervent defensor d'Ulldecona que signa A.S. fa un article en defensa de la modernitat del poble, comparant-lo —de vegades— amb Vinaròs. Al mig de l'article diu el següent:

> Desde las fiestas de San Lucas está funcionando aquí un buen cinematógrafo que ha proporcionado ratos muy deliciosos, y ahora está instalándose otro que promete ser una cosa magnífica.

La festivitat de Sant Lluc és el 18 d'octubre i, com que l'article és de febrer, això vol dir que des d'octubre de 1907 hi havia un cinematògraf a Ulldecona i que el 1908 es va posar en funcionament un altre. En els registres d'alta de la contribució industrial, tant de l'Ajuntament d'Ulldecona

com de la Delegació d'Hisenda de Tarragona, vam trobar dues altes de 156 funcions de cinema, del 19 d'agost de 1908, que havien fet Rovira Tallada i Agustí Grau Sabaté. Gràcies a aquest registre, sabem que el cinematògraf de José Rovira Tallada estava situat al carrer Major i el d'Agustí Grau Sabaté, a la Travessera del Migdia. Pensem que el cinematògraf de 1907 seria el de José Rovira Tallada, perquè la seva ubicació és molt més cèntrica i més favorable a un bon resultat econòmic per festes. En canvi, el de 1908 pot ser el d'Agustí Grau Sabaté. Però no hi ha cap dada que confirmi aquesta hipòtesi. A més, els documents que es van presentar a la Hisenda local (llista d'altes de la contribució industrial) no avalen la hipòtesi, ja que els dos lliuren la seva liquidació per 156 funcions el mateix dia i en els dos registres s'anota que liquiden cinc mesos (febrer-juliol de 1908).

El cinematògraf de José Rovira Tallada estava ubicat al carrer Major, número 78, molt a prop d'on van viure algunes persones que, després, van estar relacionades amb el cinema a Ulldecona. José Rovira vivia en el mateix carrer, però al número 122. Pels padrons de cèdules personals i censos de població d'Ulldecona, sabem que José Rovira era natural de Gràcia (Barcelona), on havia nascut el 1881. El 1908, José Rovira Tallada tenia 27 anys, era solter i vivia en aquesta casa amb Rafaela Tallada Arnau, que podria ser la seva mare o la seva tieta. Rafaela era vídua, tenia 47 anys i era d'Ulldecona. No estem segurs del parentesc, perquè José Rovira apareix, per primer cop, en aquesta ubicació en el padró de 1904 i li perdem el rastre el 1911, encara que en aquest anys la casa es va omplir de germans i germanes de José (Carlos, nascut el 1893 a Ulldecona, i Cinta, nascuda el 1895 a Ulldecona). Sembla que les sessions de cinema es van fer als baixos o al pati d'una casa particular, ja que, si tenim present les localitats que es van declarar a la Hisenda local i que en el padró d'habitants d'Ulldecona de 1908, al número 78 del carrer Major, figura que viuen Ladislao Millán Roys i la seva dona Francisca Gil Grau, no ens queda altre remei que pensar que es tractava d'una casa particular. La relació d'aquestes persones amb José Rovira o els tractes a què van arribar els desconeixem. En canvi, pels documents de la liquidació a la Hisenda, sabem que el cinematògraf tenia una capacitat de 296 persones i que hi havia dos tipus d'entrades, les preferents i les generals. Les localitats preferents eren 36, i costava 25 cèntims l'entrada; les generals eren 260, i costava 15 cèntims l'entrada. Això feia uns beneficis, per sessió, de 48 pessetes, si s'omplia la sala, i de 7.488 pessetes, teòricament, per les 156 sessions dels cinc mesos declarats. Però són guanys hipotètics i no reals. No sabem gaire més d'aquest cinema i hem de pensar que la competència de l'altra sala va fer que tanques. No

sabem si José Rovira només va estar un any explotant el cinematògraf (tan sols ens consten 156 sessions que, creiem, són entre l'octubre de 1907 i el juliol de 1908), o si el negoci el va deixar l'any 1911, que és quan li perdem la pista a la casa del carrer Major, número 122. L'única veritat constatable són aquestes 156 sessions de la liquidació de 1908.

Pel que fa a l'altre cinematògraf de 1908, tenim que Agustí Grau Sabaté també fa una liquidació de 156 funcions durant cinc mesos el mateix dia que José Rovira, però d'ell hem trobat més dades. Aquest cinematògraf estava ubicat al carrer de la Travessera Migdia, número 4. Creiem que aquest carrer és l'actual de Rocafort i que el cinematògraf era el Cine Trinquet que Josep M. Millán Roca explica en el seu article dedicat al Teatre a Ulldecona ("El teatre al s. xx a Ulldecona"), publicat en la revista *Raïls* (núm. 1, p. 52):

> El Trinquet estava situat a l'actual carrer Rocafort, baixant a mà dreta, on s'interpretaren, entre d'altres, *El Dúo de la Africana*, *La Gran Vía*, del mestre Clueca, *Marina* d'Arrieta, etc. [...] Aquest local del Trinquet es cremà una tarda de diumenge de l'any 1916. El foc s'inicià a la cabina i en plena projecció d'una de les pel·lícules. La gent sortí molt esverada perquè només hi havia una porta, però afortunadament no hi hagueren desgràcies personals.

Pel nom, si ho comparem amb el que hem esbrinat a la Sénia, el Trinquet era un espai dedicat al joc de la pilota reconvertit en sala d'espectacles. La cita deixa clar que va ser un espai important per al desenvolupament del teatre a Ulldecona, i una sala d'espectacles polivalent. També parla d'un incendi que va acabar amb el cinema, tot i que no hem trobat en el diari *La Voz de Ulldecona* cap referència, però només hem pogut consultar a partir d'agost de 1916, i l'incendi pot ser anterior. Tampoc no hem trobat cap referència a aquest incendi en cap altre diari, cosa que és més estranya, ja que, en aquells anys, qualsevol incendi en un local cinematogràfic que es produís durant una projecció d'una pel·lícula era notícia destacada per qualsevol diari de la zona, com va passar amb l'incendi del cinema La Luz de Vila-real el 1912. Tot i així, prendrem aquesta data de 1916 com la del final del cinema del Trinquet. Tornant enrere de nou, repassem les dades que hem trobat d'aquest cinematògraf de 1908. Sabem que el local tenia una capacitat de 260 localitats, repartides entre 30 preferents, que costaven 25 cèntims, i 230 generals, que costaven 15 cèntims. Els beneficis per sessió eren, per tant, una mica menys que els del cinematògraf del carrer Major: concretament 42 pessetes per sessió, que fan

6.552 pessetes teòriques d'ingressos si es venen totes les entrades de les 156 sessions declarades el 1908 dels cinc primers mesos de l'any. Aquests guanys, teòricament, se'ls embutxacava Agustí Grau Sabaté, un veí natural d'Ulldecona, nascut el 1854, que vivia en el mateix carrer de la Travessera Migdia, número 4, on estava situat el cinematògraf. En aquella casa, hi vivia amb la seva dona Rafaela Canalda Vidal i el seu pare Agustí Grau Fonollosa. El 1924 ja ha deixat el negoci cinematogràfic i el matrimoni viu al carrer del Rosari, número 14, amb el seu fill Afonso Grau Canalda i la seva família. Tot indica que la sala va tenir continuïtat un grapat d'anys i que va acabar convertint-se en el primer local cinematogràfic emblemàtic d'Ulldecona. Així apareixia, per exemple, en els programes de les festes majors de Sant Lluc, com el que comenten en el *Diario de Tortosa*, del 16 d'octubre de 1913. Com que era l'únic cinema del poble, en les notícies de la premsa dels anys deu mai no apareix el nom ni el lloc on era. Això ens dificulta establir la transició entre el cinema del Trinquet i el del Teatre Ateneu. Un altre exemple d'aquesta forma genèrica de denominar el local el trobem en el diari de Tortosa el *Restaurador*, on, el 27 de maig de 1912, es va publicar una carta amb el títol "El Cine de Ulldecona". Era una carta de protesta d'un catòlic d'Ulldecona a causa de la programació i l'activitat del cinema, que, entre d'altres coses, deia:

> Cine, que con más propiedad puede apellidarse Cieno, cuyas proyecciones asquerosas, van mezcladas con atrevidas y cínicas cupletistas del género más sicalíptico, y con escandalosas varietés con los que se ha ridiculizado todo lo más santo y sagrado. […]
>
> Y lo que me contrista sobremanera es, Sr. Director, que este Cine famoso, campo abonado para los trabajos del enemigo, sea propiedad de un señor que á boca llena se apellida católico.

Com es pot veure no dóna el nom del local ni de l'amo. A banda d'això, la carta explica una mica com eren les projeccions en aquells anys, en les quals es barrejaven cinema i espectacles de varietats. Finalment, segons Josep M. Millán Roca, el cinema va deixar d'existir a la primera meitat de 1916 —com hem dit abans— a conseqüència d'un incendi que no hem trobat en la premsa escrita de l'època. Curiosament, sí que després d'aquesta data, el 1917, hem localitzat una notícia d'un incendi, que va ser més aviat una alarma que una altra cosa, en *La Voz de Ulldecona*. El 29 d'abril de 1917 apareix al diari una notícia curta i un article llarg sobre una alarma al poble. En la notícia curta (p. 3) es diu el següent:

> Como el estampido de un cañón, así cundió de rápido, por nuestra villa el Domingo pasado, la noticia de haber estallado un incendio en nuestro Cine-Teatro.
>
> Como precisamente era hora de función, fue grandísima la alarma que por tal motivo se produjo, contribuyendo mayormente a ella el desorden y precipitación con que salían del local los espectadores.
>
> De verdadero milagro puede calificarse que no ocurriera ninguna desgracia.
>
> Y así había de ser, pues la especie era infundada, ignorándose hasta el presente lo que pudiera causar el pánico.
>
> Afortunadamente no pasó de un fuerte susto.

L'altre article, més llarg, només reflecteix el pànic que va provocar la notícia en una taverna tan aviat com va córrer la veu del possible incendi del cinema. Tot sembla indicar, segons s'explica en els articles, que només va ser una falsa alarma i no hi va haver cap incendi. Però la notícia ens genera un dubte important: on va ser aquest conat d'incendi? Es parla de Cine Teatro, que era el nom més habitual que apareixia en la premsa per referir-se al Cine Teatro Ateneo. Isaac Lopez (2015: p. 539) comenta que es va inaugurar el 1919, però Josep M. Millán Roca, en el seu article sobre el teatre a Ulldecona (*Raïls*, núm. 1, p. 52), diu que "aquest local sembla que es va construir pels voltants de l'any 1916". En les llistes de la contribució industrial, el teatre no hi apareix fins al 1920 al carrer de l'Estació, número 11, amb Joaquín Ferré Coscollano com a propietari; però els fulls d'espectacles públics no són obligatoris en les llistes de la contribució industrial fins a aquell any. Amb anterioritat, hem trobat que en les llistes apareix un cafè en aquesta adreça, regentat per Joaquín Ferré Coscollano, des de 1914, que bé podria ser el cafè del Teatro, ja que era habitual que s'hagués de contribuir pel cafè abans que fos obligatori que els ajuntaments haguessin de donar compte dels locals d'espectacles a la Delegació Provincial d'Hisenda.

Per tant, creiem com més encertada la data que dóna Josep M. Millán, que situa la construcció del Cine Teatro Ateneo al voltant de 1916. A partir d'agost de 1916 fins al 1923, totes les notícies de premsa que tenim parlen del Cine Teatro Ateneo. Però abans de veure aquestes notícies, que ens transmeten l'impacte que el cinema tenia en el poble, parlarem del local. Aquest estava situat, oficialment, al carrer del Comerç, número 2 (domicili que figura en les llistes de la contribució industrial). Era un local de 645 localitats, repartides entre 300 general, 250 preferents i 95 en les 19 llotges

que hi havia. En tots els registres figura com a propietari Joaquín Ferré Coscollano, un empresari de Barcelona dedicat al comerç, nascut el 1888. Joaquín Ferré portava 23 anys a Ulldecona, des de 1901. Sembla que hi havia vingut a l'edat de 13 anys, per tant, segurament, amb els seus pares. Vivia al carrer de l'Estació, número 13, amb la seva dona Joaquina Peris Guzman, nascuda a Gandia (València) el 1892. Segons el padró d'habitants d'Ulldecona de 1924, ella portava nou anys vivint al poble, cosa que fa pensar que tots dos es van casar cap al 1915. La casa on vivien tenia uns 563 m^2 repartits en dos pisos (189 m^2), pati (187 m^2) i cobert (187 m^2)[96]. Abans de fer-se càrrec del Cine Teatro Ateneo, sabem, per la contribució industrial de 1912, que Joaquín Ferré es va dedicar a la venda de bacallà i que, després, va tenir un magatzem de gra. Aquestes activitats li van fer adquirir certa fortuna, perquè sembla que també tenia una "casa torre" a les Cases d'Alcanar (*La Voz de Ulldecona*, 8 de juliol de 1917). Tot això fa que, de vegades, la seva activitat privada aparegui en el diari d'Ulldecona, com durant els trasllats estivals a les Cases d'Alcanar o les estades a Barcelona (*La Voz de Ulldecona*, 29 d'abril de 1917). En resum, era un home destacat al poble.

El Cine Teatro Ateneo era un local polivalent on, a més de cinema, es feien tota mena d'activitats. L'article que hem comentat diverses vegades de Josep M. Millán Roca sobre "El teatre al s. xx a Ulldecona" (*Raïls*, núm. 1, p. 52-54) explica clarament la importància d'aquest local per a la història del teatre al poble. A més de teatre, també es feien concerts (*La Vanguardia*, 21 de març de 1930), balls[97] o mítings, com el que es va fer al maig de 1918 durant els actes del "Día Agrario", organitzat pel Sindicat i Federació Agrícola de l'Ebre (*Restaurador*, 22 de maig de 1918). Una de les seves activitats principals va ser el cinema, que va passar a ser habitual. Això es feia patent en totes les Festes Majors de Sant Lluc, com podem veure en el *Diario de Tarragona* del 16 d'octubre de 1917 o en el del 17 d'octubre de 1919; en el *Diario de Tortosa* del 12 d'octubre de 1917 o el 14 d'octubre de 1919, i en *La Vanguardia* del 13 d'octubre de 1929. El cinema al Cine Teatro Ateneo també es va utilitzar amb finalitats benèfiques, com

96 V. Arxiu Municipal d'Ulldecona. Padró d'edificis i solars. 1925.

97 A l'Arxiu Municipal d'Ulldecona hi ha diverses cartes de 1924, 1926 i 1927 de Joaquín Ferré Coscollano dirigides a l'Ajuntament, en les quals se sol·licita permís per fer balls al seu "Teatro-Cine". Aquesta correspondència es pot veure a l'Arxiu Municipal d'Ulldecona. Permisos d'obres. 1925-1927.

la sessió organitzada per als orfes del cos de Correus el 1921 (*La Vanguardia*, 22 de març de 1922). La millor manera d'apreciar l'impacte d'aquest cinema al poble són alguns dels articles que apareixen publicats en *La Voz de Ulldecona*. Ja hem vist abans la notícia del 29 d'abril de 1917 sobre la falsa alarma que va causar al poble un incendi al cinema, però hi ha més notícies en aquest sentit. La més curiosa de totes, però, és la que comenta un col·laborador que signa com La Mano que Aprieta[98] i que va titular "Efectos del Cine". Hi va haver un primer article que va sortir en *La Voz de Ulldecona*, el 24 de juny de 1917, en to jocós, que comentava una baralla:

> Días pasados en la calle del Lavadero se pegaron de lo lindo dos adoradoras del cinematógrafo, todo ¿por qué?… por disputa de los Fati, Max, Salustiano, Cascarrabias, Polidor, La Mano que aprieta y Charlot.
>
> Serían las cuatro de la tarde poco más o menos cuando encontráronse los protagonistas, cuyos nombres según nos informan son *Lucille* y la *Salambó* y después de discutir que Salustiano… era más bonito, que bailaba mejor, que era más rico… la otra le replica diciendo que Cascarrabias… es más gracioso, más joven, y mucho más rico… resultado que se pegaron, se tiraron los (*ribrells*) echos pedazos, se tiraron del *moño* y no se que más, hasta que apareció el soberano pueblo, y puso fin a la comedia, diciéndoles que no había para tanto, pues los mejores artistas del cine, son Charlot y Max. Lo que no estoy conforme… pues el mejor y el más conquistador es…

L'article sembla que va tenir èxit i en el número següent (8 de juliol de 1917) va tornar amb el tema amb més detalls, com el fet que no van ser dues dones, sinó un grup de dones dividides en dos bàndols i amb un to encara més jocós. Precisament, la primera vegada que hem trobat el títol d'un film projectat en aquest cinema ha estat en un article d'aquestes característiques. Un article que mostra l'impacte social del cinema i que, en forma de conversació entre dos coneguts, fa una crítica a la situació de crisi d'Ulldecona, comparant aquesta crisi amb un film. L'article va sortir publicat en *La Voz de Ulldecona*, el 29 d'octubre de 1916, i el títol del film era *La mano que aprieta*. La veritat és que aquest no és el títol amb el qual es coneix aquest serial de 22 episodis (22 setmanes de projecció) americà de 1915[99], sinó amb el de *Los misterios de Nueva York* (The romance of

98 Aquest renom l'agafa, l'autor de l'article, d'un film que es va veure a Ulldecona el 1916.

99 V. Orlando Betancor (2008): "El Cine durante la Primera Guerra Mundial a través de las páginas del Diaro El Progreso de Tenerife". *Vagueta*, las Palmas de Gran Canaria, núm. 10, p. 55.

Elaine), dirigit per George B. Seitz, Leopod Wharton i Theodore Wharton, i protagonitzat per Pearl White, Creighton Hale i Lionel Barrymore. Com hem vist abans, el títol es va fer famós al poble i un col·laborador de *La Voz de Ulldecona* el va adoptar per als seus articles crítics. Més desapercebuts van passar els altres dos títols que tenim. A la festa de Sant Lluc de 1917, el *Diario de Tortosa* (29 d'octubre) diu el següent:

> También ha sido objeto de muchos comentarios a cual más favorable, las hermosas películas exhibidas en el cine, proyectándose los famosos films "El coche núm. 13" y "Judex", que tantos halagos ha hecho la prensa de las mismas.

Judex és un famós serial francès de 12 episodis realitzat el 1916 per Louis Feuillade i protagonitzat per René Creste, Musidora i René Poyen; un serial que anticipa els posteriors superherois del cinema. També era un serial *El coche núm. 13* (Il fiacre n. 13), encara que en aquest cas era italià, més curt i menys important que *Judex*. Dirigit per Alberto Capozzi i Gero Zambuto, estava protagonitzat per Alberto Capozzi, Helena Makowska i Gigetta Morano. Com veiem, la moda dels serial a mitjan anys deu també va arribar a Ulldecona.

La importància del Cine Teatro Ateneo a la vida ciutadana d'Ulldecona als anys vint, de vegades, xocava amb el zel de les autoritats municipals. Hem trobat que el 1925 el Cine Teatro va ser amenaçat de tancament per la manca de determinats requisits que exigia la llei per fer cinema. L'Ajuntament va enviar una carta a Joaquín Ferré Coscollano demanant-li que deixés de fer espectacles públics. Ell va contestar amb un escrit dient que havia complert amb el que li van demanar i que ho havia fet saber al governador civil. Finalment, el cinema va continuar funcionant, però gràcies a aquest escrit sabem que es van fer unes reformes per millorar-ne les condicions higièniques i contra incendis del local:

> al efecto construyo en el local Cine-Teatro que tengo emplazado en el solar nº 2 de la calle del Comercio de esta Villa los retretes que se ordenan, instaló dos extintores junto a la boca del escenario, además del que había existente y un avisador de incendios[100].

El que no hem pogut esbrinar és com va ser la transició del cinema mut al sonor, però sabem que, el 1935, hi tenia instal·lat un sistema de so de la casa Talkfilm. Un any després, apareix la seva última referència en

100 V. Arxiu Municipal d'Ulldecona. Permisos d'obres. Instància de 5 de desembre de 1925.

la contribució industrial. Llavors el carrer on era es deia Salmerón. Hem de pensar que el Cine Teatro Ateneo va ser col·lectivitzat, i ja no va reaparèixer en la documentació fins al programa de la Festa Major de 1944, ara reconvertit en Cine Savoy i amb el nom del carrer canviat per "Legión Condor 2" i el del propietari per José Zaragoza, que el tenia cedit a Emilio Matamoros Cano perquè el gestionés. A més, les seva capacitat s'havia reduït a 490 localitats: 390 butaques i 100 entrades generals. Des d'aquesta data, la història d'aquest local seria una altra.

L'últim local d'Ulldecona on es va fer cinema abans de la Guerra Civil va ser el de l'Orfeó Montsià, al carrer Major, número 135. L'Orfeó Montsià és tota una institució a Ulldecona i a la comarca del Montsià. És un referent de la vida cultural de la comarca que ha estat àmpliament estudiat des del seu naixement[101]. No farem, per tant, ara una història de l'Orfeó Montsià, sinó que intentarem centrar-nos, tot el possible, en la història del cinema en aquest local. L'Orfeó neix el 1922 amb l'estructura i les característiques dels orfeons i les societats corals que anaven sorgint per tot el territori català del bracet del moviment catalanista. En els estatuts posen com a seu el Teatro Ateneo de Joaquín Ferré Coscollano, però, després d'una primera etapa errant, van decidir, el 1923, construir el seu propi local social al carrer Major. Per poder-lo fer, van haver de contreure un important emprèstit que tindrà molta importància després de la Guerra Civil. Fins que no van poder acabar el local, no van ampliar les seves activitats més enllà de la funció principal: la coral i l'orquestra. Amb el nou local, van poder tenir sales d'assaig per a la coral i l'orquestra, aules per a l'ensenyament musical, teatre, biblioteca, cafè i cinema. La data de l'inici de les sessions de cinema, l'Isaac López (2015: p. 542) —seguint l'article que Baptista Querol fa en la revista *Raïls* (febrer 1990)—, el situa el 1929. Baptista Querol diu que fins que no van comprar una màquina de cinema no es van plantejar de fer-ne. Tanmateix, no dóna cap data, i la de 1929 només es pot extreure pel con-

101 Hi ha dos llibrets de 1928 que ja parlen de l'Orfeó. El més destacat és SA (1928): *El Orfeó Montsià: maravilla del arte*. Tortosa: Imprenta Heraldo de Tortosa. L'altre és un petit llibret turístic sobre Ulldecona: SA (1928): *Turismo Ibérico. Cataluña. Ulldecona*. Ulldecona: Sense editorial. Amb data més recent, s'ha de destacar el llibre SA (1972): *Bodas de oro: Orfeó Montsià-Orfeó Ulldeconenc: 1922-1972*. Ulldecona: Orfeó Ulldeconenc. També s'han de destacar diversos articles: Millan i Roca, Josep M. (1989-1990): "Fets i gent de la vila d'Ulldecona. Orfeó Montsià". *Ulldecona*, Ulldecona, núms. 52 (setembre-octubre 1989, p. 27-30), 2 (febrer 1990, p. 8-11), 3 (març 1990, p. 8-11) i 4 (abril 1990, p. 8-10); Querol Barrera, Baptista (1993): "L'Orfeó Montsià: naixement, vida i mort". *Raïls*, Ulldecona, núm. 2, p. 39-56, i Sarió Grau, Àngels (2002): "Setanta-vuit anys d'Orfeó a Ulldecona". *Raïls*, Ulldecona, núm. 18, p. 27-61.

text de la resta del text, però no és la real. El cinema a l'Orfeó va començar el 1924, una data que corroboren diferents documents. Per començar, la primera vegada que l'Orfeó Montsià surt com a cinema a les llistes de la contribució industrial d'Ulldecona és el 1926[102]. Un any abans (1925), en la *Guía de la indústria y el comercio cinematógrafico en España e industrias relacionades con el mismo*, editada per la revista *Arte y Cinematográfia* de Barcelona, va sortir el "Cine Orfeó Montsià" dirigit per la societat. Aquesta guia normalment treia la informació de l'activitat cinematogràfica de l'any anterior. Però, a més —per si això no fos poc— hi ha una anotació en el llibre de registre d'altes de la contribució industrial de la Delegació Provincial d'Hisenda, del 10 d'abril de 1924, per 67 funcions fetes per Francisco Segura Chavarri que —estem segurs— corresponen a aquest cinema, ja que la guia cinematogràfica les relaciona amb el Cine Orfeó Montsià el 1925[103]. Aquest Francisco Segura Chavarri creiem que era un llogater de l'espai de l'Orfeó que feia cinema. De totes maneres, la data de 1929 és irrefutable que està descartada, perquè hi ha una altra anotació en el llibre de registre d'altes de la contribució industrial de l'Ajuntament d'Ulldecona, on consta que es van liquidar 40 funcions de cinema el 1928[104]. Així que, un any després de l'inici de les obres del nou local, ja hi havia funcions de cinema al teatre de l'Orfeó, que tenia una capacitat de 1.090 localitats repartides entre 144 localitat per a les 24 llotges, 414 localitat preferents, 72 localitat per a la part circular del primer pis, 200 per a la general del primer pis i unes 250 més per a la general del segon pis. Com tots els locals d'associacions que hem vist abans, i com els altres teatres d'Ulldecona i de la resta de pobles de la comarca, era un local polivalent. S'hi feien concerts, sarsuela, teatre, balls, mítings[105] i cinema. El cinema servia perquè l'Orfeó pogués recaptar diners per fer front al deute que havia contret, segons comenta Josep M. Millán (març 1990: p. 9), i durant els anys vint i

102 V. Arxiu Municipal d'Ulldecona. Contribució Industrial. 1926-1929.

103 V. AHT. Fons de la Delegació d'Hisenda de Tarragona. Inventari dels registres i volums de la Delegació Provincial d'Hisenda, de la sèrie d'Impostos directes, de l'Impost sobre activitats i beneficis comercials i industrial, el Registre d'Altes de la Llicència Fiscal Quota Fixa. Registre topogràfic 996 (1923-1924).

104 V. Arxiu Municipal d'Ulldecona. Llibre de Registre de les Altes de la Contribució Industrial. 1928-1939.

105 Un exemple de míting abans de la República és la "Fiesta de Afirmación Patriótica de Ulldecona", feta el 7 de juny de 1925, organitzada pel partit del dictador Primo de Rivera. V. Arxiu Municipal de Freginals. Correspondència. 1925.

trenta les sessions ja són habituals. Aquestes sessions es feien els dissabtes i els diumenges[106]. Sembla que el cinema sempre el va gestionar la Sociedad i algun soci se n'encarregava en nom d'aquesta. Per exemple, el 1935, les liquidacions de les sessions de cinema per la contribució industrial les signa Enrique Elias Solà, un noi nascut a Ulldecona de 27 anys que vivia al carrer Major, número 75. Després de les convulsions de la proclamació de la Segona República, i dels canvis en la Junta de l'Orfeó, les projeccions de cinema, en aquest local, també van patir la seva revolució. Segons Josep M. Millán (març 1990: p. 10) "la inauguració del cine sonor amb la pel·lícula «Muchachas de uniforme»" va ser el 15 d'octubre de 1933". Les pàgines de la revista *Ulldecona* (núm. 3: p. 10) reprodueixen el cartell de la sessió, on es veu que va tenir lloc a les 4 de la tarda i a les 9 de la nit. El programa començava amb dibuixos animats; continuava amb un film franco-alemany *El canto de las naciones* (Chanson des nations, 1931), de Rudolf Meinert i Mauricen Gleizer, protagonitzat per Dolly Davis i André Roanne, i acabava amb el film alemany *Muchachas de uniforme* (Mädchen in uniform, 1931), de Leontine Sagan, que el protagonitzavaen Dorothea Wiech, Herta Thiele i Emilia Unda. Dos films de segona categoria i sense gran transcendència en la història del cinema. En canvi, l'aparell de so instal·lat sí que era de primera categoria, es tractava d'un Philisonor-Philips. Ben aviat la història del cinema a l'Orfeó va sofrir una forta batzegada, ja que el 1936 es va renovar la Junta i va esclatar la Guerra Civil. Par evitar-ne la confiscació anarquista, la Junta es va alinear amb l'UGT i, segons Josep M. Millán (abril 1990, p. 8), durant el conflicte bèlic es va continuar fent cinema. Després vindrà el període més fosc de la història del cinema de l'Orfeó. A l'entrada de les tropes franquistes a Ulldecona, el 1938, l'exercit utilitza el local com a caserna de la secció de transmissions i, després, passà a mans de la Falange Española Tradicionalista de FET y de las JONS, que va llogar la sala de cinema a Juan Roca Giraltel el 1939. Aquest va convertir l'Orfeó en el Cine Alcázar o Centro Cultural Alcázar. L'etapa de Juan Roca va durar molt poc i, el 1940, es fa càrrec del cinema Juan Gisbert Padrò, que també s'havia fet càrrec de Cine Gloria o Pedrell a Alcanar l'any anterior. Segons ell, li van oferir l'arrendament del local, però, d'acord amb un in-

106 V. l'article publicat en la revista *CCR* (gener-febrer 1988: p. 8) titulat "Orfeó Montsià", que reprodueix un article de Francesc Itarte publicat en la revista *Vida Tortosina*, en el núm. 217 del 24 d'octubre de 1931.

forme de la Falange, es va presentar com el seu propietari[107]. Va començar, llavors, un llarg litigi entre la Caixa, que reclamava la propietat de l'edifici en virtut del deute que l'entitat tenia amb el banc abans de la Guerra Civil; Joan Gisbert Padró, que reclamava la propietat dels béns del cinema, i la junta liquidadora de l'entitat. En realitat, després de la Guerra Civil, cap persona en nom de l'Orfeó no va demanar permís al Govern Civil de Tarragona perquè l'Orfeó tornés a funcionar com a associació. Això va fer que, el 1943, les autoritats estatals el declaressin dissolt i, per tant, se'n demanés la liquidació. El litigi va continuar uns anys, però, el 1944, els germans Gisbert van deixar el cinema. L'entitat es va dissoldre finalment. No obstant això, el cinema va continuar amb el nom d'Ideal Cinema, sota la direcció de la nova entitat constituïda: l'Orfeó Ulldeconenc.

Després d'aquest recorregut pels locals de cinema més emblemàtics d'Ulldecona, només ens resta un petit misteri que no hem sabut desentranyar. Josep M. Millán Roca, en l'article publicat en la revista *Raïls* (núm. 1, p. 53), que hem comentat diverses vegades abans referint-nos al teatre a Ulldecona, parla d'un altre local cinematogràfic desconegut. Diu el següent:

> També és digne de menció que cap a l'any 1920, aproximadament, hi havia un altre local de cine anomenat Cine Liceo o Cafè de Liceo, situat a la Murada de Baix (actuals cases dels Leandros). Aquest cine estava en competència amb el cine Ateneu, raó per la qual el propietari d'aquest, Coscollano, per cada tres entrades regalava un número i després rifava un pernil. Els preus de les localitats ja eren de 0,15 ptes. (quinze cèntims) butaca i 0,10 ptes. (deu cèntims) galliner.

Aquest paràgraf ens parla del Liceo i ens comenta que s'hi feia cinema. Que va existir el Liceo, no n'hi ha cap dubte, que fes la competència al Joaquín Ferré Coscollano en el tema del cinema, tenim els nostres dubtes. Per començar, el 1922 sembla que el Liceo era tancat. Baptista Querol i Barrera, en les seves memòries publicades pel seu nét en la revista *Raïls* (núm. 2, tardo 1993, p. 42), diu:

> Hi havia un local que es deia El Liceo, saló-cafè d'un Sr. Beltran que vivia a les Cases d'Alcanar i que estava tancat. El vam visitar el Sr. Mitjavila i jo. Ens va

107 V. AHT. Fons Govern Civil de Tarragona. Registre d'Associacions, núm. 2172, 1922-1947.

> rebre molt atent, però ens va dir que sentint-ho molt no ens el podia llogar, perquè no era seu i en el contracte deia que no el podia cedir a ningú.

No hem trobat cap constància en els registres de la contribució industrial, ni en la documentació de la Delegació d'Hisenda de Tarragona, ni en cap document de l'Arxiu Municipal d'Ulldecona que parli que aquest local va fer cinema. La ubicació que dóna Josep M. Millán és el mateix carrer (Murada de Baix) que va tenir el del Cine Savoy (Murada de Baix, núm. 38), però el cinema Savoy era la continuació, després de la Guerra Civil, del Cine Teatro Ateneo, encara que sembla que no estava ubicat en el mateix local, sinó en un número diferent. Llavors, va fer cinema el Liceo? No ho sabem, però no creiem que fes cinema.

Ens agradaria finalitzar el relat de la història del cinema a Ulldecona amb una nota més positiva que aquest misteri sobre el cinema al teatre Liceo i, per això, hem escollit les paraules següents de Josep M. Millán publicades en la revista *Ulldecona* (núm. 37, abril 1983, p. 57), dins d'un article titulat "Records d'infantesa":

> Quan es feia mitja tarda de Diumenge o dia de festa, cap al cine. Compràvem un «lleguet» a casa «el tio Córdoba» el panader, (actual perfumeria Sabaté) que en venia amb matafaluga i sense a 5 i 10 cèntims: després amb un ralet al cine.
>
> Anàvem dalt al galliner o al «redondel» i vinga pel·lícules de vaqueros amb valent, valenta i traïdor, i quan els personatges de la pel·lícula es perseguien els caixons del «redondel» de l'Orfeó semblava que s'enfonsaven, però allí teníem «al tio Confit» (el Sr. Joaquim Bel i Agasa Deu li perdó) que hi posava ordre. Qui no recorda al Gord i al Prim, a Sandalio, Charlot, Tomasin, la Pandilla o els germans Marx? Allò eren pel·lícules de riure de debò, i d'on sortíem més que satisfets. També se'n veien d'amor i si la trama de la pel·lícula portava una besada, el cacau que s'armava era de campionat, i quin «recato» com han canviat les coses!! Així fou part de la nostra infantesa, uns temps sense bombes atòmiques ni coets voladors, i en que tenir un aparell de ràdio era de privilegiats.

Una preciosa descripció dels records de la infància relacionats amb el cinema i, encara que parla del cinema de l'Orfeó, ens serveix per a tots aquells cinemes que van formar part de la infantesa de diverses generacions d'ulldeconencs o falduts d'abans de la Guerra Civil, i que hem volgut recordar aquí.

13. Films primitius amb imatges del Montsià

En les pàgines precedents hem recorregut els 12 pobles de la comarca del Montsià intentant reconstruir-ne la història cinematogràfica durant el primer terç del segle xx. Per completar aquest recorregut, només ens resta veure les imatges cinematogràfiques on apareix aquest territori en aquest període. En l'estudi que vam fer, el 2014, sobre la comarca del Tarragonès (Nogales i Suárez: 2014), aquest petit catàleg d'imatges el fèiem poble per poble, encara que només en vam trobar de tres poble i de la gran ciutat de Tarragona. Aquí no hi ha una gran ciutat com Tarragona, o un lloc com Salou, que era la zona d'estiueig de la burgesia de Reus. Per tant, esmentarem els films que tenen imatges d'aquestes terres, i que hem trobat en la nostra investigació, tot seguit i de forma cronològica. La majoria, com veurem, formen part —de moment— del catàleg dels films pendents de trobar.

Les primeres imatges, les més antigues de la comarca, les trobem conservades a l'arxiu de la Gaumont-Pathé a França. Al maig de 1912, el rei Alfons xiii va anar a les terres de l'Ebre per inaugurar les últimes obres del canal de l'Ebre (*Diario de Tortosa*, el 6 de maig de 1912). El rei es va baixar a l'estació d'Amposta i, després, amb les autoritats (l'alcalde d'Amposta Juan Palau, el diputat a Corts Manuel Kindelan, l'Ajuntament en ple i altres autoritats), en una comitiva d'uns quaranta cotxes, es va dirigir al partidor d'Amposta, situat a pocs minuts de l'estació. Allí, un cop acabada la missa, el rei va inaugurar les noves instal·lacions i, més tard, va continuar el seu viatge per la zona del canal fins a Tortosa, on va inaugurar diferents obres del canal de l'Ebre. Aquesta visita la recull el noticiari de la Gaumont, *Journal Gaumont*. La notícia té poc més de 30 segons i es conserva als arxius de la Gaumont amb el títol de *Tortosa, Espagne. Voyage du roi d'Espagne, Alphonse XIII*. En aquesta, a continuació del títol, es veuen, durant 10 segons, el rei Alfons XIII i les autoritats al partidor d'Amposta en la inauguració de les noves instal·lacions i obrint les comportes. També hi ha altres imatges del rei en la seva visita a Tortosa. Són aquestes unes imatges de poc més de 10 segons, però de gran valor històric.

Quatre anys després, el diari de Tortosa *El Restaurador* (23 de setembre de 1916) donava la programació del dia següent al Saló Escudé de Tortosa amb aquesta escarida nota: "Mañana en el Cine Escudé se proyectarán las películas del *Aplech* Jaimista recientemente celebrado en Ulldecona". Semblava que havíem trobat la referència a un dels films més antics

d'Ulldecona, però, desgraciadament, la nota donava pocs detalls i utilitzava malament la paraula pel·lícula. El *Diario de Tortosa* dels dies 23 i 25 de setembre de 1916 ens aclaria que aquestes imatges de l'Aplech Jaimista no eren un reportatge cinematogràfic, sinó fotogràfic, ja que s'afirma que són "vistas fijas". No hem trobat cap més referència sobre aquestes imatges, però ens decantem per pensar que eren fotografies o vistes fixes projectades, com diu el *Diario de Tortosa*.

En canvi, sí que apareix Ulldecona en un film de 1928 estrenat al Teatro Novedades de Barcelona. Es tracta d'un documental titulat *Maravillas de España*, que es va estrenar en dues parts el 1928. No hi ha constància del documental en els fons de la Filmoteca de Catalunya i, de moment, és un film per recuperar. El documental, segons les notícies de la premsa (*La Vanguardia*, dels dies 1, 3 i 6 de juliol de 1928), és una "colección de bellos panoramas impresionados durante un viaje aéreo de Barcelona a Alicante, sobre la costa española del Mediterráneo". El càmera va ser Josep Gaspar i Serra, famós director de fotografia i realitzador català de principis del segle xx, que entre els seus treballs més destacats té el film *Gent i paisatge de Catalunya*. Ell és qui anava amb l'avió que sobrevolava Catalunya i València, però la direcció del film és de Miguel de Miguel y Grúas-Solano[108]. Distribuïdor, exhibidor i realitzador, va néixer a Segòvia i va començar la seva vinculació amb el cinema a Madrid, per després fer fortuna com a exhibidor a Catalunya. El documental està dividit en dues parts. La primera fa el recorregut de Barcelona a Tortosa i la segona, de Tortosa a Alacant. En aquesta segona part, és on hi ha les imatges del Montsià, concretament d'Ulldecona. No sabem si hi ha més imatges de la zona, ja que el documental s'ha perdut, i la publicitat només esmenta Ulldecona com a poble amb el qual se n'inicia la segona part. Després es diu que el recorregut continua per Vinaròs cap a Castelló, València i Alacant. El documental es va estrenar a l'abril de 1928 a Barcelona i la segona part, al juliol del mateix any.

Ulldecona també és el protagonista de la referència següent que hem trobat sobre imatges del Montsià en el cinema de principis del segle xx. El descobriment va ser una absoluta casualitat. A l'Arxiu Municipal d'Ulldecona, en la relació de despeses de la Festa i les Fires de Sant Lluc de 1929,

108 Per a les biografies de Miguel de Miguel i de Josep Gaspar es pot consultar el diccionari de Joaquín Romaguera i Ramió (dir.) (2005): *Diccionari del cinema a Catalunya*. Barcelona: Enciclopèdia Catalana, p. 284-285 i 412-413, respectivament.

hi apareix l'anotació següent: "17 Emerita Films, por filmar una película de las fiestas 50'00 pts"[109]. Aquesta anotació és l'únic que sabem d'aquesta filmació. No en tenim ni el títol, ni el contingut, ni les persones que la van fer, ni si es va projectar alguna vegada. No tenim res més que el nom de la productora Emerita Films. A més, si ens basem en el que va fer en altres poblacions de Catalunya i Aragó, ens podem fer una idea de què era i com era aquest film, que, com molts d'altres d'aquesta productora, ha desaparegut[110]. Emerita Films era una productora de Barcelona situada a la Rambla de les Flors, número 25, entresol. Era propietat d'Eleuterio Mendoza i el seu director artístic era Rafael de la Huerta (Fernández Colorado: 1998), que havia estat director del diari *El liberal*, de Monterrey (Mèxic)[111]. Entre 1925 i 1928 aquesta productora emprèn el projecte de fer una pel·lícula que mostri tots els pobles de Catalunya. El film es titulava *Catalunya pintoresca* i l'objectiu era projectar-la a Espanya i a l'Amèrica del Sud, i també en l'Exposició Universal de Barcelona de 1929. La idea era fer una mena de *Maravillas de España*, però filmada a terra poble a poble per mostrar-ne el millor de cada un. El 1927, segons comentava el seu director artístic en les seves visites a Palafrugell (*Baix-Empordà*, de 10 de febrer de 1927) i Figueras (*El Ampurdán*, de 19 de març de 1927), ja havien filmat a Lleida, Badalona, Terrassa, Sabadell, Reus, Olot, Sitges, Arenys de Mar, Girona, Tarragona i Manresa. Coneixem molt bé el cas de Reus a partir d'un estudi previ que Pedro Nogales va fer del cinema no professional en aquesta ciutat (Nogales: 2006, p. 68-69). A Reus, els agents de la productora hi van aparèixer el 1925, durant l'Exposició de les Aplicacions de l'Electricitat a l'Agricultura. Les autoritats no els van invitar, ni contractar ni els van prestar gaire ajuda, i la filmació la van haver de finançar amb el que recaptaven dels comerços que sortien al film com a publicitat. El film tenia dues parts, tot i que no es conserva: una primera on mostraven la ciutat i una segona en què es veia l'Exposició. El 14 de novembre de 1925,

109 Arxiu Municipal d'Ulldecona. Festes Majors. Carpeta 1358-02. 1929.

110 De la casa Emerita Films, se'n conserven tres pel·lícules a la Filmoteca de Catalunya: un film d'animació titulat *Castigo de la princesita (cuento para niños),* datat entre 1915 i 1925; un reportatge titulat *Fabricación de Gas de Hulla*, de 1927, que va filmar un dels pioners del cinema català, Ramón de Baños, que va ser un encàrrec de la companyia Catalana de Gas i electricitat —actual Gas Natural Fenosa— per a l'Exposició Universal de Barcelona de 1929, i un documental titulat *Masnou*, de 1926, on es fa un recorregut per aquesta vila, retratant especialment la platja i la gent que pren el sol.

111 V. el diari *Baix-Emporda*, del 10 de febrer de 1927.

el film es va projectar per als reusencs al Teatre Bartrina. Les crítiques dels diaris van ser molt fortes, ja que deien que tenia mala qualitat fotogràfica i que no retratava adequadament la ciutat i la gent de Reus. Segons la mateixa empresa, va ser un desastre comercial i estètic. Sembla que, d'aquesta experiència, en van aprendre la lliçó per al cas d'Ulldecona i se'n van assegurar uns ingressos mínims que aportaven les autoritats municipals. Possiblement, el film fos un recorregut, primer, pel poble i, després, un resum de les festes, però ara per ara no ho sabem.

En canvi sí que podem admirar les imatges del film domèstic *Cacera d'ànecs al delta de l'Ebre*, filmat entre 1929 i 1931, ja que es conserven a l'Arxiu de la Filmoteca de la Generalitat de Catalunya. El film té una duració de 10 minuts i el va ser fer August Batlló. Al començament, es veu el senyor Batlló amb uns amics de cacera al delta de l'Ebre i després es veuen altres imatges de diferents indrets de Catalunya, com és habitual en tota filmació domèstica on es barregen temes i indrets. En les imatges de la cacera al Delta, el lloc escollit és l'illa de Buda, al terme municipal de Sant Jaume d'Enveja, i hi veiem els caçadors, les aus, els barquers amb els vestits típics, el paisatge i una llanxa de motor navegant per l'Ebre. Unes imatges veritablement històriques dels primers turistes de l'Ebre que havien vingut de la gran ciutat per caçar. Una gent que contrasta amb la del poble i els barquers treballant amb els seus vestits típics de feina.

Les imatges lúdiques de la comarca acaben aquí, ara la Guerra Civil és la gran protagonista del material cinematogràfic que és coneix amb imatges del Montsià. Diferents noticiaris del món van donar compte de l'arribada de les tropes franquistes a la mediterrània i al sud de l'Ebre. El que més notícies de la zona va donar va ser el *Cinegiornale Luce*. Aquest noticiari el va crear el règim fascista italià de Benito Mussolini com a instrument de propaganda (Amo i Ibáñez: 1996. p. 228-238). Conservat actualment per l'Instituto Luce, hi hem trobat quatre notícies. Totes parlen de l'ocupació de les tropes italianes en tres pobles diferents del Montsià: Sant Carles de la Ràpita, Alcanar i Amposta. La primera es va projectar a Itàlia l'1 de juny de 1938. Correspon al *Cinegiornale 1312*, i dura 1 minut i 34 segons. Després del títol que posa "S. Carlos de la Rapida", s'hi veu la desfilada de les tropes italianes a l'actual plaça de Carles III, amb imatges dels porxos i dels nens braç amunt, i l'acte de salutació al mar de les tropes italianes a la platja, prop del poble, presidit pel general italià Mario Roatta. La següent és la quarta notícia del *Cinegiornale 1324*, projectat el 22 de juny de 1938, i dura 1 minut i 12 segons. En aquest cas, el poble protagonista és Alcanar i la veu en off comenta:

> Los prisioneros de guerra, que han sido capturados a miles en el curso de la gran batalla del Ebro, son puestos en libertad por el mando de la división mixta "Frecce". Cada liberado recibe la carta de libertad saludando a la romana y, formados todos en columna, se dirigen cantando los himnos nacionales hacia la plaza central de Alcanar, donde, con la orden de: "Rompan filas", recobran su libertad gracias a la indulgente clemencia de los vencedores. (Amo i Ibáñez: 1996. p. 237)

En el *Cinegiornale 1327*, projectat també el 22 de juny de 1938, en la quarta notícia d'1 minut i 12 segons, el protagonista és aquesta vegada Amposta. Després del títol amb el nom de la població, s'hi veuen imatges del poble i de la destrucció que hi ha causat la guerra. Al pont i a la riba de l'Ebre veiem com els soldats italians intercanvien trets amb l'altre costat de la riba on hi ha els republicans. Finalment, hi ha imatges de Tortosa i de l'intercanvi de trets entre els dos exèrcits a les dues ribes de l'Ebre. Per acabar, el *Cinegiornale 1331*, projectat el 30 de juny de 1938, en la seva quarta notícia d'1 minut parla de nou d'Alcanar. En aquesta ocasió, després del nom de la població, hi veiem una missa a la plaça del poble, on assisteixen les tropes italianes i tot el poble, la majoria amb la gorra carlista. Al final de la missa es va batejar un nen.

El noticiari americà Hearst Metrotone News va aprofitar les imatges italianes del *Cinegiornale Luce* per muntar una notícia que parlava de les tropes italianes en el seu camí cap a Barcelona. La notícia pertany al noticiari News of the Day, i és en el volum 9 en el número 284, la qual té com a títol *Italian troops at Amposta, near Barcelona, Spain*. Es conserva a l'Arxiu de la universitat americana UCLA i es pot veure, segons la veu en off del narrador, el següent:

> Imágenes de combatientes del CTV ondeando la bandera italiana mientras prosiguen su camino hacia Barcelona. La lucha continúa en las riberas del Ebro. (Amo i Ibáñez: 1996. p. 541)

Finalment, a l'arxiu Gaumont-Pathé es conserva la notícia que el *Ginegiornale Luce* va fer de Sant Carles de la Ràpita amb una duració d'1 minut i 55 segons. Era un material rebut pel noticiari Eclair que, finalment, no es va utilitzar. Per això les imatges conserven la narració en italià i el seu contingut és idèntic al del noticiari italià.

També és possible que en el Bundesarchiv-Filmarchiv de Berlín es trobin imatges de la Sénia dels noticiaris alemanys, però amb les dades que tenim ens ha estat impossible localitzar la filmació que Domingo Segura Roca comentava en la revista *Lo Senienc*, de maig de 1996 (núm. 183, p. 26-27), on deia:

> Com a nota curiosa i important vull donar a conèixer un simple fet considerat, ara, d'històric: a l'any 1938, quan l'exèrcit de la Legió Cóndor es va establir a la Sénia i a les Cases del Riu, uns militars de la Legió, arribats de Saragossa en l'avió correu (conegut per tots nosaltres per "la pava") i proveïts amb les seves càmeres muntades sobre el trípode, precisament de la marca UFA, es van posar a filmar el barri de les Cases, amb les seues gents assegudes a la porta de les seues cases, el riu amb els seus banyistes, les dones portant el càntir baix el braç, rentant al safareig o netejant la llana al mateix riu, fregant els atuells de cuina al costat de la sèquia, els pagesos treballant a l'hort o retirant-se al tard del camp, amb els seus matxos i carros. Encara que el que més els divertia o interessava era filmar a uns quants d'ells repartint xocolata, precisament de la marca Nestlé, a un bon nombre de quitxalla que, esvalotats, rebíem la delerada llepolia.

Amb aquesta última referència d'unes imatges sobre la Sénia no vistes, tanquem aquest petit catàleg d'imatges del Montsià, on la Guerra Civil és la gran protagonista, però on hi ha petits tresors ja recuperats i d'altres que encara s'han de trobar. En aquest sentit, i fent referència al títol del llibre, la nostra gran il·lusió és que algun dia puguem veure totes aquestes imatges que hem comentat.

CONCLUSIONS

Un cop hem fet el recorregut pels pobles del Montsià veient els primers passos del cinema i com aquest s'hi va assentar, ens resta només extreure unes conclusions generals sobre l'evolució del cinema en aquestes quatre primeres dècades del segle xx. L'any 2014 vam publicar un estudi sobre la comarca del Tarragonès (Nogales i Suárez: 2014). Seria bo que ara fessim aquí una comparació entre les dues comarques per veure si les conclusions que vam extreure llavors també tenen vigència ara aquí, al Montsià. Primer de tot, hem de tenir present que la comparació és molt difícil. Al Montsià no hi ha cap ciutat com Tarragona que marqui tan profundament l'economia, la cultura i l'evolució de la comarca. A començaments del segle xx, al Montsià, només Ulldecona supera els 5.000 habitants i, a la dècada dels anys quaranta, no n'hi ha cap que arribi als 10.000. Només Amposta s'apropa amb 8.444 habitants. Quant als pobles, també es fa difícil la comparació, perquè el primer poble del Tarragonès en nombre d'habitants a començaments del segle xx era Vila-seca, amb una població que ocuparia el setè lloc en la comarca del Montsià. Per tant, hi ha punts que no tenen comparació. Parlar sobre si el cinema va arribar tard o no en relació amb la resta de ciutats de Catalunya i Espanya no té cap sentit, perquè no hi ha cap ciutat important. Per aquesta raó el cinema no va arribar als pobles del Montsià a finals dels segle xix, sinó a començaments del segle xx. Llavors aquí és més interessant fer la comparació entre els pobles i veure quines coincidències hi ha (vegeu quadre 2). Si fem això, veurem com sí que es pot extreure un patró de comportament a les dues comarques. Tenim que, una vegada el cinema s'ha assentat a les ciutats, cap a la meitat de la primera dècada del segle xx, és quan es donen les primeres projeccions als pobles més grans. A la comarca del Montsià, entre 1906 i 1908, tenen lloc les primeres projeccions de cinema a Amposta, Ulldecona, la Sénia i Alcanar, igual com va passar a la comarca del Tarragonès.

Als pobles mitjans el cinema arriba a la dècada dels anys deu i vint. En canvi, als més petits o pitjor comunicats, això no s'esdevé fins als anys trenta, o no tindran cinema fins després de la Guerra Civil. A la comarca del Montsià, però, no hem trobat cap poble que no tingui alguna projecció cinematogràfica abans de la Guerra Civil. A més, tots els el pobles del Montsià van gaudir del cinema sonor abans del conflicte bèl·lic, cosa que no va passar al Tarragonès. Això és degut a dos fets curiosos. El primer va ser la iniciativa de la Generalitat de Catalunya de fer projeccions de cinema sonor itinerant per les terres de l'Ebre, el 1934. Al Montsià vam visitar els pobles de Freginals, Godall i Mas de Barberans. Aquesta iniciativa, en part, és similar a l'experiència de les projeccions itinerants d'un milicià el 1937 que, a la comarca del Tarragonès, va permetre als Pallaresos tenir la seva primera projecció cinematogràfica abans del 1940. El segon fet van ser les projeccions del senyor Barrunya a Freginals i Masdenverge. Unes projeccions que posen de manifest dues coses que ja havíem vist al Tarragonès: l'ocultació de dades a les autoritats i els misteris que encara ens queden per resoldre dins la història del cinema a la nostra terra. Al Montsià, la desaparició en molts pobles de la documentació durant la Guerra Civil a causa de la crema dels arxius municipals ha complicat molt la investigació, i ha fet que augmentin els casos de projeccions i locals dels quals no sabem moltes dades. Entre les primeres projeccions, desconeixem les dades del cinematògraf del senyor Rovira a Ulldecona, el cinematògraf d'Alcanar, el cinema d'Àngel Riba, a Sant Jaume d'Enveja, i les projeccions —ja comentades— dels senyor Barrunya a Freginals i Masdenverge. Una vegada assentat el cinema, trobem misteris per resoldre en pràcticament tots els pobles: a Alcanar les projeccions del Salon Instructivo i les de la Societat Cultural; a Amposta les de l'Amposta F.C. i el final del Diorama Ampostino, el Cine Moderno i Cine Doré; a la Galera les projeccions del 1916 i les del cinematògraf de Vicent Ferré; a Sant Carles de la Ràpita, tenim els interrogants entorn de les primeres projeccions del Café Garxo i la Fonda Vella, i a Ulldecona ens manca informació de les projeccions del cinematògraf del senyor Rovira i de les del Cine Liceo —si es van fer. Misteris difícils de resoldre i de confirmar o millorar per la manca de documentació que hem comentat. A això, hi hem d'afegir l'ocultació sistemàtica de dades a les autoritats que hem trobat i que, al Montsià, és molt destacada, ja que en tots els pobles hem sabut d'alguna projecció de la qual no es donava compte a Hisenda. Aquesta ocultació posa de manifest que el que havíem dit en el cas del Tarragonès, que els documents de la Hisen-

da pública, especialment els del registre de la contribució industrial, eren una font molt bona per corregir les errades de les dades dels anuaris o les guies cinematogràfiques, s'ha convertit en una font que s'ha de contrastar, ja que no sempre reflecteix la realitat cinematogràfica del poble. També és cert que les guies i els anuaris cinematogràfics que a la comarca del Tarragonès posàvem en dubte, aquí han esdevingut un suport important per a la investigació, enfront de la manca de documentació original de molts pobles. Tanmateix, encara continuen tenint errades importants i manca d'informació destacada. En canvi, el llibre més recent de la *Historia de los cines tarraconenses* (López: 2015), per a aquest període d'abans de la Guerra Civil, ens ha servit ben poc, atès la manca de dades i errades que conté d'aquest anys, com hem pogut comprovar al llarg d'aquestes pàgines.

La destrucció de documentació que va patir la comarca ha fet molt difícil poder establir una tipologia tan clara, com vam fer en el Tarragonès, sobre els locals on es va fer cinema. Tot i així, podem afirmar que aquella importància que al Tarragonès tenien els cafès i les societats no la veiem tan clara al Montsià. No hem trobat gaires cafès vinculats als inicis del cinema, només el Café Garxo, de Sant Carles de la Ràpita; encara que moltes societats tenien un cafè i un espai d'activitats d'esbarjo que hi estava molt vinculat. Però aquesta absència pot ser deguda a la manca de documentació o a l'ocultació de dades que hem comentat.

Al Tarragonès vam poder veure que les societats utilitzaven el cinema com a eina de progrés del poble, sobretot perquè hi havia moltes societats de caire progressistes vinculades al cinema. Al Montsià, aquesta relació no es tan clara. Només a Alcanar hem vist —en dates molt primerenques— que el cinema es considera un element de progrés per al poble i, a la Sénia, s'utilitza com a element de progrés en societats de clara tendència progressista enfront de les actituds més conservadores. Al Montsià, moltes de les societats que incorporen el cinema a les seves activitats o als teatres vinculats a grups socials són de caire conservador i el cinema és una part més, i de vegades molt important, de la programació d'esbarjo que volen oferir als seus socis. Aquí el cinema no és una eina ideològica, sinó un entreteniment més, a la vegada que resulta més econòmic que altres espectacles. En aquest punt, no podem establir una diferenciació entre societats progressistes, conservadores i catòliques. Aquestes últimes, per exemple, pràcticament no tenen cap incidència en el desenvolupament del cinema als pobles del Montsià. El que més sorprèn és la vinculació del cinema a espais i societats propis o de gran importància a les terres de l'Ebre, com

són els trinquets o les societats corals o musicals. Els trinquets eren espais per jugar a pilota (basca o valenciana), molt de moda al segle XIX per la possibilitat de fer apostes. De gran tradició al País Valencià, on encara perdura la tradició del joc de pilota valenciana, a les terres de l'Ebre, els trinquets van tenir una vida més llarga que en altres comarques de Catalunya. Quan aquests espais entren en crisi a començaments del segle XX, es readapten com a sales d'espectacles i cafès. Aleshores, els seus empresaris van creure que el cinema era un entreteniment rendible per als locals, fins que la competència d'altres espais més còmodes els van fer desaparèixer. La Sénia i Ulldecona són els exemples perfectes al Montsià d'aquest fenomen tan curiós que, d'altra banda, no vam trobar a la comarca del Tarragonès.

Les societats corals són un altre fenomen que tampoc no vam trobar al Tarragonès. Desenvolupades al caliu de la creació dels orfeons a Catalunya a començaments del segle XX, dins del moviment nacionalista català —encara que moltes es declaraven apolítiques—, aquí tenen la particularitat que també van crear i desenvolupar la tradició de les bandes de música. Una tradició amb molta importància al sud de Catalunya i que, a més, connecta amb la tradició valenciana. Aquestes societats van crear espais d'esbarjo propis per als seus socis i, en aquest espais (teatres), és on el cinema va tenir una presència destacada. La Lira Ampostina, d'Amposta, o l'Orfeó Montsià, d'Ulldecona, són els exemples destacat de la comarca. Aquests eren centres importants de cultura del poble, però també d'entreteniment que feien la competència a la iniciativa privada, que, al Montsià, és molt més important que al Tarragonès. Aquí són els teatres els que consoliden el fet cinematogràfic, i al seu voltant van sorgir noves iniciatives privades que utilitzaven el nom de cinema, però que, en realitat, eren espais multiús. A començament dels anys vint, el cinema està integrat perfectament en la programació d'aquests espais d'entreteniment que són els teatres (tant privats com de societats culturals o polítiques) i en els altres espais anomenats cinemes. No obstant això, en aquests darrers, les projeccions cinematogràfiques es comparteixen amb una programació teatral, balls i activitats diverses com conferències, mítings o d'altres. Aquests espais són els motors de la cultura i entreteniment del poble. Són veritables centres de concentració de la població per passar una estona divertida, aprendre o rebre informació política. Només els cafès els fan ombra, però aquests no van fer cinema.

Al Montsià resulta curiós que el veritable competidor del cinema no és el teatre, sinó els balls. Totes les societats culturals i polítiques, habitualment, organitzen balls per a l'entreteniment dels seus socis, però també ho fan molts teatres i sales d'espectacles privades. Alguns d'aquests locals acabaran sent sales de ball una vegada deixi de ser rendible el cinema. En aquest sentit, la crítica que es fa al cinema perquè es considera que està acabant amb el teatre és més tardana, i es comença a expressar de manera més habitual als anys vint, com va ocórrer a Alcanar. No va passar el mateix amb les crítiques dels sectors catòlics, que, als anys deu, just quan es fa més habitual el cinema en aquests pobles, es deixen notar amb més força, com en el cas d'Ulldecona. Unes crítiques que tenen una petita diferència amb les que havíem vist al Tarragonès: com que són més tardanes, admeten el cinema com a forma d'entreteniment, però reclamen que sigui un entreteniment moralment acceptable. Per aquesta rao són més incisives que al Tarragonès, ja que demanen expressament la censura, com hem vist en el cas d'Amposta.

Amposta és el millor exemple de consolidació del cinema que hem pogut veure en el Montsià a partir dels anys vint. Però, al Montsià, el fenomen de la consolidació del cinema té algunes diferències respecte dels pobles del Tarragonès. Al Montsià, només hi ha dos tipus de pobles i cap gran ciutat: els pobles de més de 3.000 habitants (Alcanar, Amposta, Sant Carles de la Ràpita, Santa Bàrbara, la Sénia i Ulldecona) i els pobles de menys de 3.000 habitants (Freginals, la Galera, Godall, Mas de Barberans i Masdenverge). Els primers reben el cinema cap a finals de la primera dècada del segle xx i el consoliden als anys vint, amb un local cinematogràfic com a mínim. Un local que serà actiu fins a la Guerra Civil, sigui aquest privat o d'una societat. Són locals com el Cine Gloria-Pedrell, a Alcanar; el Casino Ampostino, la Lira Ampostina i el Sindicat Agrícola-Olympia a Amposta; el Cine Fonda Vieja-Suizo-Doré, el Cine Ruso i el Cine Marina, a Sant Carles de la Ràpita; el Cine Bretó-Catalònia-Cinamor i el Modern Cinema a Santa Bàrbara; el Centro Obrero i el Club Moderno a la Sénia, i el Cine Teatro Ateneo i el Cine Orfeó Montsià a Ulldecona. Tots són l'exemple d'aquesta consolidació. La majoria d'aquests locals es convertiran en els cinemes emblemàtics del poble després de la Guerra Civil, encara que, de vegades, amb un nom diferent. Per tant, aquests darrers perduraran en la memòria col·lectiva, mentre que els anteriors o coetanis s'oblidaran. En canvi, en els pobles de menys de 3.000 habitants, difícilment es va consolidar un local en aquests anys, tot i que tindran diferents experiències

cinematogràfiques itinerants, com les sessions de la Generalitat; sessions de diferents cinematògrafs, com a Freginals o Masdenverge, o sessions en societats, com el Centro Obrero Unión Patriótica de la Galera, o el Centro Liberal Autonomista de Godall.

Ens preguntàvem, en el cas del Tarragonès, si aquesta evolució era similar en altres indrets de Catalunya, i fèiem una comparació entre els pobles del Tarragonès i els de Girona. En el cal del Montsià, ens hauria agradat fer la comparació només amb els pobles del Tarragonès, però és difícil amb els pobles més grans, ja que no tenen cap referència comparable a la comarca del Tarragonès i, per tant, hem optat per fer-la amb pobles similars de Girona. Amb la resta, hem fet una triple comparació entre els del Montsià, el Tarragonès i els de Girona (vegeu quadre cinquè de l'apartat d'estadístiques i quadres). El resultat és que el comportament és molt similar i, únicament, trobem alguna petita diferència en els pobles d'una mica més de 1.000 habitants, on els del Tarragonès tenen més nombre de locals. Així doncs, podem dir que el model que apuntàvem en l'estudi del Tarragonès es consolida amb noves proves. Aquest model deia que una vegada que el cinema s'havia consolidat a les ciutats, cap a la meitat de la primera dècada del segle XX, el cinema va penetrar, de mica en mica, en els pobles segons el seu nombre d'habitants, i ho fa a través de les societats i els cafès. En aquest punt, és on la comarca del Montsià aporta una petita variant: el cinema no entra als pobles, només, mitjançant les societats i els cafès, sinó que hi penetra com una nova forma d'entreteniment més rendible que el teatre, tant en locals o teatres privats com en societats. En aquest model, cap a finals dels anys vint i durant els anys trenta, els pobles més petits tenen, en la seva pràctica majoria, sessions de cinema en locals improvisats de caire il·legal, d'esquena a les autoritats provincials i la Hisenda pública.

En aquest model ens preguntàvem, en el cas del Tarragonès, si el cinema era un fenomen burgès. Fer aquesta pregunta en una comarca eminentment agrícola i amb pobles de menys de 10.000 habitants no té cap sentit. L'exemple del Montsià posa de manifest que el cinema, als anys deu, ha deixat de ser un fenomen burgès de ciutats industrialitzades per convertir-se en una forma d'entreteniment moderna de la quals tots els ciutadans volen gaudir, visquin en ciutats o en pobles, siguin treballadors o agricultors. Una dècada després, als anys vint, la societat era molt diferent a la de finals del segle XIX, que és quan neix el cinema. Ara el cinema ja forma part de la vida quotidiana de la majoria de pobles de tot Catalunya, en-

cara que en els més petits no es consolidés del tot. Als anys vint, el cinema deixa enrere els locals més senzills per penetrar o consolidar-se en nous espais més luxosos o millor equipats, com hem vist a Amposta. En aquest fet també tenen molt a veure les noves ordenances de les autoritats en relació a les mesures d'higiene i seguretat que han de complir els nous locals cinematogràfics, com ja vam veure en la suspensió d'activitats del Cine Teatro Ateneo d'Ulldecona, el 1925. Els incendis dels cinemes continuen sent una de les preocupacions essencials de les noves autoritats i del públic en general. Al Montsià, excepte en el cas del Cinamor de Santa Bàrbara, on no hi va haver víctimes, no hem trobat cap notícia sobre un incendi en altres cinemes. Però hem constatat pànic als incendis a Ulldecona i com la tragèdia del cinema La Luz, de Vila-real, al 1912, va causar un gran impacte en totes les terres de l'Ebre. Per contra, hem vist altres coses que no les havíem trobat en l'estudi de la comarca del Tarragonès, com la projecció de pel·lícules higienistes a Santa Bàrbara o la utilització del cinema com a eina de propaganda a Alcanar. La projecció de *El misterio de los sexos ¿Hombre o mujer?*, el 1934, a Santa Bàrbara posa de manifest una història paral·lela d'un cinema més escabrós o obscè que mai no podrem estudiar en profunditat, fora de les grans ciutat, a causa de la manca d'informació de la programació dels cinemes dels pobles; com tampoc no podrem fer un estudi detallat de la programació habitual d'aquests cinemes. En aquest mateix sentit, la notícia de l'obligació de projectar un documental sobre la Guerra del Marroc, el 1929, a Alcanar per ordre del governador civil posa de manifest que, molt abans de la Guerra Civil, les autoritats ja utilitzaven el cinema com a element de propaganda política.

I arribem al punt de ruptura d'un període amb un altre en la història del cinema, o de l'exhibició cinematogràfica en pobles de tot Catalunya. Més enllà del so, el veritable sotrac per als locals cinematogràfics va ser la Guerra Civil. Al Tarragonès, apuntàvem, va ser un punt i a part que ho va canviar tot. Al Montsià el procés va començar, igualment, el 1936 amb les expropiacions que van fer les organitzacions d'esquerres, principalment la CNT, de locals que pertanyien a organitzacions de dretes. Una expropiació que va durar una mica menys que en altres indrets, ja que les tropes franquistes conquistaven el Montsià el 1938 i el canvi de després tampoc no va ser tan brusc com al Tarragonès. Primer, la destrucció va ser menor i, després, al Montsià, els locals cinematogràfics vinculats a organitzacions de dretes eren més que al Tarragonès. Això va fer que la recuperació d'aquests locals per les antigues organitzacions, una vegada van entrar les tropes franquistes a la comarca, fos major, en especial després d'un petit

període d'incorporació a les organitzacions del nou règim. Aquí també hi van haver persones espavilades que van intentar aprofitar-se de la situació a fi d'obtenir locals gratuïts, però no es van crear grans imperis i moltes d'aquestes no van tenir gaire sort. La veritat és que la majoria dels locals que encara van poder perviure els van tornar a recuperar els seus antics propietaris o gestors. L'únic cas més dramàtic va ser el de l'Orfeó Montsià d'Ulldecona, que va acabar als tribunals amb un llarg procés judicial que va suposar la fi de l'entitat. Per tant, es va haver de refundar amb un altre nom i el seu local va patir les conseqüències d'aquest procés que va tenir com a parts enfrontades la junta liquidadora de l'Orfeó Montsià; la Caixa, com a hereva del deute de l'entitat, i el seu gestor, Joan Gisbert Padró, que reclamava el local com a propi amb motiu de les millores que hi havia fet.

En resum, la Guerra Civil al Montsià va suposar un gran sotrac, però no un gran canvi, encara que el cinema i els seus locals, després del conflicte bèlic, ja no van ser els mateixos que abans. Molts dels noms i els llocs on s'havia fet cinema van desaparèixer de la memòria col·lectiva de la gent. Llocs i noms que hem intentat recuperar per veure un petit bocí de la gran il·lusió que va suposar el cinema per a milers d'habitants d'aquests pobles del sud de Catalunya. Una il·lusió que hem pogut reflectir amb algunes anècdotes i records de persones que eren nens durant aquells anys i que veien el cinema per primera vegada. N'és un exemple aquesta anècdota que vam trobar en la revista *Ràpita*, de Sant Carles de la Ràpita, del juliol de 1978 (núm. 229, p. 36), sense signatura, i que hem volgut tornar a repetir aquí per posar fi, com si fos un film, a aquesta història cinematogràfica del Montsià:

> Las películas todas eran cómicas, por descontado mudas, y recuerdo la primera que vi —a mis cinco o seis años— que me produjo serio impacto. Se trataba de un muchacho grandote (por lo menos para mi corta edad) al que, el que explicaba la película le llamaba "TORIBIO SACA LA LENGUA". Le pegaban un fuerte golpe con un martillo en la cabeza y le hacían una tachadura como la de un melón y dentro tenía un nido de pajarillos. A mí, como he dicho, me produjo miedo y al propio tiempo curiosidad, puesto que le pregunté a mi padre si yo también tenía pajarillos dentro de mi cabeza.

Amb els anys, els pardals del seu cap van ser el munt d'imatges dels films que va veure, perquè el cinema ja forma part de la vida de tots nosaltres i dels nostres records més preuats.

ESTADÍSTIQUES I QUADRES

1. Població del Montsià a començaments del segle xx

MUNICIPI	1900	1910	1920	1930	1936	1940	2015
Alcanar	4.998	5.446	5.609	6.131	6.450	6.087	9.603
Amposta	4.226	4.959	8.983	8.174	8.983	8.444	20.952
Freginals	758	781	748	660	621	507	399
La Galera	1.462	1.517	1.422	1.263	1.215	1.145	770
Godall	1.884	1.868	1.715	1.731	1.620	1.468	632
Mas de Barberans	1.610	1.569	1.410	1.334	1.288	1.237	604
Masdenverge	759	886	886	929	914	828	1.096
Sant Carles de la Ràpita	3.901	4.592	5.462	6.039	6.482	7.176	14.760
Sant Jaume d'Enveja[1]							3.538
Santa Bàrbara	3.384	3.809	3.772	4.056	4.303	4.028	3.734
La Sénia	3.452	3.362	3.305	3.295	3.343	3.120	5.799
Ulldecona	6.593	7.011	6.782	6.027	6.084	5.475	6.637
TOTAL	33.027	35.800	40.094	39.639	41.303	39.515	68.524

1 No hi ha cap nombre d'habitants entre 1900 i 1940 perquè, a començaments del segle xx, aquest poble formava part del municipi de Tortosa.

2. Data de les primeres projeccions als poble del Montsià

Any	Localitat	Lloc	Tipus	Població 1900
1906	Amposta	Teatre Tívoli	Teatre	4.226 h.
1907	Ulldecona	Cinematògraf del senyor Rovira	Desconegut	6.593 h.
1908	La Sénia	El Trinquet (agost)	Cafè	3.452 h.
1908	Alcanar	Cinematògraf – (octubre)	Desconegut	4.998 h.
1911	Sant Carles de la Ràpita	Cinema Café Garxo	Cafè	3.901 h.
1914	Santa Bàrbara	Teatro Príncipe	Teatre	3.384 h.
1916	La Galera	Salón cine y varietés	Itinerant	1.462 h.
1926	Sant Jaume d'Enveja	Cinema d'Àngel Riba	Desconegut	([1])
1928	Godall	Centro Liberal Autonomista	Societat	1.884 h.
1933	Freginals	Cinema del senyor Barrunya	Desconegut	758 h.
1933	Masdenverge	Cinema del senyor Barrunya	Desconegut	759 h.
1934	Mas de Barberans	Projeccions Generalitat de Catalunya	Itinerant	1.610 h.

1 No hi ha anotat cap nombre d'habitants perquè, a començaments del segle xx, aquest poble formava part del municipi de Tortosa.

3. Locals i projeccions de cinema a la comarca del Montsià (1900-1939)

Localitat	Locals de cinema	Tipus	Capacitat (localitats)	Anys cine[1]	Tornada cine
Alcanar	Cinematògraf	Desconegut		1908-1909	NO
	Salón Instructivo	Teatre		1915	NO
	Cine Gloria/Pedrell	Cinema	450-650	1922-1938	1939
	Sociedad Cultural	Societat		1933	NO
Amposta	Teatre Tívoli	Teatre		1906-1914	NO
	Diorama Ampostino	Cinema		1910-1913	NO
	Cine Moderno	Cinema		1915	NO
	Casino Ampostino	Societat	549	1909-1938	1940
	Cine Doré	Cinema		1920-1923	NO
	Amposta F.C.	Esportiva		1921	NO
	Lira Ampostina	Societat	374	1922-1936	1970
	Sindicat Agrícola / Olympia	Sindicat	1198	1922-1938	1939
	Bar Nuri	Cafè	100	1932-1936	NO
Freginals	Cinema del senyor Barrunya /Espuny	Cinema		1933	1954[2]
	Generalitat de Catalunya	Itinerant		1934	NO
La Galera	Salón cine y varietés	Itinerant		1916	NO
	Cinematògraf de Vicent Ferré	Empresa		1927-1929	NO
	Centro Obrero Unión Patriótica	Societat		1928-1931	1955[3]
Godall	Centro Liberal Autonomista	Societat		1928	1940
	Generalitat de Catalunya	Itinerant		1934	NO
Mas de Barberans	Generalitat de Catalunya	Itinerant		1934	1952[4]
Masdenverge	Cinema del senyor Barrunya	Cinema		1933	1952[5]
Sant Carles de la Ràpita	Cinema Café Garxo	Cafè		1911-1915	NO
	Cine Fonda Vieja / Suizo / Doré	Cinema	480	1916-1938	1939
	Cine Ruso	Cinema	220-350	1919-1935	1943
	Cine Marina	Cinema	220	1935-1938	1940
Sant Jaume d'Enveja	Cinema d'Àngel Riba	Cinema		1926-1929	1943[6]

Localitat	Locals de cinema	Tipus	Capacitat (localitats)	Anys cine[1]	Tornada cine
Santa Bàrbara	Teatro Príncipe	Teatre	400	1914-1932	NO
	Cine Bretó / Catalònia / Cinamor	Teatre	394-500	1927-1936	1940
	Moderno Cinema	Cinema	500	1931-1937	1939
La Sénia	El Trinquet	Cafè		1908-1927	NO
	Centro Obrero	Societat	364	1919-1936	NO
	Club Moderno	Societat	560	1921-1938	1939
Ulldecona	Cinematògraf del senyor Rovira	Desconegut	296	1907-1908	NO
	Cinematògraf Trinquet	Sala espectacles	260	1908-1916	NO
	Cine Teatro Ateneo	Teatre	645	1916-1936	1944
	Cine Orfeó Montsià	Societat	1080-1104	1924-1938	1941[7]

1 S'hi han anotat el primer any i l'últim dels quals es té constància que es van fer projeccions, i això no sempre equival a una programació estable i seguida en aquests anys.

2 Hi ha referències orals de sessions de cinema itinerant als anys quaranta, però aquesta data fa referència al primer cinema que apareix en la documentació oficial, el cinema el Faro, que no té res a veure amb els anteriors locals cinematogràfics.

3 Aquesta data ja no correspon al mateix local, sinó a la recuperació del cinema en un nou espai: el Cine Doré.

4 Aquesta data fa referència al primer local cinematogràfic del qual es té constància al poble, el del Centre del Racó.

5 Aquesta data no és la de la continuació de cap local d'abans de la Guerra Civil, sinó la que Isaac López dóna com a inauguració del cinema Rex, el nou cinema creat després de la Guerra Civil.

6 Aquesta data no és la de la continuació de cap local d'abans de la Guerra Civil, sinó la de la posada en funcionament d'un nou cinema després de la Guerra: el cinema Avenida.

7 L'entitat es va liquidar el 1944 i, després de la Guerra Civil, el cinema de l'Orfeó va obrir amb el nom de Cine Ideal.

4. Llista de títols projectats a Amposta entre 1915 i 1929

Llista de títol de films apareguts en el diari l'*Eco de la Comarca*, d'Amposta. En aquesta llista s'ha procurat no repetir els títols dels films. Per això només hi figuren la primera vegada que hi apareixen, sobretot els films d'episodis.

4.1 Projectats al Casino Ampostino[112]:

Data de publicació	Títol publicat	Dades del film (si s'han pogut trobar)
18-07-15	*La mujer desnuda*	*La donna nuda* (Itàlia) (1914), de Carmine Gallone
25-06-16	*Perdidos en las tinieblas*	
	Amor y moto	
	Los hechizos de la Polaca	
	Los hijos del Trabajo	
	José manicuro	*The mayor's manicure* (Estats Units) (1914)
09-07-16	*Atentado minero*	
	El judío errante	*L'ebreo errante* (Itàlia) (1912)
	José en el cine	
23-07-16	*Espartaco*	*Spartaco* (Itàlia) (1913), de Giovanni E. Vidali
17-02-18	*Madame Tallien y Robespierre*	*Madame Tallien* (Itàlia) (1916), de Mario Caserini i Enrico Guazzoni
03-03-18	*Ultus*	*Ultus* (Gran Bretanya) (1917), de George Pearson
24-03-18	*Julio Cesar*	*Cajus Julius Caesar* (Itàlia) (1914), d'Enrico Guazzoni
23-05-18[1]	*Judex*	*Judex* (França) (1916), de Louis Feuillade
	Ravengar	*The shielding shadow* (Estats Units) (1916), de Louis J. Gasnier i Donald MacKenzie
04-04-20	*La noche que dormí bajo las estrellas*	
	La figura militar	

112 Excepcionalment, hi ha dos títols projectats en aquest cinema que corresponen a la dècada dels anys trenta, publicats en el diari *Pueblo*.

Data de publicació	Títol publicat	Dades del film (si s'han pogut trobar)
20-11-21	*Mortal angustia*	*Witchcraft*
	Las estrellas de Floria	
	Los dos rateros	
	Marruecos (Revista Paté)	
	Corrida de toros Miura	*Corrida de toros*
	España en el riff	*España en el riff*
12-05-33	*Remordimientos*	
	Mi pecado (Redimida)	*Letty Lynton* (Estats Units) (1932), de Clarence Brown

4.2 Projectats al Cine Doré:

Data de publicació	Títol publicat	Dades del film (si s'han pogut trobar)
08-08-20	*¡Codicia!*	*Codicia* (Espanya) (1918), de José María Codina
22-08-20	*La Misteriosa*	*La misteriosa* (Itàlia) (1916), d'Ubaldo Pittei
29-08-20	*Cinesimo y el gramófono*	
05-09-20	*La hija del Almirante*	
	Carmen Marino	
	Charlot no cree en el amor	
	El maniquí roto	
	Mefisto	*Mefisto* (Espanya) (1917), de José María Codina
17-10-20	*Trágica confesión*	*Tragica confessione* (Itàlia) (1914), d'Ivo Illuminati
	Torre de la expiación	*La torre dell'espiazione* (Itàlia) (1913), de Roberto Roberti
	Señorita teniente	
	Juan es difícil de casar	
14-11-20	*Barcelona y sus misterios*	*Los misteriós de Barcelona* (Espanya) (1915), d'Albert Marro
	La vampira india	*La vampira indiana* (Itàlia) (1913), de Roberto Roberti
	Mendigos del S.C.	
	Bidoni imprudente	*Bidoni imprudente* (Itàlia) (1914)
	Kri Kri fotógrafo	*Kri Kri fotografo* (Itàlia) (1914)
	Santa Margarita y Portofino	*Da Santa Margherita a Portofino* (Itàlia) (1914)

Data de publicació	Títol publicat	Dades del film (si s'han pogut trobar)
28-11-20	*Perdón de corazón*	
	La ladrona y Rataplan	*Rataplan* (Itàlia) (1914), de Salvatore Auteri-Marazzan
	Tontolini sigue buen consejo	*Tontolin segue un buen consiglio* (Itàlia) (1911)
	Lily, ama de casa	
05-12-20	*El protegido de Satán*	*El protegido de Satán* (Espanya) (1917), de José María Codina
	Tormentos de odio	
	El inocente	
	Camino de la vida	
	Badonin necesita cien pesetas	
	Ciclista miope	
17-12-20	*Celda número 13*	
	Pelota negra	
	Mirka la gitana	
	Lea y los solterones	
	De una ventana cayó	
25-12-20	*Por alta traición*	
	El ocaso	
	Rey de un día	
	Residencia pequeña	
	Por el honor	
	Empleo bien retribuido	
	Nueva nodriza	
01-01-21	*Estatua viviente*	
	Secreto del loco	*Il segreto del pazzo* (Itàlia) (1914), d'Enrique Santos
	Señora Dª Anny	
	Bebé encuentra una cartera	
	Ladrones de noche	
	El condenado de la Guyana	
09-01-21	*Bandido de Port Aven*	
	Secreto caja caudales	
	La rueda de la fortuna	*La ruota della fortuna* (Itàlia) (1913)
	Pequeña vizcondesa	
	Krikri vuelve de Trípoli	*Kri Kri ritorna da Tripoli* (Itàlia) (1914)

Data de publicació	Títol publicat	Dades del film (si s'han pogut trobar)
16-01-21	*La chavala*	*La chavala* (España) (1914), d'Albert Marro
	Suya después de la muerte	
	Cachiquin veranea	
	Dirá en apuros	
20-02-21	*El enigma del silencio*	
	Bajo la falsa bandera	
	Alas rotas	
	Asta Nielsen aventurera	
	Señor Mariposa y la suegra	
	Calambres de Bidoni	
13-03-21	*El tenor*	*Il tenore* (Itàlia) (1913), d'Henri Étiévant
	Rosalina	*Rosalinda* (Espanya) (1914), de Ricard de Baños i Albert Marro
	Las pascuas de Kri-Kri y Gualino	
	Bidoni detective	
03-04-21	*Christus*	*Christus* (Alemanya) (1919), de Lorenz Bätz
	Soborno	
	En el horno	
	Gran pecador	
	Miseria de mujer	
	El desafío	
	La guerra es triste	*Che cosa triste la guerra!* (Itàlia) (1914), de Giovanni Enrico Vidali
	Polidor distraído	*Polidor disturbato* (Itàlia) (1915), de Ferdinand Guillaume
	Negro por amor	*Negro per amore* (Itàlia) (1913)
10-04-21	*La muchacha americana*	
17-04-21	*Triunfo vindicativa*	
	Hazaña de Bartolo	
	Suegra implacable	

Data de publicació	Títol publicat	Dades del film (si s'han pogut trobar)
15-05-21	*Ángel ferrocarril*	
	Isla de India	
	Pierrot y Colombina	
	Salustiano quiere casarse	
	Cocineras esquirots	
	Gran extraordinaria corrida de toros	*(con Gallito)*
	Aventuras de Polo	*Cyclone Smith plays trumps* (Estats Units) (1919), de Jacques Jaccard
22-05-21	*El espejuelo*	
	El timo de la viuda	
	Charlot jefe de cocina	
29-05-21	*Pensamientos*	
	Celos de mi mujer	
	El bufón cazador	
19-06-21	*El misterio de los trece*	
	Salm en la portería	
24-07-21	*Las dos mujeres*	
	El tiempo es oro	
	El capitán y su grumete	
24-07-21	*Miel silvestre*	
	Charlot roba a un ladrón	
	El capitán en globo	
07-08-21	*Una bala perdida*	
	La fórmula secreta	
	Película delirante	
11-09-21	*Lo inverosímil*	
	El puente maldito	
	Expulsado del hogar	
25-09-21	*Vindicator*	*Vindicator* (Espanya) (1917), de Magin Murià
09-10-21	*La segunda madre*	
	Industria alfarera	
	Los millones de la doméstica	
16-10-21	*La madre fingida*	
	Prueba trágica	*Prueba tràgica* (España) (1914), de José de Togores
	Los huevos	

Data de publicació	Títol publicat	Dades del film (si s'han pogut trobar)
23-10-21	*Marcha de Reyes*	
	Flor de nieve	*De nieuwe verordening* (Holanda) (1912), d'Albert Mullens i Willy Mullens
	Ascensión al Mukhorn	
20-11-21	*La Dama duende*	*La dama duende* (Espanya) (1919), de Josep Maria Codina i Joan Solá Mestres
	Los peligros del monte del Trueno	
27-11-21	*Los abrojos de la vida*	
	Tortolín esposo infiel	
04-12-21	*Muchacho detective*	
	Sandalio sano y vivo	
15-01-22	*Primero madre*	
	Ladrones de hotel	
29-01-22	*Un millón de recompensa*	
19-02-22	*El templo del sacrificio*	*Il tempio del sacrificio* (Itàlia) (1920), de Luigi Mele
	Tortolín jornalero	
26-02-22	*El sendero del honor*	
	Charlot portero	*The bank* (Estats Units) (1915), de Charles Chaplin
19-03-22	*Huellas perdidas*	
	La danza de la muerte	
	Para guapo Charlot	
07-05-22	*La casa de la moda*	
	Charlot goza y ama	
14-05-22	*Un buen muchacho*	
	Se empeño la chica	
21-05-22	*La venganza de Durant*	
	Los errores de Carlitos	
	Gran corrida de toros en Córdoba	
	El fantasma implacable	
04-06-22	*Un grito de auxilio*	
	Prisionera en el harén	
18-06-22	*El nido de la avispa*	
	Cuidado con las vueltas	
06-08-22	*Los misterios de la selva*	

Data de publicació	Títol publicat	Dades del film (si s'han pogut trobar)
01-10-22	*Ley natural*	
	El poder de las tinieblas	
	El chico del colmado	*The bakery* (Estats Units) (1921), de Larry Semon i Norman Taurog
03-12-22	*Los jinetes rojos*	
04-02-23	*La gran recompensa*	
15-04-23	*El vengador*	

4.3 Projectats a l'Amposta F.C.:

Data de publicació	Títol publicat	Dades del film (si s'han pogut trobar)
07-08-21	*Blanco trágico*	

4.4 Projectats al Sindicato Agrícola Católico:

Data de publicació	Títol publicat	Dades del film (si s'han pogut trobar)
28-03-28	*La rosa deshojada* o *Un milagro de santa Teresita*	

1 Publicat en el diari barcelonès *La Vanguardia*.

5. Quadre comparatiu entre pobles de la comarca del Montsià, el Tarragonès i de similars de Girona

S'han seleccionat pobles de Girona i el Tarragonès amb una població similar, en nombre d'habitants, als de la comarca del Montsià, intentant evitar els pobles amb dates imprecises. Quan no s'ha trobat cap correspondència, hi figura un poble del Tarragonès comparat amb un poble de Girona.

MONTSIÀ			TARRAGONÈS			COMARQUES GIRONA[1]		
Nom (Població 1900)	Data	Tipus	Nom (població 1900)	Data	Tipus	Nom (població 1900)	Data	Tipus
			Tarragona	1897	Societat	**Girona**	1897	Societat
			(23.795 h.)	1897	Teatre	(17.041 h.)	1897	Itinerant
				1898	Itinerant		1898	Itinerant (2)
				1899	Itinerant		1898	Teatre
				1899	Itinerant		1899	Itinerant (5)
				1899	Itinerant		1900	Itinerant (4)
				1900	Itinerant		1901	Itinerant
				1903	Itinerant		1902	Itinerant
				1904	Local		1903	Itinerant
				1905	Itinerant		1903	Local
				1905	Itinerant		1906	Societat
				1906	Itinerant		1908	Local
				1906	Itinerant		1909	Local
				1906	Societat		1909	Teatre
				1907	Local		1917	Societat
				1907	Local		1923	Local
				1912	Local		1924	Col·legi
				1920	Societat		1925	Aire lliure
				1923	Local			
				1928	Local			
				1930	Cafè			

1 El quadre s'ha confeccionat seguint la informació que dóna Joaquim Romaguera i Ramió (2005) en el seu llibre sobre el cinema a la província de Girona.

Ulldecona (6.593 h.)	1907 1908 1916 1924	Desconegut Sala espectacles Teatre Societat				**Ripoll** (5.887 h.)	1897 1897 1904 1907 1907 1916 1917 1934	Cafè Itinerant Associació Itinerant Local Local Local Local
Alcanar (4.998 h.)	1908 1915 1922 1933	Desconegut Teatre Local Societat				**Cassà de la Selva** (4.969 h.)	1908 1908 1908 1929 1931	Teatre Local Local Associació Associació
Amposta (4.226 h.)	1906 1909 1910 1915 1920 1921 1922 1922 1932	Teatre Societat Local Local Local Esportiva Societat Sindicat Cafè				**Llagostera** (4.140 h.)	1903 1906 1907 1910 1916 1930	Associació Itinerant Cafè Associació (2) Associació Local
Sant Carles de la Ràpita (3.901 h.)	1911 1916 1919 1935	Cafè Local Local Local				**Arbúcies** (3.602 h.)	1909 1910 1912 1918 1919 1920 1927 1934 1935 1939	Associació Cafè Cafè Associació Local Cafè Itinerant Associació Local Col·legi

La Sénia (3.452 h.)	1908 1919 1921	Cafè Societat Societat				**Camprodon** (3.666 h.)	1905 1907 1922	Itinerant Associació Cafè
Santa Bàrbara (3.384 h.)	1914 1927 1931	Teatre Teatre Local	**Vila-seca** (3.101 h.)	1908 1911 1930 1931	Societat Església Societat Local	**Lloret de Mar** (3.242 h.)	1904 1908 1908 1913 1932 1930 1933	Local Local Societat Local Cafè Societat Societat
			Constantí (2.306 h.)	1915 1923 1929 1929 1936	Cafè Local Societat Sindicat Societat	**Salt** (2.280 h.)	1915 1920 1920	Societat Societat Església
Godall (1.884 h.)	1928 1934	Societat Itinerant	**Torredembarra** (1.973 h.)	1908 1920 1920	Societat Cafè Societat	**Santa Pau** (2.066 h.)	1925 1925	Societat Societat
Mas de Barberans (1.610 h.)	1934	Itinerant	**la Canonja** (1.412 h.)	1921 1925	Societat Societat	**Maçanet de la Selva** (1.462 h.)	1915	Societat
La Galera (1.462 h.)	1916 1927 1928	Itinerant Empresa Societat	**el Morell** (1.372 h.)	1917 1921 1923 1934	Itinerant Local Local Societat	**Campdevànol** (1.318 h.)	1928 1932	Societat Societat
Sant Jaume d'Enveja (2)	1926	Local	**el Catllar** (1.252 h.)	1917 1923	Societat Cooperativa	**Besalú** (1.258 h.)	1918 1935	Cafè Local

2 No hi ha anotat cap nombre d'habitants perquè, a començaments del segle xx, aquest poble formava part del municipi de Tortosa. Per tant, s'ha optat per fer la comparació amb municipis que, actualment, tenen una població similar a la de Sant Jaume d'Enveja.

			Vilallonga (1.236 h.)	1922 1922 1927	Societat Cafè Local	**Sils** (1.221 h.)	1925	Local
			la Riera de Gaià (1.163 h.)	1919 1924 1931 1936	Cafè Societat Sindicat Societat	**Darnius** (1.168 h.)	1913	Societat
			la Secuita (980 h.)	1925	Societat	**Lladó** (979 h.)	1924 1924	Local Local
			la Pobla de Montornès (949 h.)	1930	Societat	**Llívia** (979 h.)	1924 1924	Local
Masdenverge (759 h.)	1933	Local	**Salomó** (814 h.)	1929	Societat	**Capmany** (813 h.)	1928	Societat
Freginals (758 h.)	1933 1934	Local Itinerant	**Altafulla** (773 h.)	1927 1927	Cafè Societat	**Borrassà** (774 h.)	1924	Local
			Perafort (598 h.)	1928 1928	Cafè Local	**Alp** (588 h.)	1953	Teatre
			la Pobla de Mafumet (447 h.)	1928	Cafè	**Torroella de Fluvià** (466 h.)	1928	Itinerant
			els Pallaresos (378 h.)	1937	Itinerant	**Vilamacolum** (405 h.)	1940	Itinerant

BIBLIOGRAFIA

1. Arxius consultats:

Arxiu Històric de Tarragona
Arxiu Comarcal del Montsià
Arxiu Comarcal del Baix Ebre
Arxiu Municipal d'Amposta
Arxiu Municipal de Freginals
Arxiu Municipal de la Galera
Arxiu Municipal de Godall
Arxiu Municipal de Sant Carles de la Ràpita
Arxiu Municipal de la Sénia
Arxiu Municipal d'Ulldecona

2. Arxiu d'imatges:

Archive Gaumont Pathé
Archivo Storico Institut Luce
Arxiu de la Filmoteca de Catalunya
Library UCLA

3. Entrevistes:

Josep Roncero Pallares, amb dues entrevistes. La primera feta al juny de 2015 per Josep Serra dins del projecte "Qui són, qui som? Freginals en blanc i negre", conservada al Museu de les Terres de l'Ebre. La segona es va fer per correu electrònic el 29 de febrer de 2016.

Vicent Vetura i Agustí Cortiella. Entrevistes que va fer l'equip del Museu de les Terres de l'Ebre, el 2015, dins del projecte d'estudi del cinema a la Galera. Entrevistes conservades al Museu de les Terres de l'Ebre.

4. Hemerografia:

4.1 Diaris

Acció (1936-1937)
Ampurdán, *El* (1927)
Antorcha, *La* (1919)
Anunciador, *El* (1909)
Apat, *L'* (1905-1906)
Atalaya (1902-1904)
Avançada (1933)
Avanzada, *La* (1902-1904)
Baix-Emporda (1927-1928)
Bloque, *El* (1929)
Boletín Oficial de la provincia de Tarragona (1900-1920)
Butlletí del Foment de la Sardana l'Harmonia (1931-1936)
Camp de Tarragona, *Lo* (1900-1906/1923)
Cantor, *La* (1919)
Catalònia (1935-1936)
Catalunya Nova (1907-1913)
Ceda, *La* (1935)
Consecuente, *El* (1912-1914)
Correo Ibérico (1904-1908)
Cruz, *La* (1902-1936)
Debates, *Los* (1898-1911)
Diario de Tarragona (1900-1932/1932-1938/1939)
Diario de Tortosa (1898-1919)
Diario del Comercio (1900-1910)
Dilluns (1933)
Ebro, *El* (1900-1907)
Eco de la Comarca, *El* (1914-1923)
Eco de la Fusión, *El* (1898-1905)
Emancipación (1933)
Endavant (1937)
Estandarte Católico, *El* (1898-1900)
Faro, *El* (1904-1919)
Foment (1912-1934)
Fraternidad Republicana (1903)
Front Antifeixista (1936)

Front Popular (1936)
Heraldo de Tarragona (1903-1910)
Heraldo de Tortosa (1930)
Heraldo Republicano (1932)
Ideal de Tortosa, *El* (1916-1919)
Ideal de Tarragona, *El* (1912-1914)
Justicia, *La* (1902-1906)
Liberal, *El* (1906-1910)
Libertad, *La* (1901-1903/1909-1915)
Llibertat (1936-1938)
Lucha de Reus, *La* (1912-1914)
Lucha de Tarragona, *La* (1903)
Nuevo Diario, *El* (1898-1900)
Opinión, *La* (1900-1904 / 1919-1920)
Polémica, *La* (1913-1917)
Pueblo, *El* (1901-1933)
Punta, *La* (1927)
Radical de Tortosa, *El* (1910-1914)
Radical de Reus, *El* (1912-1913)
Ràpita, *La* (1909-1911)
Reconquista, *La* (1907-1924)
Reforma, *La* (1903-1904)
Renovació (1914-1919)
República (1903-1904 / 1914)
Restaurador, *El* (1908-1920)
Ribera del Ebro, *La* (1915-1917)
Senyera Federal, *La* (1908-1909)
Serém (1905)
Somatent, *Lo* (1897-1903)
Tarde, *La* (1927-1930)
Tarraconense, *El* (1912-1916)
Tarragona (1917 / 1920-1926)
Tarragona Federal (1914-1934)
Temps, *El* (1929)
Terra nostra (1928-1929)
Tiempo, *El* (1908-1915)
Tradición, *La* (1911-1919)
Trompeta, *La* (1916-1917)

Unión (1909)
Vanguardia, *La* (1900-1939)
Vendrellench, *Lo* (1900-1904)
Verdad, *La* (1898-1903)
Veu de la Comarca, *La* (1903-1905)
Veu de Tarragona, *La* (1913-1935)
Veu de Tortosa, *La* (1899-1902)
Voz de la Provincia, *La* (1930-1931)
Voz de Ulldecona, *La* (1916-1917)
Voz de Valls, *La* (1915-1918)
Voz del Pueblo, *La* (1914-1931)

4.2 Revistes

Alcanar (Alcanar) (1982-2015)
Rafal, Lo (Alcanar) (1990-2015)
Amposta (Amposta) (1958-1963)
Museu del Montsià (Amposta) (1985-2001)
Amposta (Amposta) (1975-2015)
Favarium (Mas de Barberans) (1996-2005)
Masdenverge (Masdenverge) (1988-1996)
Ràpita (Sant Carles de la Ràpita) (1959-2015)
Algadir, L' (Sant Carles de la Ràpita) (1996-1997)
Delta (Sant Jaume d'Enveja) (1990-1991)
Santa Bàrbara (Santa Bàrbara) (1998-2002)
CEP (Santa Bàrbara) (1998-2002)
Senienc, *Lo* (la Sénia) (1982-2015)
Ulldecona (Ulldecona) (1964-2015)
Raïls (Ulldecona) (1993-2000)
CCR (Ulldecona) (1982-2011)

5. Recursos electrònics:

Article sobre l'Ossa a Wikipedia:
<http://ca.wikipedia.org/wiki/Ossa_%28empresa%29>

Solans, A.; Solans, T. (2000): "El cine en Barbastro". Obtingut el 30 de març de 2014: <http://www.grupo7.com/barranque1/cine.html>

Web de la Generalitat de Catalunya sobre l'Arxiu Comarcal del Montsià: <http://xac.gencat.cat/ca/llista_arxius_comarcals/montsia/>
Web de l'Institut d'Estadística de Catalunya: <http://www.idescat.cat>
Web d'Oh! Amposta: <http://www.amposta.cat/ohamposta/fitxa.asp?id=16&t=3&i=ca>
Web de la revista Kinetophone: <http://www.kinetophone.net/kinetophone_1.html>

6. Fonts bibliogràfiques:

Anuario cinematográfico español (1935). Madrid: sense editorial.
Escalante, Justo M. (1933): *El misterio de los sexos*. Barcelona: Ediciones Mar.
Guía de la industria y el comercio cinematográfico en España e industrias relacionadas con el mismo (1925). Barcelona: Arte y Cinematografía.
Guía de la industria y el comercio cinematográfico en España e industrias relacionadas con el mismo (1927). Barcelona: Arte y Cinematografía.
Guía de la industria y el comercio cinematográfico en España e industrias relacionadas con el mismo (1929). Barcelona: Arte y Cinematografía.
Reglamento del Centro Libeal (1930). Godall: Centro Liberal.
SA (1928): *El Orfeó Montsià: maravilla del arte*. Tortosa: Imprenta Heraldo de Tortosa.
SA (1928): *Turismo ibérico. Cataluña. Ulldecona*. Ulldecona: Sense editorial.

7. Articles:

7.1 Local

Altés i Serra, Pere (1997): "El cinema a Valls". *Cultura Valls* [Valls], núm. 358, p. 3-13.
Alumi, Victoria i Jornet, Liberto (2005): "El trinquet del carrer Major". *Lo Senienc* [la Sénia], núm. 288, p. 16-17.
Arasa, Joan (2004): "Gent del nostre poble". *Lo Senienc* [la Sénia], núm. 276, p. 39-41.
Aymí, Josep (1997): "Història del cinema a Palma". *Lo Mussol* [Palma d'Ebre], núm. 3, p. 13-14.

Baptista, Tiago (2014): "Os primeiros sistemes de reprodução de som das sales de cinema em Portugal". *Kinetophone. Journa of Music, sound and moving imatge* [Lisboa], núm. 1, p. 82-138.

Bel i Querol, Josep Ferran (2005): "L'associacionisme agrari al delta de l'Ebre (dels inicis de l'expansió arrossera fins a l'escalt de la Guerra Civil)". *Recerca* [Amposta], núm. 9, p. 295-323.

Beltran, Joan Baptista (1995): "Cine-teatre Pedrell. Història del cinema sonor a Alcanar". *Alcanar* [Alcanar], núms. setembre/octubre (p. 29) i novembre (p. 31-32).

Beltran i Flórez, Lluc (1986): "La Ràpita abans de l'any 20". *La Ràpita* [Sant Carles de la Ràpita], núm. Extraordinari especial Guerra Civil, p. 4-6.

Bobes Castell, Manuel Adolfo (2013): "El cinema a Ulldecona: els cinemes Victòria, Savoy i Ateneu (1972-1992)". *Raïls* [Ulldecona], núm. 29, p. 7-21.

Carles i Guàrdia, Paco (1986): "Eleccions republicanes –alcaldes–". *La Ràpita* [Sant Carles de la Ràpita], Extraordinari especial Guerra Civil, p. 28-30.

Castella Torta, Agustín (1978): "Sed de Historia". *La Ràpita* [Sant Carles de la Ràpita], núms. 229 (p. 36-37) i 232 (p. 33-34).

Cruanyes i Tor, Josep (2000): "Centre Obrer, 1938-2000. 62 anys després es repara una injusticia". *Lo Senienc* [la Sénia], núm. 235, p. 18-21.

Estivill Pérez, Josep (2000): "El cinema i el teatre". A: Josep Sánchez i Jordi Piqué (coords.). *Guerra Civil a les comarques tarragonines (1936-1939)* (p. 311-337). Tarragona: Cercle d'Estudis Històrics i Social Guillem Oliver del Camp de Tarragona.

Estivill, Josep; Nogales, Pedro; Robert, Xavier (1995): "Els orígens del cinema estable a Reus". *Cinematògraf*, segona època [Barcelona], núm. 2, p. 295-306.

Garcia Puerto, Xavier (1998): "Els inicis del cinema a Torredembarra (1897-1936)". *Recull de Treballs* [Torredembarra], núm. 5, p. 7-16.

Garcia Puerto, Xavier (2001): "Les associacions i el cinema a Torredembarra (del cinema amb sorolls a l'enderrocament)". *Cinematograf, segona època* [Barcelona], núm. 3, p. 241-249.

Girol Casals, Joan (1999): "El cine de Cal Maiam (antic cinema de Torredembarra)". *La Sínia* [Torredembarra], núm. 23, p. 15.

Itarte, Francesc (1987-1988): "Orfeó Montsià". *CCR.* [Ulldecona], núms. 33 (p. 8-9) i 34 (8-9).

López Albiol, Mario (2001): "Les sales de cinema a Amposta". *Revista Amposta* [Amposta], núms. 625 (p. 18), 626 (p. 12), 627 (p. 16), 628 (p. 14), 629 (p. 17), 630 (p. 17) i 631 (p. 16).

Maigí Barreda, Joan Manel (1996-1997): "Naixement del cinema a Tortosa". *L'Estel* [Tortosa], núms. 165-167.

Maigí Barreda, Joan Manel (1996): "Els inicis del cinema a Tortosa". *Kesse* [Tarragona], núm. 20, p. 12-14.

Maigí Barreda, Joan Manel (1999): "La presentació del cinematògraf a Tortosa i la posterior consolidació de les projeccions ambulants a la ciutat: 1897-1990". *Recerca* [Castellò], núm. 3, p. 177-194.

Maigí Barreda, Joan Manel (2008): "L'arribada del cinema a Tortosa: 1897-1907. De les barraques itinerants als cinemes estables". A: *Cinema i modernitat: les transformacions de la percepció* (2008). Girona: Museu del Cinema / Ajuntament de Girona, p. 257-264.

Martí i Baiget, Josep (1996): "L'arribada del cinema a Valls". *Kesse* [Tarragona], núm. 20, p. 5-11.

Martí i Millán, Joan (1988): "Rèquiem per als locals de cinema rapitencs". *La Ràpita* [Sant Carles de la Ràpita], núm. 343, p. 40.

Martí Roca, Josep (1984): "Te'n recoredes…? Lo Café del Trinquet o Recreatiu…". *Lo Senienc* [la Sénia], núm. 47, p. 28-29.

Masdeu i Guitert, Joaquim M. (1983-1984): "L'Ateneu de la Selva del Camp. Setanta any d'exhibició cinematogràfica". *Cinematògraf* [Barcelona], vol, 1, p. 51-68.

Matamoros, Vicent; Adell, Ramon (2008): "Viure darrere de la barra". *Lo Rafal* [Alcanar], num. 101, p. 14-15.

Mendoza, Mª del Pilar; Nogales, Pedro (1997): "La utilización en la investigación cinematográfica de las fuentes orales". *Historia, Antropología y Fuentes Orales*, segona època, [Barcelona], núm. 18, p. 131-139.

Mendoza, Mª del Pilar; Nogales, Pedro; Suárez, José Carlos (2001): "L'arribada del cinema a les comarques meridionals de Catalunya". A: D.A.: *L'origen del cinema i les imatges del s. xix*. Girona: Fundació Museu del Cinema-Col·lecció Tomàs Mallol / Ajuntament de Girona, p. 95-107.

Millán, Àngel (1995): "1885-1995. Cent anys de la història del cine". *Ulldecona* [Ulldecona], núm. 53, p. 13.

Millán, Lluís (1986): "Sant Carles de la Ràpita. Alcaldes dels quals es té notícia". *La Ràpita* [Sant Carles de la Ràpita], núm. 328, p. 42.

Millán i Roca, Josep M. (1989-1990): "Fets i gent de la vila d'Ulldecona. Orfeó Montsià". *Ulldecona* [Ulldecona], núms. 52 (p. 27-30), 2 (p. 8-11), 3 (p. 8-11) i 4 (p. 8-10).

Millán i Roca, Josep M. (1993): "El teatre al s. xx a Ulldecona". *Raïls* [Ulldecona], núms. 1 (p. 50-65) i 2 (p. 73-85).

Moreno, Jordi (1995): "80 anys de cinema a Cambrils". *Revista Cambrils* [Cambrils], núm. 293.

Nodier (1986-1987): "Des del Centre Obrer". *Lo Senienc* [la Sénia], núms. 65-66 (p. 29), 67 (p. 23), 68 (p. 13), 69 (p. 15), 70 (p. 30), 71 (p. 25), 72-73 (p. 49), 74 (p. 21), 75 (p. 30) i 76 (p. 19).

Nogales Cárdenas, Pedro (1996): "Els orígens del cinema amateur al camp de Tarragona". *Kesse* [Tarragona], núm. 21, p. 18-21.

Oriol-Carazo, M. del Carme (1982): "Activitats teatrals a Sant Carles de la Ràpita". *La Ràpita* [Sant Carles de la Ràpita,] núm. 272, p. 28-29.

Palau Rafecas, Salvador (1995): "El cine a Santa Coloma de Queralt (1908-1958)". *Recull* [Santa Coloma de Queralt], núm. 3, p. 155-204.

Panadès, Antoni (2002): "Els festivals del Savoy". *Ulldecona* [Ulldecona], núm. 31, p. 30-31.

Pepe (1974): "Fem història". *La Ràpita* [Sant Carles de la Ràpita], núm. 180, p. 8.

Pepe (1974): "Recordem". *La Ràpita* [Sant Carles de la Ràpita], núm. 186, p. 14.

Querol Barrera, Baptista (1993): "L'Orfeó Montsià: naixement, vida i mort". *Raïls* [Ulldecona], núm. 2, p. 39-56.

Rosales Samper, José (1963): "Recordando viejos tiempos". *La Ràpita* [Sant Carles de la Ràpita], núm. 53, p. 16.

Ruart i Guixens, Jaume (1990-1991): "Els primers temps del cinema al Vendrell". *Gran Penedès* [Vilanova i la Geltrú], núm. 22, p. 3-5.

SA (1981): "Els cent anys del senyor Francesc García i Fàbregas". *La Ràpita* [Sant Carles de la Ràpita], núm. 264, p. 27.

Sabaté Ramon, Joan-Josep; Sabaté Ramon, Enric-Ramon (2002): "Oscar Palace un cinema-teatre per al record". *Amposta* [Amposta], núm. juny 2002, p. 1.

Sarió Grau, Àngels (2002): "Setanta-vuit anys d'Orfeó a Ulldecona". *Raïls* [Ulldecona], núm. 18, p. 27-61.

Segura Roca, Domingo (1992-1993): "Gent del nostre poble". *Lo Senien*, [la Sénia], núms. 131 (p. 34-39), 132 (p. 26-28), 133 (p. 29-32), 134 (p.

35-39), 135 (p. 41-45), 136 (p. 36-41), 137 (p. 42-47), 138 (p. 36-38) i 143 (p. 51).

SEGURA ROCA, Domingo (1995-1996): "Cent anys de cine (1895-1995)". *Lo Senienc* [la Sénia], núms. 178 (p. 22-25), 179 (p. 22-25), 180 (p. 22-23), 181 (p. 27-29), 182 (p. 23-25), 183 (p. 25-27), 184 (p. 27-29), 185 (p. 25-27), 186 (p. 31-32) i 187 (p. 22-23).

SEGURA ROCA, Domingo (2004): "Gent del nostre poble". *Lo Senienc*, [la Sénia], núms. 278 (p. 40-42) i 280 (p. 46-48).

SUÁREZ, José Carlos; NOGALES, Pedro (2008): "Recepción del cine en provincias". A: D.A.: *Cinema i modernitat: les transformacions de la percepció*. Girona: Museu del Cinema / Ajuntament de Girona, p. 265-273.

TAL SUBIRATS, Carmen (2002): "Anem fent amb els oficis…". *Favarium* [Mas de Barberans], núm. 25, p. 30.

VERGE MOLINA, Marta (2007): "La primera etapa del Centre Obrer de la Sénia. De la fundació a la Guerra Civil". *Lo Senienc* [la Sénia], núm. 11, p. 93-103.

7.2 SOBRE EL CINEMA A CATALUNYA

ALSINA RODRÍGUEZ, Lluís (1991): "Els cinemes de l'Escala". *Full d'Història Local* [l'Escala], núm. XXVIII, p. 253-260.

BAUMANN, Udo (1995-1996): "El cinema a Blanes". *Actual* [Blanes], núm. 11, p. 6.

BERNILSI I MARCH, Josep M. (1995): "Els cinemes de Figueres". *Anals de l'Institut d'Estudis Ampurdanesos* [Figueres], núm. XXVIII, p. 229-263.

BOTEY, Lambert; MEDALLA, Jordina (1997): "El cinema a Granollers: noves aportacions". *Anuari del Centre d'Estudis de Granollers* [Granollers], Centre d'Estudis de Granollers, p. 11-44.

D.A (1996): "El cinema al Berguedà". *L'Erol* [Berga], [dossier] núm. 51.

DURAN I ALBAREDA, Montserrat (1986-1987): "L'exhibició cinematogràfica a Sant Joan Despí". *Cinematògraf* [Barcelona], vol. 4, p. 103-124.

FERNÁNDEZ, Joan; CIVIT, Toni (1985-1986): "El cinema a Mataró: 1896-1905". *Cinematògraf* [Barcelona], vol. 3, p. 119-174.

FERRER, Josep (2003): "L'arribada del cinema a les comarques gironines". A: D.A.: *La construcció del públic dels primers espectacles cinematogràfics*. Girona: Museu del Cinema / Ajuntament de Girona, p. 211-214.

Ferrer i Serra, Josep (1996): "El cinema a Cassà". *Plecs* [Cassà de la Selva], núm. 5.

García, Eduard (1994): "Els inicis del cinematògraf a Sant Feliu de Llobregat (1906-1915)". *Materials del Baix Llobregat* [Sant Feliu de Llobregat], núm. 1.

González López, Palmira (1995): "La llegada del cine a Barcelona y las primeras salas de proyección (1896-1900)". *D'Art* [Barcelona], núm. 21, p. 37-57.

González López, Palmira (2001): "Los quince primeros años del cine en Cataluña". *Artigrama* [Saragossa], núm. 16, p. 39-75.

Guillem, Mercè (2003): "Cinemes en versió original: més enllà de l'art i assaig". *Comunicació 21* [Barcelona], p. 54-57.

Huerre, Guillemette; González, Palmira (1987): "El cine en Cataluña hasta 1920". *Cinema 2001* [Barcelona], núm. 38, p. 31-33.

Jerez, Lluís (1994): "A Figueres ja es feren projeccions l'any 1898". *Ahora Nova* [Figueres], núm. 889, p. 44-46.

Lluís i Falcó, Josep (1995): "Evolució de la legislació sobre sales cinematogràfiques: la prevenció d'incendis (1896-1935)". *Cinematògraf*, segona època [Barcelon], núm. 2, p. 307-318.

Machetti, Sandro (1995): "Antecedentes y aparición del cinematógrafo en Lérida". A: D.A.: *De Dalí a Hitchcok: los caminos del cine. Actas del V Congreso de la AEHC*. La Corunya: Centro Galego de Artes da Imaxe, p. 85-94.

Martí, Daniel; Medalla, Jordina (1996): "El cinema a Arbúcies. Cent anys d'història". *Perxada* [Granollers], núm. 4.

Medalla, Jordina; Botey, Lambert (2003): "Inici d'una història. El cinema al Vallès Oriental". *Lauro. Revista del Museu de Granollers* [Granollers], núm. 24, p. 39-67.

Morales, Ramón (1988): "Els cinemes de l'Hospitalet". *Xipreret* [Hospitalet del Llobregat], núm. 97, p. 5-7.

Oliva i Coll, Joan (1995): "100 anys d'història del cinema a Banyoles". *Revista de Banyoles* [Banyoles], núm. 757.

Olivella, F. (1998): "100 anys de cinema a Vilafranca: els inicis". *La Fura* [Vilafranca del Penedès], núm. 834-835.

Porredon i Bernaux, Joan (1986): "El cine a Cervera de 1905 a 1920". *Miscel·lània Cerverina* [Cervera], núm. IV, p. 237-260.

Quintana i Morraja, Angel (1983-1984): "Apunts d'una història del cinema en l'àmbit rural. El cas de Torroella de Montgrí". *Cinematògraf* [Barcelona], vol. 1, p. 51-68.

Romaguera i Ramió, Joaquin (2003): "Més sobre els explicadors cinematogràfics". A: D.A.: *La construcció del públic dels primers espectacles cinematogràfics*. Girona: Museu del Cinema / Ajuntament de Girona, p. 137-146.

Solà i Sala, Josep María (1979): "Ventures i desventures del cinematògraf a Vic". *Ausona* [Vic], 24 de febrer, p. 7.

Terribas, Guillem (1996): "De los programas dobles a las palomitas (apuntes de una historia del cine en Gerona)". *Revista de Girona* [Girona], núm. 42, p. 64-67.

Torras i Comamala, Jordi (1992): "Implantació del fet cinematogràfic a Barcelona. Les primeres sales exhibidores. Lloger i venda de pellícules. Empreses distribuïdores nacionals i estrangeres, des del 1895 fins al 31 de desembre de 1910". *Cinematògraf* [Barcelona], segona època, núm. 1, p. 35-64.

7.3 Sobre el cinema a Espanya

Aguiló, Catalina; Mulet, María José (1987): "Fotografia i cinema a Mallorca: estat de la qüestió". *Estudis Baleàrics* [Palma de Mallorca], núm. 26, p. 23-28.

Alaminos López, Eduardo (1986): "Cinematógrafos madrileños (1896-1918)". *Villa de Madrid* [Madrid], núm. 88, vol. ii, p. 48-66.

Alaminos López, Eduardo (1988): "Diversiones y espectáculos en el Madrid de 1896: la llegada del cinematógrafo". *Villa de Madrid* [Madrid], núm. 96, vol. ii, p. 3-20.

Albertí, Margarita (2001): "Los orígenes del cine en las islas Baleares (1895-1910). Estado de la cuestión". *Artigrama* [Saragossa], núm. 16, p. 209-216.

Amar Rodríguez, Víctor Manuel (1999): "Cien años de cine en Cádiz (1898-1998)". *Gades* [Cadis], núm. 23, p. 495-502.

Ansola González, Txomin (1993-1995): "Apuntes para una historia de los cines de Baracaldo (1904-1994)". *Ikusgela. Aula de cine* [Leioia], núm. 7-9.

Ansola González, Txomin (1997): "Primeros pasos de la exhibición cinematográfica en Portugalete (1906-1919)". *Boletín de la Sociedad de Estudios Fray Martín de Coscojales* [Portugalete], núm. 10, p. 5-47.

Ansola González, Txomin (2004): "La regulación del espectáculo cinematográfico: exponente de su desarrollo y expansión social (1907-1912)". A: D.A.: *Imatge i viatge. De les vistes òptiques al cinema: la configuració de l'imaginari turístic*. Girona: Museu del Cinema / Ajuntament de Girona, p. 229-236.

Añover, Rosa (1992): "El cine en Cuenca". *Cuenca* [Conca], núm. 39-40, p. 27-63.

Arbe Calavia, Alicia (2000): "Los inicios del cine y su influencia social en Pamplona (1896-1915)". *Príncipe de Viana* [Pamplona], Año 61, núm. 221, p. 873-900.

Arce Bueno, Julio (2009): "Del Kinetófono a El Misterio de la Puerta del Sol. Los comienzos del cine sonoro en España". *Revista de Musicología* [Madrid], núm. 32-2, p. 625-645.

Ballesteros Torres, Pedro (2009): "Per a una bibliografia sobre els primers anys del cinema a Espanya": 1895-1910. A: J.A. Ruiz Rojo (coord.). *En torno al cine aficionado. Actas del V Encuentro de Historiadores* (p. 1-38 separata). Guadalajara: Diputación Provincial de Guadalajara / Servicio de Cultura y Centro de la Fotografía y la Imagen Histórica de Guadalajara (CEFIHGU).

Barreiro Vilas, Pablo (2004): "Os inicios do cinema en Pontevedra". *Cedofeita: Asociación Socio-Cultural de Lérez* [Pontevedra], núm. 8, p. 36-39.

Barrionuevo Almuzara, Isabel (2004): "El cine en León: 1886-1915". A: D.A.: *Imatge i viatge. De les vistes òptiques al cinema: la configuració de l'imaginari turístic*. Girona: Museu del Cinema / Ajuntament de Girona, p. 221-228.

Betancor Pérez, Fernando (1995): "El espectáculo, el gusto y sus tranformaciones en Las Palmas de Gran Canaria a principios del siglo xx". *Vegueta. Anuario de la Facultat de Geografía e Historia* [Las Palmas de Gran Canaria], núm. 2, p. 195-201.

Betancor Pérez, Fernando (2008): "El cine durante la Primera Guerra Mundial a través de las páginas del diario El Progreso de Tenerife". *Vegueta. Anuario de la Facultat de Geografía e Historia* [Las Palmas de Gran Canaria], núm. 10, p. 49-58.

Cancho Sánchez, José María (1994): "La llegada del cinematógrafo a Cáceres". A: D.A.: *Actas XX Coloquios Históricos de Extremadura*. Càceres: Diputació Provincial de Càceres, p.33-38.

Cancho Sánchez, José María (1996): "Aportaciones a la pequeña historia del cine en Cáceres". A: D.A.: *Actas XXI Coloquios Históricos de Extremadura*. Càceres: Diputació Provincial de Càceres, p.49-52.

Cánovas Belchí, Joaquín (1995): "Las primeras sesiones del Cinematógrafo Lumière en Madrid". A: D.A.: *Actas del V Congreso de la AEHC*. La Corunya: Centro Galego de Artes da Imaxe.

Cerón Gómez, Juan Francisco (1995-1996): "La exhibición cinematográfica en la región de Murcia (1896-1996)". *Imafronte* [Múrcia], núm. 11, p. 65-84.

Cerón Gómez, Juan Francisco (2001): "El cinematógrafo en Murcia". *Artigrama* [Saragossa] núm. 16, p. 145-153.

Crovetto, Fernando (2001): "Los inicios del cinematógrafo en Vitoria". A: D.A.: *L'origen del cinema i les imatges del s. xix*. Girona: Museu del Cinema / Ajuntament de Girona, p. 109-120.

Crovetto, Fernando (2002): "La implantación del cinematógrafo entre los vitorianos (1896-1904)". *Sancho el Sabio. Revista de Cultura e Investigación Vasca* [Vitòria], núm. 16, p. 133-174.

Crovetto, Fernando (2002): "La implantación del cinematógrafo entre los vitorianos (1905-1910)". *Sancho el Sabio. Revista de Cultura e Investigación Vasca* [Vitòria], núm. 17, p. 145-182.

Delgado Muñoz, Fernando (1997): "La llegada del cinematógrafo a la ciudad de Valencia". *Banda Aparte* [València] núm. 7, p. 65-76.

Díaz Pérez, Agustín (1996): "Aproximación a la historia del cine mudo en Talavera (1897-1933)". *Cuaderna: Revista de Estudios Humanísticos de Talavera y su Antigua Tierra* [Talavera de la Reina], núm. 13, p. 32.

D.A. (1997): "Alicante, cien años de cine". *Canalobre* [Alacant], núm. 35-36, monogràfic.

D.A. (1996): "Cine i fotografia a Mallorca". *Estudis Baleàrics* [Palma de Mallorca], núm. 26.

D.A. (2000): "Dossier, historia del cine en Canarias". *Revista de Historia Canaria* [La Laguna], núm. 182.

Espí Valdés, Adrià (1997): "Los primeros veinte años del cine en Alcoy (1896-1916)". *Canelobre* [Alacant], núm. 35-36, p. 171-184.

Fernández Colorado. Luis (1998): "Visiones imperiales: documental y propaganda en el cine espanyol (1927-1930)". A: D.A.: *Actas del VI*

Congreso de la A.E.H.C.. Madrid: Academia de las Artes y las Ciencias Cinematográficas de España, p. 97-110.

Frutos, Esteban; Pérez, Juan Antonio (2001): "Los primeros pasos del cine en Castilla-León". *Artigrama* [Saragossa], núm. 16, p. 173-190.

Galiano Pérez, Antonio Luis (1997): "Casi cien años de cine en Orihuela". *Canalobre* [Alacant], núms. 35-36, p. 197-213.

Gómez Acebes, Alfredo (1992): "Notas para una historia del cine en Vinaròs". *Centro de Estudios del Maestrazgo. Boletín de Divulgación Cultural* [Benicarló], 10 núm. 38, p. 51-60.

Gonzalvo Vallespí, Ángel (1995): "La llegada del cinematógrafo a Teruel". *Turia: Revista Cultural* [Terol], núm. 34, p. 233-248.

Hueso Montón, Ángel Luis (2001): "Aportaciones sobre los primeros momentos del cine en Galicia". *Artigrama* [Saragossa], núm. 16, p. 128-132.

Jurado Arroyo, Rafael (2003): "La introducción del cinematógrafo en Andalucía: de la barraca de feria al espectáculo de masas". A: D.A.: *La construcció del públic dels primers espectacles cinematogràfics*. Girona: Museu del Cinema / Ajuntament de Girona, p. 215-220.

LagunaVizcaíno, Luis R. (1997): "Las primeras sesiones de cine en la ciudad de Alicante. Una investigación en 1973". *Canelobre* [Alacant], núm. 35-36, p. 19-26.

Lara García, María Pepa (1988-1993): "Sobre los orígenes del cine en Málaga". *Jábega* [Màlaga], 5 artícles, núms. 59, 60, 64, 68 i 73.

Lara García, María Pepa (2008): "Historia del cine en Málaga (1898/2008)". *Anuario de la Real Academia de Bellas Artes de San Telmo* [Màlaga], núm. 8, p. 21-37.

Madrid Álvarez, Juan Carlos de la (1995): "El espectáculo cinematográfico Lumière en Llanes". *El Oriente de Asturias* [Llanes], núm. 21, p. 187-202.

Madrid Álvarez, Juan Carlos de la (1998): "El espectáculo cinematográfico en Asturias". *D'Art. Revista del Departament d'Història de l'Art de la Universitat de Barcelona* [Barcelona], núm. 21, p. 187-199.

Madrid Álvarez, Juan Carlos de la (1998): "La llegada del cine a Llanes". A: *El libro de Llanes*. Gijón: Editorial Trea, p. 90-91.

Maestre Martí, Concha (1997): "El cine en Petrer". *Canalobre* [Alacant], núms. 35-36, p. 215-222.

Martín Jiménez, Ignacio (1995): "El espectáculo cinematográfico en Menorca (1897-1940)". A: *Cent anys de cinema a les Illes*. Palma de Mallorca: Sa Nostra-Caixa de Balears.

Martín Jiménez, Ignacio (1995): "El espectáculo cinematográfico en Menorca (1897-1950)". *Revista de Menorca* [Maó], p. 159-190.

Martín Rodríguez, Fernando Gabriel (2000): "El cine en el siglo xx en Canarias". *Revista de Historia Canaria* [La Laguna], núm. 182, p. 227-332.

Martín Rodríguez, Fernando Gabriel (2001): "Los primeros años del cine en Canarias (1896-1900)". *Artigrama* [Saragossa], núm. 16, p. 220-225.

Martínez, Josefina (2001): "Cómo llegó el cine a Madrid". *Artigrama* [Saragossa], núm. 16, p. 25-38.

Martínez Herranz, Amparo (1994-1995): "Cátalogo de cien años de cines en Zaragoza". *Artigrama* [Saragossa], núm. 11, p. 183-215.

Martínez Herranz, Amparo (1996): 1905. "Los primeros cines estables de Zaragoza". *El Bosque*, núm. 12, p. 143-148.

Martínez Herranz, Amparo (2001): "Estados de la cuestión en el caso aragonés". *Artigrama* [Saragossa], núm. 16, p. 80-89.

Martorell Arabona, Miquel (2005): "Les etapes del cinema: una visió del fet cinematogràfic als pobles de l'Illa". *Blanc i negre + curt: revista de cinema* [Palma de Mallorca], núm. 20, p. 31-33.

Matallana Hervás, Fernando (1997): "El cine en Elda. El Salón Arte Moderno". *Canalobre* [Alacant], núm. 35-36, p. 186-187.

Murugurren, Luis (1983): "Primeros tiempos del cine en San Sebastián". *Boletín de la Real Sociedad Vascongada de los Amigos del País* [Azcoitia], vol. xxxix, núm. 1-2, p. 392-400.

Narváez Torregrosa, Daniel C. (1997): "Orígenes y desarrollo de la exhibición cinematográfica en Alicante". *Canelobr* [Alacant], núm. 35-36, p. 7-18.

Narváez Torregrosa, Daniel C. (1998): "Los inicios del cinematógrafo en Alicante". *Cuadernos de la Academia* [Madrid], núm. 2, p. 63-66.

Narváez Torregrosa, Daniel C. (2001): "Implantación del cinematógrafo en la Comunidad Valenciana". *Artigrama* [Saragossa], núm. 16, p. 134-145.

Narváez Torregrosa, Daniel C. (2003): "Una nueva percepción de la imagen: cine y sociedad en Alicante 1896-1920". A: D.A.: *La construc-*

ció del públic dels primers espectacles cinematogràfics. Girona: Museu del Cinema / Ajuntament de Girona, p. 127-136.

Ortiz Nuevo, José Luis (1995): "Y al año siguiente llegó a Sevilla. Crónica de los primeros pasos del cinematógrafo según los testimonios de la prensa local". *El Siglo que Viene* [Sevilla], núm. 24-25, p. 62-64.

Pablo Contreras, Santiago de (2001): "Los orígenes del cine en el País Vasco y Navarra (1895-1910): un estado de la cuestión". *Artigrama* [Saragossa], núm. 16, p. 103-118.

Pablo Miguel, Clemente de (2001): "Un cuadro afónico, génesis del cine en Segovia: el precine en Segovia; la llegada del cinematógrafo Lumière a Segovia; evolución del cinematógrafo en la provincia; rodajes entre 1898 y 1930". *Estudios Segovianos* [Segòvia], núm. 101, p. 277-302.

Pavés Borges, Gonzalo (1998): "De cómo el Puerto de la Cruz conoció la luz del cine en el patio de un ex-convento de monjas (1906-1925)". A: D.A.: *XII Coloquio de Historia Canario-Americana (1996)*. Las Palmas: Casa de Colón, p. 433-462 .

Pavés Borges, Gonzalo (2000): "Consumidos por los sueños: la exhibición cinematográfica en Canarias". *Revista de Historia Canaria* [La Laguna], núm. 182, p. 283-302.

Pelaz López, José Vidal (2009): "Palencia. Cine y sociedad en la ciudad de Palencia (1897-1939): un apunte sobre fuentes y métodos". A: Saiz Viadero, J.R.: *La exhibición cinematográfica en España. De los barracones de feria a los palacios de cine*. Santander: Govern de Cantàbria-Conselleria de Cultura, Turisme i Esports, p. 119-125.

Pérez, Clara Isabel; Pérez, José Antonio (1997): "El cine en Pinoso". *Canalobre* [Alacant], núm. 35-36, p. 223-231.

Pulido Corrales, Catalina (2001): "Apuntes para la historia del cine en Extremadura (1896-1910)". *Artigrama* [Saragossa], núm. 16, p. 167-172.

Quiroga Valcarce, Luis Miguel (1981): "Los orígenes de la cinematografía en Galicia". *Contracampo* [Rio de Janeiro], núm. 24, p. 4-6.

Ramírez Guedes, Enrique (1998): "Los espacios cinematográficos en La Laguna hasta la Guerra Civil: plazas, teatros y cines". A: D.A.: *XII Coloquio de Historia Canario-Americana (1996)*. Las Palmas: Casa de Colón, p. 411-432.

Reynés Villalonga, Pau (1993): "El cinema a Lloseta". *Revista Lloseta (Mallorca)* [Lloseta], núm. 15, p. 1-34.

Ruiz Rojo, José Antonio (1987): "El cinematógrafo en Guadalajara: 1897". *Revista de Estudios Históricos Wad-Al-Hayara* [Guadalajara], núm. 14, p. 385-395.

Ruiz Rojo, José Antonio (1993): "Introducción del cine sonoro en Guadalajara". A: D.A.: *Actas del IV Congreso de la AEHC*. Madrid: Editorial Complutense, p. 155-163.

Ruiz Rojo, José Antonio (1998): "Los primeros años del cine en Guadalajara (1897-1905)". *Cuadernos de la Academia* [Madrid], núm. 2, p. 67-72.

Ruiz Rojo, José Antonio (2001): "Cine en Castilla-La Mancha entre 1897 y 1910". *Artigrama* [Saragossa], núm. 16, p. 191-208.

Ruiz Rojo, José Antonio (2001): "El cine en Brihuega". *Revista de Estudios Históricos Wad-Al-Hayara* [Guadalajara], núm. 28, p. 129-142.

Sainz Viadero, José Ramón (2001): "Los comienzos del cinematógrafo en Ceuta y Melilla". *Artigrama* [Saragossa], núm. 16, p. 217-220.

Sainz Viadero, José Ramón (2001): "Los primeros años del cinematógrafo en Cantabria". *Artigrama* [Saragossa], núm. 16, p. 120-123.

Salort Salort, Pau (1998): "Notícies sobre el naixement del cinematògraf i el seu desenvolupament a Alaior". A: S.A.: *Festes de Sant Llorenç (agost de 1988)*. Alaior: Ajuntament d'Alaior.

Sánchez, Inmaculada; Martín, Francisco (2004): "Nuevas imágenes para una ciudad antigua: los inicios de la exhibición cinematográfica en Antequera hasta el comienzo del sistema sonoro (1902-1928)". *Revista de Estudios Antequeranos* [Antequera], vol. 14, p. 283-320.

Sánchez, Inmaculada; Martín, Francisco (2005): "Imágenes para un nuevo siglo. Los inicios de la exhibición cinematográfica en Antequera hasta la primera proyección sonora (1902-1928)". A: Montero, J.; Cabeza, J. (eds.): *Por el precio de una entrada*. Madrid: Rialp, p. 73-93.

Sánchez Alarcón, María Inmaculada (2004): "La pasión por ver: inicios de la exhibición cinematográfica en Málaga (1896-1898)". *HMIC, Història Moderna i Contemporània. Revista del Departament d'Història Moderna i Contemporània de la UAB* [Barcelona], núm. 2, p. 63-75.

Sánchez Lomba, Francisco (1990): "Los comienzos del cine en Cáceres". *Norba-Arte* [Càceres], núm. x, p. 260-272.

Sánchez Lomba, Francisco [*et alii*] (1991): "Anotaciones sobre el cine en Cáceres". *Revista Extremadur*, [Càceres], núm. 5, segona època, p. 41-52.

Sánchez Salas, Daniel (1998): "La figura del explicador en los inicios del cine espanyol". *Cuadernos de la Academia* [Madrid], núm. 2, p. 73-84.

Sánchez Salas, Daniel (2004): "El explicador español a través de su reflejo cultural". *Archivos de la Filmoteca* [València], núm. 48, p. 40-60.

Sánchez Vidal, Agustín (2001): "Panorama sobre los orígenes del cine en Zaragoza". *Artigrama* [Saragossa], núm. 16, p. 89-101.

Saro Gandarillas, Francisco (1999): "El cinematógrafo en Melilla". A: Martín Corrales, Eloy [*et alii*]: *Memorias del cine. Melilla, Ceuta y norte de Marruecos*. Melilla: Ciutat Autònoma de Melilla-Conselleria de Cultura, Educació, Joventut i Esports-Servei de Publicacions, p. 85-93.

Seguin, Jean-Claude (1995): "Cuando el cine llegó a Madrid…" *Historia 16* [Madrid], núm. 234, p. 110-117.

Ventajas Dote, Fernando (2007): "Arquitectura y espacios para el espectáculo: hacia una historia de las salas cinematográficas de las comarcas de Guadix, Baza y Huécar (primera parte, 1896-1959)". *Boletín del Centro de Estudios Pedro Suárez. Estudios sobre las Comarcas de Guadix, Baza y Huéscar* [Guadix], núm. 20, p. 181-242.

8. Llibres:

8.1 General sobre història i geografia

Borràs, Eduardo (2006): *Las aguas bajan turbias*. Buenos Aires: Biblos-Argentores.

Cahner, Max (dir.) (1991-1996): *Gran geografia comarcal de Catalunya*. Barcelona: Enciclopèdia Catalana.

Lynch, John (dir.) (2007): *Historia de España* (20 vols.). Madrid: El País

Mangas, J.; Martín, J.L.; Martínez Shaw, C.; Tusell, J. (coords.) (1996): *Historia de España* (30 vols.). Madrid: Historia 16. Temas de Hoy.

Roquer, Santiago (coord.) (1993): *Comarques de Tarragona*. Tarragona: Diari de Tarragona / Diputació de Tarragona.

S.A. (2000): *Tarragona poble a poble. Guia de les nostres comarques*. Tarragona: Diari de Tarragona / Diputació de Tarragona.

Termes, Josep (coord.) (1995): *Història de Catalunya*. Barcelona: Edicions 62.

8.2 Local

Alumi, Victoria; Andreu, Manolo; Ballester, Marutxi (coord.) (2009): *La Sénia. Societat i economia*. Benicarlo: Onada Edicions.

Bernabè, Bernabè; Mallol, Joan Manel (1997): *Història del cinema a Tarragona*. Tarragona: sense editorial.

Casas Urgell, Marta (2002): *Història del Tívoli del Vendrell*. Vendrell: Ajuntament del Vendrell.

Costa i Savoia, Ernest (2014): *La Sénia: Montsià*. Tarragona: Arola Editors.

D.A. (2009): *Amposta 1908. Crònica d'un temps, memòria de 100 anys de ciutadania*. Amposta: Àrea de Cultura i Festes de l'Ajuntament d'Amposta.

Eiximeno Moreno, Manel (1992): *75 anys de vivències de "La Lira Ampostina" (1916-1991)*. Amposta: La Lira Ampostina.

Ferreró, Joan Ramon; Baylach, Miquel (1998): *La Galera, fets i gent: recull de notícies de la història de la Galera*. La Galera: Fundació Amics de la Mare de Déu de la Galera.

Grau Verge, Ferran (1999): *Ulldecona*. Valls: Cossetània.

López Sánchez, Isaac (2009): "Cines: espejos socioeconómicos e instrumentos institucionales. Historia de los cines de las comarcas tarraconenses 1956-2009". Tarragona: Universitat Rovira i Virgili (tesi doctoral inèdita).

López Sánchez, Isaac (2015): *Historia de los cines tarraconenses*. Reus: Day-Print.

Margalez, Joaquim (2012): *Una visió econòmica del llarg segle xx al Camp de Tarragona i les Terres de l'Ebre*. Tarragona: Publicacions URV.

Millan, Lluís; Carles, Paco (1996): *La Ràpita en el temps. Vol. 1. Dels carrers, de l'urbanisme, de la gent i de les dites*. Sant Carles de la Ràpita: Jordi Dassoy i Carceller.

Miró Vives, Lluís (2004): *Cent anys fent música, cent anys fent poble. Història de la banda de música de la Sénia. 1904-2004*. Tortosa: Agrupació Musical Senienca.

Nogales, Pedro; Suárez, José Carlos (2014): *El nostre cinema Paradís. Els inicis del cinema als pobles del Tarragonès*. Tarragona: Arola Editors.

Nogales Cárdenas, Pedro (2006): *El cinema no professional a Reus: pioners i amateurs (1897-1989)*. Reus: Fundació Privada Liber.

Pitarch, Josep; Carles, Paco (2014): *La Guerra Civil a la Ràpita. La Ràpita en el temps.* Vol. III. Sant Carles de la Ràpita: Jordi Dassoy i Carceller.

PONT FANDOS, Màrius (coord.) (2010): *Santa Bàrbara en imatges. Fins als primers anys 70 del segle XX*. Santa Bàrbara: Ajuntament de Santa Bàrbara / Centre d'Estudis Planers.

PUJOL, Anton; PUJOL, M. Teresa; SUBIRATS, Maite (1996): *Amposta. Imatges per a la història. 1870-1969*. Amposta: Ajuntament d'Amposta.

S.A. (1972): *Bodas de oro: Orfeó Montsià-Orfeó Ulldeconenc: 1922-1972*. Ulldecona: Orfeó Ulldeconenc.

SOLÀ I GUSSINYER, P. (1997): *Itineraris per a la sociabilitat meridional catalana. L'associacionisme i la cultura popular a la demarcació de Tarragona (1868-1964).* Tarragona: Diputació de Tarragona.

SORIANO-MONTAGUT, Montserrat (2006): *El llarg camí cap a una ciutat moderna: Amposta 1850-1960*. Amposta: Ajuntament d'Amposta.

TOMÀS I PRATS, Josep M. (2007): *Pedania de Sant Jaume d'Enveja: història i etnografia*. Sant Jaume d'Enveja: Germans Tomàs Prats.

8.3 SOBRE EL CINEMA A CATALUNYA

BAGUÉ I VILA, Enric (1995): *El Palafrugell popular: tavernes, cafès, fondes, hostals, casinos, colles i cinemes*. Palafrugell: Ajuntament de Palafrugell / Diputació de Girona.

BELLPART ROIG, J. (1995): *El nostre cinema: introducció a la història del cinema a Torroella de Montgrí (1895-1995)*. Torroella de Montgrí: Ajuntament de Torroella de Montgrí.

BOTEY, Lambert; MEDALLA, Jordina; COROMINAS, Agustí; GENER, Manuel (1989): *El cinema a Granollers abans de la Guerra Civil*. Granollers: Ajuntament de Granollers /Area de Serveis Personal.

BRUACH, Agustí (1986): *Terrassa: la cultura del nostre segle (cinema, teatre i música)*. Barcelona: Institut d'Edicions.

CALAF, Andreu; FONT, Dolors; LÓPEZ, Roser (1997): *El cine a Terrassa*. Terrassa: Comissió del Centenari del Cinema a Terrassa.

CASAS BUSQUETS, Josep (2004): *El cinema a Palamós, 100 anys*. Palamós: Ajuntament de Palamós.

CAUTERA I SOLANS, Montserrat (1996): *Cent anys de cinema a Catalunya… i la seva presència a Molins de Rei*. Molins de Rei: Ajuntament de Molins de Rei.

CLOPAS BATLLE, Isidre (1990): *Història de la fotografia i el cinema a Martorell*. Martorell: Club Cine-Foto.

Col·lectiu Esparraguerí de Recerques (1995): *Història del cinema a Esparraguera: l'Estrella, La Sempreviva, L'Ateneu, El Patronat Parroquial, La Passió*. Esparraguera: Ajuntament d'Esparraguera / Patronat de Cultura.

Cuéllar i Bassols, Alexandre (1989): *El Teatre Principal d'Olot*. Olot: Edicions Municipals de l'Ajuntament.

Cusachs, Manuel; Sivilla, Josep (1994): *El cinema a Mataró (1897-1939). De la llanterna màgica al cinema sonor*. Barcelona: Caixa Laietana.

Cusachs i Corredor, Manuel (1997): *El cinema de la vila d'Argentona (1914-1996)*. Argentona: Ajuntament d'Argentona.

Cusachs i Corredor, Manuel (1999): *El cinema a Malgrat de Mar. 1904-1997*. Malgrat de Mar: Ajuntament de Malgrat de Mar.

D.A. (1995): *Perspectivas entorn dels cent anys de cinema a Sant Feliu de Guíxols*. Sant Feliu de Guíxols: Ajuntament de Sant Feliu de Guíxols.

Domingo Pons, Pere (2006): *Crònica del cinema a Tàrrega. Un segle de records i moments emocionants*. Tàrrega: Ajuntament de Tàrrega.

Grahit Grau, José (1943): *El cine en Gerona*. Girona: Gráfica Fénix.

Letamendi, Jon; Seguin, Jean-Claude (2004): *Los orígenes del cine en Catalunya*. Barcelona: Generalitat de Catalunya.

Machetti, Sandro (1995): *El pre-cinema a Lleida (cultura i espectacles pre-cinematogràfics i el seu públic entre 1845 i 1896)*. Lleida: Pagès Editors.

Medalla, Jordina; Martí, Daniel (1998): *El cinema a la vila d'Arbúcies*. Gaüses: Llibres del Segle.

Munsó Cabús, Joan (1995): *Els cinemes de Barcelona*. Barcelona: Proa.

Olivella Ferran, Anna (1989): *Història del cinema a Vilafranca del Penedès (1899-anys 80's)*. Vilafranca del Penedès: Ajuntament de Vilafranca del Penedès / Servei de Cultura.

Porter i Moix, Miquel (1992): *Història del Cinema a Catalunya. 1895-1990*. Barcelona: Generalitat de Catalunya.

Romaguera i Ramió, Joaquim (2005): *Silenci, rodem! Història del cinema a les comarques de Girona*. Girona: Col·legi de Periodistes de Catalunya i Demarcació de Girona.

Romaguera i Ramió, Joaquim (2005): *Diccionari del cinema a Catalunya*. Barcelona: Enciclopèdia Catalana.

Serret i Bernús, Carles (1996): *100 anys de cinema a Sant Boi*. Sant Boi de Llobregat: Patronat Municipal de Cultura i Joventut de l'Ajuntament de Sant Boi de Llobregat / L'OREIG Grup d'Acció Cultural.

Solé Mateus, Joan J.: *El cinema a Juneda, 1906-1989*. Juneda: Editorial Fonoll / Associació Cultural Fonoll.

Suárez Carmona, Luisa (2001): *El cinema i la constitució d'un públic popular a Barcelona. El cas del paral·lel*. Girona: Universitat de Girona (tesi doctoral).

Toril, Núria; Garcés, Òscar (1996): *El cinema a l'Hospitalet: de l'espectacle de fira a la multisala (1907-1996)*. L'Hospitalet del Llobregat: Centre d'Estudis l'Hospitalet.

Torras i Comamala, Jordi (1999): *Somnis de reestrena: història dels cinemes de Gràcia*. Barcelona: Tallers d'Història de Gràcia.

Torrella, Josep; Beorlegui, Albert (1996): *Sabadell, un segle de cinema*. Sabadell: Fundació Amics de les Arts i de les Lletres de Sabadell.

Torrella i Pineda, Josep (1980): *Introducció i desenvolupament del cinema a Sabadell: 1897-1936*. Sabadell: Fundació Bosch i Cardellach.

8.4 Sobre el cinema a Espanya

Acuña, Xosé Enrique (1996): *Da historia do cine en Pontevedra 1897-1936*. Vigo: Edicions A Nosa Terra.

Aguiló, Catalina; Pérez, Josep Antoni (coord.) (1995): *100 anys de cinema a les Illes*. Palma de Mallorca: Sa Nostra Caixa Balears.

Agulló, Mercedes (ed.) (1986): *El cinematógrafo en Madrid. 1896-1960*. Madrid: Ajuntament de Madrid.

Aldazábal Bardají, Pedro (1998): *Los cineastas: historia del cine en Euskal Herria.1896-1998*. Vitòria: Fundación Sancho el Sabio / Caja de Ahorros de Vitoria y Álava.

Alfaro Núñez, José (1997): *La imagen encantada: el cine a su paso por Cuenca*. Jábala: sense editorial.

Álvarez Benito, Juan Manuel (2005): *El cine leonés: un estudio*. Lleó: Institut Lleonès de Cultura / Diputació Provincial de Lleó.

Amo, Alfonso del; Ibáñez, María Luisa (1996): *Catálogo general del cine de la Guerra Civil*. Madrid: Cátedra / Filmoteca Española.

Ansola, Txomin (2002): *Cinematógrafos barakaldeses: Crónica de cien años de historia (1904-2004)*. Barakaldo: Ajuntament de Barakaldo.

Ansola, Txomin (2002): *Del taller a la fábrica de sueños. El cine en una ciudad indústrial: Barakaldo (1904-1937)*. Bilbao: Servei de Publicacions EHU.

Arribas Arias, Fernando (1996): *O cine en Lugo (1897-1977). Notas para una historia cinematográfica*. Vigo: Edicións Xerais.

Arribas Arias, Fernando (2006*): O cinematógrafo nas festas de San Froilán de Lugo: (1898-1930)*. Lugo: Concello de Lugo.

Arroyo, José (1997): *Un siglo de cine en Zamora. Autorizado para todos los públicos*. Zamora: Ajuntament de Zamora.

Ballesteros, Pedro; Ruiz, José Antonio (1997): *Centenario del cine en Alcalá y Guadalajara (1897)*. Alcalá de Henares: Asociación Cultura Hijos y Amigos de Alcalá.

Ballesteros Torres, Pedro (1995): *Alcalá y el Cine*. Alcalá de Henares: Festival de Cine de Alcalá de Henares.

Barrientos Bueno, Mónica (2003): *Antonio de la Rosa: empresario pionero del cinematógrafo en Sevilla 1902-1907*. Sevilla: Padilla Libros.

Barrientos Bueno, Mónica (2006): *Inicios del cine en Sevilla (1896-1906). De la presentación en la ciudad a las exhibiciones continuadas*. Sevilla: Universitat de Sevilla.

Bello Cuevas, José Antonio (2010): *Cine mudo español (1896-1920 (ficción, documental y reportaje)*. Barcelona: Laertes.

Betancort Pérez, Fernando (1996): *La arquitectura de las sombras: el mundo del cinematógrafo en Las Palmas de Gran Canaria*. Las Palmas de Gran Canaria: Universitat de Las Palmas / Departament d'Art, Ciutat i Territori.

Blanco, Óscar; Román, Wilfredo (2002): *Castillos de ceniza: historia de los cines en la montaña palentina*. Villalón de Campos: Cultura y Comunicaciones.

Blasco y Laguna, Ricardo (1981): *Introducció a la història del cine valencià*. València: Ajuntament de València.

Caballero Rodríguez, José (1993): *Historia gráfica del cine en Mérida (1898-1998)*. Mèrida: Editora Regional de Extremadura.

Cabo, José Luis (1990): *Espectaculos precinematograficos en Galicia: das sombras chinescas os panormas*. O Carballiño: Xociviga.

Cabo, José Luis (1992): *Cinematógrafos de Compostela: 1900-1986*. Santiago de Compostel·la: CGAI / Xunta de Galicia.

Cabo, José Luis; Coira, José A.; Pena, Jaime J. (2001): *Diccionario do cine en Galicia: (1896-2000)*. La Corunya: Centro Galego de Artes da Imaxe.

Cabo, José Luis; Sánchez, Jesús Á.; Etcheverría, Marta (2004): *Cinematógrafos de Galicia 1896-2002*. La Corunya: Centro Galego de Artes da Imaxe / Xunta de Galicia.

Cabrera Déniz, Gregorio José (1990): *Cine y control social en Canarias (1896-1931)*. La Laguna: Centre de la Cultura Popular Canària.

Cañada Zarranz, Alberto (1997): *Llegada e implantación del cinematógrafo en Navarra (1896-1930)*. Pamplona: Govern de Navarra.

Cañada Zarranz, Alberto (2005): *El cine en Pamplona durante la II República y la Guerra Civil (1931-1939)*. Pamplona: Govern de Navarra.

Caparrós Lera, Josep M. (1996): *Una historia por autonomías*. 2 vols., Barcelona: PPU.

Carnero, Aurelio; Pérez, José Antonio (1996): *El cine en Tenerife (apuntes para una historia)*. Santa Cruz de Tenerife: Ajuntament de Santa Cruz de Tenerife.

Castrillón, José Luis; Martín, Ignacio (1997): *El espectáculo cinematográfico en Valladolid (1920-1932)*. Valladolid: Semana Internacional de Cine de Valladolid.

Castro, José Luis; Folgar, José M. (1996): *José Sellier, La Coruña y los orígenes del cine en Galicia*. La Corunya: Vía Láctea / Ajuntament de la Corunya.

Castro de Paz, José Luis (coord.) (1996): *Historia do cine en Galicia*. La Corunya: Vía Láctea.

Castro de Paz, José Luis (1995): *La Coruña y el cine I. 100 años de historia. 1896-1936*. Oleiros: Vía Láctea Editorial / Ajuntament de la Corunya.

Cebollada, P.; Santa Eulalia, M. (2000): *Madrid y el cine*. Madrid: Conselleria d'Educació de la Comunitat de Madrid.

Cerón, Juan Francisco; Martínez, Jesús (1999): *Cien años de cine en Lorca*. Múrcia: Universitat de Múrcia / Lorca i Primavera Cinematogràfica, Semana del Cine Español.

Colón Perales, Carlos (1981): *Los comienzos del cinematógrafo en Sevilla. 1896-1928*. Sevilla: Ajuntament de Sevilla / Servei de publicacions.

Colón Perales, Carlos (1983): *El cine en Sevilla, 1929-1950*. Sevilla: Temas Sevillanos.

Cortés Ibáñez, Emilia (2008): *El cine en Almansa en el siglo xx*. Albacete: Instituto de Estudios Albacetenses Don Juan Manuel.

Crespo, Antonio (1996): *Cien años de cine en Murcia*. Múrcia: Comunitat Autònoma de Múrcia / Caja de Ahorros del Mediterráneo.

Crespo Jordán, Mercedes (1995): *Distribución urbana de los cines del Madrid de los orígenes*. Madrid: Universitat Complutense / Facultat de Geografia i Història.

D.A. (1996): *Historia del Cine Valenciano*. València: Prensa Valenciana, SA.

D.A. (1997): *Cien años de cine en Castilla y León*. Valladolid: Asociación Cultural Surco.

D.A. (1999): *Memorias del cine. Melilla, Ceuta y el Norte de Marruecos*. Melilla: Conselleria de Cultura, Educació, Joventut i Esports de la Ciutat Autònoma de Melilla / Servei de Publicacions.

Díez Puertas, Emeterio (2003): *Historia social del cine en España*. Madrid: Fundamentos.

Díez Sánchez Juan (1997): *Melilla y el mundo de la imagen. Aproximación a la fotografía, el cine y la televisión*. Melilla: Ciutat Autònoma de Melilla / Conselleria de Cultura, Educació, Joventut i Esports / Servei de Publicacions.

Erias, Alfredo; Sarmiento, Rosario (1997): *O cinematógrafo en Betanzos (1897-1951)*. La Corunya: Diputació Provincial de la Corunya.

Federación de Cine-Clubs de Castilla la Mancha (1996): *Cien años de cine español en Castilla-La Mancha*. Atienza: Federación de Cine-Clubs de Castilla-La Mancha.

Fernández, Miquel Anxo (1994): *Crónica de cine: O Carballino 1900-1994*. La Corunya, Centro Galego de Artes da Imaxe.

Fernández Gutiérrez, María Fernanda (1999): *Un Mieres de Cine: Aproximación a la historia del cinematógrafo en el Concejo de Mieres*. Mieres: Ajuntament de Mieres / Comissió de Joventut.

Fernández Gutiérrez, María Fernanda (2000): *Arquitectura y cine en Mieres, Asturias: estudio histórico y artístico de los cinematógrafos del Concejo y la villa de Mieres*, Oviedo: Reial Institut d'Estudis Asturians.

Fernández Sánchez, Manuel Carlos (2002): *Historia del cine en el Campo de Gibraltar (1895-2000)*. Algesires: Ediciones Bahía.

Folgar de la Calle, J.L. (1986): *Aproximación a la historia del espectáculo cinematográfico en Galicia (1896-1920)*. Santiago de Compostel-la: Universitat de Santiago de Compostel·la.

Folgar de la Calle, J.L. (1987): *El espectáculo cinematográfico en Galicia. 1896-1920*. Santiago de Compostel·la: Imprenta Universitària.

Francia Sánchez, Ignacio (2000): *Salamanca de cine*, Salamanca, Caja Duero, 2000.

Galán, Eduardo (1997): *O bosque animado. Cen anos de cine en Galicia*. Santiago de Compostel·la: Xunta de Galicia / Centro Galego de Artes da Imaxe.

García, Jesús; López, José Fidel (1995): *La aventura del cine 1897-1995 (Albacete, en el centenario del séptimo arte)*. Albacete: Diputació Provincial d'Albacete.

García Fernández, Alfonso Santos (2004): *Cines y teatros de Cartagena: su historia*. Cartagena: Aglaya.

García Fernández, Emilio Carlos (1985): *Historia del cine en Galicia, 1896-1984*. La Corunya: La Voz de Galicia.

García Fernández, Emilio Carlos (1995): *Ávila y el cine. Historia, documentos y filmografía*. Àvila: Diputació Provincial d'Àvila / Institució Gran Duque de Alba.

Garófano, Rafael (1986): *El cinematógrafo en Cádiz. Una sociología de la imagen 1896-1930*. Cadis: Fundació Municipal de Cultura.

Garófano, Rafael (1996): *Crónica social del cine en Cádiz*. Cadis: Quórum Libros Editores.

González García, Fernando (1998): *Castilla y León en el cine*. Valladolid: Junta de Castella i Lleó / Semana Internacional de Cine de Valladolid.

González López, Palmira (2005): *Los inicios del cine en España (1896-1909). La llegada del cine, su expansión y primeras producciones*. Madrid: Liceus Servicios de Gestión y Comunicación.

González Torreblanca, Nieves (2007): *Madrid patio de butacas: crónica social de los cinematógrafos madrileños*. Madrid: La Librería.

Gonzalvo Vallespí, Ángel (1996): *La memoria cinematográfica del espectador: panorámica sobre los cines de Teruel*. Terol: Seminario de Arqueología y Etnología Turolense / Instituto de Estudios Turolenses.

Gutiérrez Quintero, Marcelo (2003): *Apuntes sobre el cinematógrafo en El Hierro*. Valverde: Cabildo Insular de El Hierro.

Jorge, A.; Maya, R. (1998): *Exhibición cinematográfica en Andalucía*. Sevilla, Junta d'Andalusia / Conselleria de Cultura / Filmoteca d'Andalusia.

Jurado Arroyo, Rafael (1986): *Los inicios del cinematógrafo en Córdoba*. Còrdova: Filmoteca d'Andalusia.

Lahoz Rodrigo, Juan Ignacio (dir.) (1991): *Historia del cine valenciano*. València: Premsa Valenciana.

Lahoz Rodrigo, Juan Ignacio (coord.) (2010): *A propósito de Cuesta. Escritos sobre los comienzos del cine español. 1896-1920*. València: Generalitat Valenciana / IVAC.

Lara García, María Pepa (1988): *Historia de los cines malageños (desde sus orígenes hasta 1946)*. Màlaga: Diputació Provincial de Màlaga.

Lara García, María Pepa (1999): *Historia del cine en Málaga*. Màlaga: Sarrià.

Lázaro Cebrián, Antonio (coord.) (1996): *Cien años de cine español en Castilla-La Mancha*. Toledo: Federació de cine-clubs de Castella-la Manxa.

Letamendi, Jon; Seguin, Jean-Claude (1997): *Los orígenes del cine en Álava y sus pioneros. 1896-1897*. Sant Sebastià: Filmoteca Basca / Ajuntament de Vitòria / Fundació Caja Vital Kutxa.

Letamendi, Jon; Seguin, Jean-Claude (1998): *Los orígenes del cine en Bizkaia y sus pioneros*. Sant Sebastià: Filmoteca Basca.

Letamendi, Jon: Seguin, Jean-Claude (1998): *Los orígenes del cine en Gipuzkoa y sus pioneros*. Sant Sebastià: Filmoteca Basca.

López Echevarrieta, Alberto (1977): *El cine en Vizcaya*. Bilbao: Caja de Ahorros Vizcaína / Editorial Vizcaína.

López Echevarrieta, Alberto (2000): *Bilbao, cine y cinematógrafos*. Bilbao: Laga para la Fundación Bilbao 700 / III Milenium Fundazioa.

López Echevarrieta, Alberto (2000): *Los cines de Bilbao*. Sant Sebastiá: Filmoteca Basca.

López Piñeiro, Carlos A. (1998): *O nacemento dunha ciudade. A implantación do cine en Pontevedra*. Pontevedra: Diputació Provincial de Pontevedra.

Lorenzo Benavente, Juan Bonifacio: *Asturias y el cine*. Gijón: Ediciones Mases.

Madariaga Ateka, Javier (1988): *Los inicios del cine y la fotografía en Navarra (1840-1940)*. Pamplona: Departament de Cultura del Govern de Navarra.

Madariaga Ateka, Javier (1989): *De la fotografía a la cinematografía. Bizkaia 1839-1959*. Bilbao: Diputació Foral de Biscaia.

Madariaga Ateka, Javier (1995): *Los orígenes del cine en Euskal Herria*. Bilbao: Bilbao Vizcaya Kutxa / Universitat del País Basc.

Madrid Álvarez, Juan Carlos de la (1996): *Cinematógrafo y varietés en Asturias (1896-1915)*. Oviedo: Principat d'Astùries / Servei de Publicacions.

Madrid Álvarez, Juan Carlos de la (coord.) (1996): *Primeros tiempos del cinematógrafo en España*. Gijón: Universitat d'Oviedo / Ajuntament de Gijón.

Madrid Álvarez, Juan Carlos de la (2009): *8000 Películas de cine primitivo: Asturias 1896-1915*. Gijón: Incuna.

Mahiques Oltra, Pepita (1998): *El pas del cinema per Quatretonda: imatges, funcions i històries d'una època*. Quatretonda: Ajuntament de Quatretonda / Cooperativa V. Quatretonda.

Martín, Luis; Sainz, Pedro (1986): *El cinematógrafo (1896-1919)*. Valladolid: Obra Cultural de la Caja de Ahorros Popular.

Martín Curty, José Antonio (2004): *Cines de Vigo*. Vigo: Instituto de Estudios Vigueses.

Martín Jiménez, Ignacio (1997): *El espectáculo cinematográfico en Maó, 1897-1942*. Maó: Insitut Menorquí d'Estudis.

Martín Rodríguez, Fernando Gabriel (ed.) (1997): *Cien años de cine en Canarias*. La Laguna: Centre de Cultura Popuar Canària.

Martínez, Josefina (1993): *Los primeros veinticinco años de cine en Madrid. 1896-1920*. Madrid: Filmoteca Española.

Martínez, Félix; Martínez, Eva María; Rincón, María Jesús del (2002): *El cine en Calahorra*. Calahorra: María Jesús del Rincón Alonso.

Martínez Fernández, Benito (1991): *Córdoba en el cine*. Còrdova: Diputació Provincial de Còrdova.

Martínez Herranz, Amparo (1997): *Los cines en Zaragoza, 1896-1936*. Saragossa: Ajuntament de Saragossa / Servei d'Acció Cultural.

Martorell Arbona, Miquel (2002): *Montuïri, 75 anys amb el cinema. 1907-1981: evocacions d'un espectador*. Palma de Mallorca: Consell Insular de Mallorca.

Muñoz Zielinski, Manuel (1985): *Inicios del espectáculo cinematográfico en la región murciana. 1896-1907*. Múrcia: Real Academia de Alfonso X el Sabio.

Muñoz Zielinski, Manuel (1999): *Lorca en los tiempos del cine mudo*. Múrcia: Continuos Paper.

Nadal, José (2002): *Los cines en Granada*. Granada: Asociación Granada Histórica y Cultural.

Narváez Torregrosa, Daniel C. (2000): *Los inicios del cinematógrafo en Alicante, 1896-1931*. València: Filmoteca de la Generalitat Valenciana / Institut de Cultura Juan Gil-Albert.

Nogueira, Xosé (1997): *O cine en Galicia*. Vigo: Promocions Culturais Galegas.

Oltras Mas, Alfred M. (2000): *Cien años de cine en Valencia*. València: Fundació Municipal de Cine / Mostra de València/Ajuntament de València.

Ortega Campos, Ignacio (1998): *El cinematógrafo en Jaén*. Jaén: Unicaja.

Ortega Campos, Ignacio (2005): *Crónica social del cine en Almería (1896-1936)*. Màlaga: Fundación Unicaja.

Pablo Contreras, Santiago de (1996): *Cien años de cine en el País Vasco (1896-1995)*. Vitòria: Diputació Foral d'Àlaba / Departament de Cultura / Euskera.

Paco Navarro, José de (coord.) (2005): *Historia del cinematógrafo en la Región de Murcia*. Mula: Semana de Cine Español / Cine Club Segundo de Chomón.

Pagola, Manu (1990): *Bilbao y el cine*. Bilbao: Ajuntament de Bilbao/ Àrea de Cultura i Turisme.

Peiró, Josep Lluís (2001): *Cent anys d'il·lusions*. Alcoi: Imatges.

Pérez Bowie, José Antonio (1996): *Materiales para un sueño: en torno a la recepción del cine en España 1896-1936*. Salamanca: Libreria Cervantes.

Plata, Juan de la (1996): *Los orígenes del cine en Jerez (en el centenario del cinematógrafo)*. Cadis: Conselleria de Cultura de la Junta d'Andalusia / Delegació Provincial de Cultura.

Platero Fernández, Carlos (1981): *El cine en Canarias*. Las Palmas de Gran Canaria: Editora Regional Canaria.

Pozo Arenas, S. (1985): *La indústria del cine en España. Legislación y aspectos económicos. 1896-1970*. Barcelona: sense editorial.

Pujals, Margalida; Santana, Manel (1999): *Clasificació 3R. El cinema a Mallorca*. Palma de Mallorca: Edicions Documenta Balear.

Pulido Corrales, Catalina (1997): *Inicios del Cine en Badajoz (1896-1900)*. Mèrida: Editora Regional de Extremadura.

Quesada, Luis (1990): *Madrid y el cine*. Madrid: sense editorial.

Quirós Acevedro, Elena (coord.) (1996): *Cien años de cine en Cádiz*. Cadis: Fundació Municipal de Cultura.

Ramírez Guedes, Enrique (2002): *El espectáculo cinematográfico en La Laguna. Desde sus inicios hasta la Guerra Civil*. La Laguna: Ajuntament de San Cristóbal de La Laguna.

Reig, Antoni; Crespo, Miquel (2004): *Dénia, ciutat de cine*. Dénia: Ajuntament de Dénia.

Rubio Marcos, Elías (1995): *La linterna mágica: 100 años de cinematógrafo en Burgos*. Burgos: sense editorial.

Ruiz, José Antonio; Recio, David (eds.) (1998): *Cien años de cine en Guadalajara (1897-1987)*. Guadalajara: Cine-Club Alcarreño / Col·legi d'Arquitectes de Guadalajara.

Ruiz Rolo, José Antonio (1987): *90 años de cine en Guadalajara (1897-1987)*. Guadalajara: Cine-Club Alcarreño / Ajuntament de Guadalajara.

Sada, Javier María (1991): *Cinematógrafos donostiarras*. Sant Sebastià: Filmoteca Basca.

Saiz Viadero, José Ramón (coord.) (1998): *La llegada del cinematógrafo a España*. Santander: Govern de Cantàbria / Conselleria de Cultura i Esports.

Saiz Viadero, José Ramón (1999): *Una historia del cine en Cantabria*. Santander: Ajuntament de Santander / Conselleria de Cultura, Turisme i Esports del Govern de Cantàbria / Ediciones de Librería Estudio.

Saiz Viadero, José Ramón (coord.) (2005): *Los primeros rodajes cinematográficos en España*. Santander: Govern de Cantàbria / Liébana 2006.

Saiz Viadero, José Ramón (2005): *Santander, una ciudad de cine*. Santander: Ajuntament de Santander/ Caja Cantabria.

Saiz Viadero, José Ramón (ed.) (2009): *La exhibición cinematográfica en España*. Santander: Govern de Cantàbria.

Sánchez, Bernardo (1990): *1896-1955, del cinematógrafo al cinemascope: primera vuelta de manivela para una historia del cine en La Rioja*. Logronyo: Govern de La Rioja. Conselleria de Cultura.

Sánchez, Bernardo (1995): *100 años luz: el tiempo del cinematógrafo en La Rioja [1895-1995]*. Logronyo: Cultural Rioja / Ibercaja.

Sánchez Salas, Bernardo (1990): *1896-1955, del cinematógrafo al cinemascope. Primera vuelta de manivela para una historia del cine en La Rioja*. Logronyo: Conselleria de Cultura de La Rioja.

Sánchez Salas, Bernardo (1995): *Cien años luz. El tiempo cinematográfico en La Rioja*. Logronyo: Cultural Rioja / Editorial Gráficas Quintana.

Sánchez Vidal, Agustín (1984): *Los Jimeno y los orígenes del cine en Zaragoza*. Saragossa: Ajuntament de Saragossa.

Sbert i Barceló, Cristòfol-Miquel (2001): *El cinema a les Balears des de 1896*. Palma de Mallorca: Edicions Documenta Balear.

Utrera, Rafael; Delgado, Juan Fabian (eds.) (1991): *Cine en Andalucía*. Sevilla: Argantorio Ediciones Andaluzas.

Utrera Macías, Rafael (2005): *Las rutas del cine en Andalucía*. Sevilla: Fundació José Manuel Lara.

Vera Nicolás, Pascual (1991): *Empresa y exhibición cinematográfica en Murcia (1895-1939)*. Múrcia: Reial Acadèmia Alfons X el Savi.

Zunzunegui, Santos (1985): *El cine en el País Vasco*. Bilbao: Diputació Foral de Biscaia.

Zunzunegui, Santos (1986): *El cine en el País Vasco: la aventura de una cinematografía periférica*. Múrcia: Filmoteca Regional de Múrcia / Editora Regional.

Universitat Rovira i Virgili

El Montsià és la comarca més meridional de Catalunya, de vegades la més oblidada i de vegades la gran protagonista de la nostra història. En la història del cinema no ha estat mai un lloc de gran rellevància, però això no vol dir que no sigui important per construir el relat de com van ser els inicis del cinema al nostre país.

En aquest llibre fem un recorregut de més de quaranta anys pels pobles d'aquesta comarca, descobrint noms i llocs on es va fer cinema que ni tan sols sabíem que existien. Aquesta recerca constata la importància del Montsià en el relat de la història del cinema de principis del segle xx, ja que hi aporta la seva pròpia idiosincràsia i millora enormement el coneixement dels primers passos del cinema a casa nostra. Disposeu-vos, doncs, a descobrir persones, noms i locals que en moltes ocasions s'han deixat de banda perquè es van dedicar a una cosa tan poc important com el cinema, noms que el pas del temps deixa en l'oblit i que cal recuperar urgentment abans que desapareguin per sempre. Volem que el lector senti aquesta gran il·lusió que va ser el cinema en els seus inicis, descobrint-ne els protagonistes més propers: els locals de cinema dels pobles i les persones que els van posar en marxa.

UNIVERSITAT ROVIRA i VIRGILI
[publicacions] urv